Міністерство юстиції України
Харківський науково-дослідний інститут судових експертиз
ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса

До 150-річчя
з дня народження
Заслуженого професора

Миколи Сергійовича Бокаріуса

Харків 2019

УДК 343.98: 617 (417)
Д 55

Рекомендовано до друку Вченою радою
Харківського науково-дослідного інституту судових експертиз
ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса
Міністерства юстиції України 6 березня 2019 р., протокол № 4

Автори:
д-р юрид. наук, проф., заслужений юрист України *О. М. Клюєв*;
д-р юрид. наук, доц., заслужений юрист України *О. П. Угровецький*;
д-р юрид. наук, с.н.с. *Е. Б. Сімакова-Єфремян*;
д-р юрид. наук, доц. *Г. О. Спіцина*;
канд. юрид. наук, доц. *Н. Є. Філіпенко*

Рецензенти:
д-р юрид. наук, проф., академік НАПрН України,
заслужений юрист України *О. М. Бандурка*;
д-р юрид. наук, проф., академік НАПрН України,
заслужений діяч науки і техніки України, *В. Ю. Шепітько*;
д-р мед. наук, проф., чл.-кор. Міжнародної академії
інтегративної антропології *В. О. Ольховський*

Д 55 **До 150-річчя** з дня народження Заслуженого професора Миколи Сергійовича Бокаріуса : монографія / [О. М. Клюєв, О. П. Угровецький, Е. Б. Сімакова-Єфремян та ін.]. Передм. О. М. Клюєва. Харків : ХНІДСЕ ; Промінь, 2019. 176 с. з іл.

ISBN 978-617-7180-33-2

Видання присвячено видатній людині — науковцю, дослідни-ку, фундатору криміналістичного напряму в судовій медицині, засновнику Харківського НДІ судових експертиз, Людині з великої літери, гуманісту Миколі Сергійовичу Бокаріусу. Ще на початку століття, в одній з перших робіт, М. С. Бокаріус виклав ключову мету свого життя — служити добру, віддавати всього себе без залишку справі допомоги людям, справедливо вирішувати їх долю, захищати їх життєві інтереси. Цієї гуманістичної заповіді він дотримувався все своє життя.

Книга стане корисною широкому загалу читачів.

УДК 343.98: 617 (417)

ISBN 978-617-7180-33-2

© О. М. Клюєв, О. П. Угровецький,
Е. Б. Сімакова-Єфремян та ін., 2019
© Харківський науково-дослідний інститут
судових експертиз ім. Засл. проф. М.С. Бокаріуса, 2019

Ministry of Justice of Ukraine
Hon. Prof. M. S. Bokarius
Kharkiv Research Institute of Forensic Examinations

Dedicated to 150th anniversary
of the birth of
Mykola Serhiyovych Bokarius,
the Honored Professor

Kharkiv, 2019

UDC 343.98: 617 (417)
D 55

Recommended for printing by the Academic Council
of the Hon. Prof. M. S. Bokarius
Kharkiv Research Institute of Forensic Examinations
of the Ministry of Justice of Ukraine 6 March 2019, Minutes No 4

Authors:
O. M. Kliuiev, Doctor of Law, Professor, Honored Lawyer of Ukraine;
O. P. Uhrovetskyi, Doctor of Law, Docent, Honored Lawyer of Ukraine;
E. B. Simakova-Yefremian, Doctor of Law, Senior Researcher;
H. O. Spitsyna, Doctor of Law, Docent;
N. E. Filipenko, Candidate of Legal Sciences, Docent

Reviewers:
*O. M. B*andurka, Doctor of Law, Professor, Honored Lawyer of Ukraine,
Academician of the National Academy of Sciences of Ukraine;
V. Yu. Shepitko, Doctor of Law, Professor,
Honored Worker of Science and Technology of Ukraine
Academician of the National Academy of Sciences of Ukraine;
V. O. Olkhovskyi, Doctor of Medical Sciences, Corresponding Member of the
International Academy of Integrative Anthropology

D 55 **Dedicated to 150th** anniversary of the birth of Mykola Serhiyovych Bokarius, Honored Professor : Monograph / [O. M. Kliuiev, O. P. Uhrovetskyi, E. B. Simakova-Yefremian and others]. Preface by O. M. Kliuiev. Kharkiv: KhRIFE, 2019. 176 pp. illustrated.

ISBN 978-617-7180-33-2

This publication is devoted to Mykola Serhiyovych Bokarius: outstanding person: humanist, scientist, researcher, founder of forensic medicine. All the tragic events of the repressions in the state have completely affected his life and work. In the very beginning of the century, in one of the first works, M. S. Bokarius outlined the key goal of his life to serve good, to give everything himself without a remnant to helping people, to fairly solve their fate, to protect their vital interests. He pursued this humanistic commandment all his life. Mykola Serhiyovych is a man of rare diligence, love for his profession, devotedly devoted to him, talented and inspired, exalted.

The book will be useful for a wide audience of readers.

UDC 343.98: 617 (417)

ISBN 978-617-7180-33-2

© O. M. Kliuiev, O. P. Uhrovetskyi,
E. B. Simakova-Yefremian and others., 2019
© Hon. Prof. M. S. Bokarius Kharkiv Research Institute
of Forensic Examinations, 2019

Шановні читачі, колеги!

У березні 2019 року ми відзначаємо знаменну дату – 150 років з дня народження видатного судового медика та криміналіста Миколи Сергійовича Бокаріуса.

Він назавжди залишиться в пам'яті послідовників як видатний учений, талановитий педагог та людина, яка стояла у витоків судово-медичної та криміналістичної експертизи в Україні. Складно уявити собі, скільки сил та енергії доклав Микола Сергійович для заснування Харківського науково-дослідного інституту судових експертиз і формування харківської експертної школи.

Щоб і наступні покоління не забували про цю видатну особистість, ми до ювілею підготували наукове видання, присвячене особистості Миколи Бокаріуса. Вивчення унікальних архівних документів дало можливість відтворити життєвий шлях Людини з великої літери, фундатора судово-медичної галузі, науковця, дослідника, педагога.

Головна мета його життя – служити добру, віддавати всього себе без залишку людям, науці та практиці судово-експертної діяльності. У цьому виданні об'єктивно відтворено ключові етапи життя й творчості професора. Особливу повагу

Dear readers, colleagues, friends!

In March 2019, we celebrate the remarkable date: 150 years since the birth of Mykola Serhiyovych Bokarius, prominent forensic doctor and criminalist.

He will forever remain in memory of his followers as outstanding scientist, talented teacher and the person who was at the forefront of forensic medicine and forensic science in Ukraine. It is difficult to imagine how much forces and energy Mykola Serhiyovych applied to establishment of the Kharkiv Research Institute of Forensic Examinations and formation of the Kharkiv forensic science school.

In order to next generations do not forget about this outstanding person, we prepared a scientific edition devoted to the personality of Mykola Serhiyovych for this jubilee. The study of unique archival documents made possible to recreate the life experience of the Man with a capital letter, founder of forensic medicine, scientist, researcher, and teacher.

The main purpose of his life is to serve the good, to give himself without a remnant to people, to science and practice of

викликає те, як він, людина яскравого таланту, кришталевої чесності, благородства, виняткової скромності й делікатності, сприймав політичні реалії того часу. Незважаючи на трагічні колізії репресій тих часів, Микола Сергійович жодного разу не зрадив власним принципам.

Його життя — науковий подвиг, велика людська мужність. Кожна сторінка цього видання переконливо свідчить — нам є на кого орієнтуватись і сьогодні, й у майбутньому.

На сучасному етапі судової реформи та творення нової моделі експертного забезпечення правосуддя в Україні, діяльність судових експертів потребує глибокого науково-практичного переосмислення, комплексного вирішення актуальних проблем у галузі судової експертизи та криміналістики.

У сучасній науці й практиці експертного забезпечення правосуддя — через 150 років з дня народження — наукові здобутки та ідеї Миколи Сергійовича працюють повною мірою, не втрачаючи своєї актуальності. Його наукові дослідження, рекомендації та інші напрацювання надихають дослідників на пошук нових векторів вирішення науково-практичних завдань.

forensic activity. This edition reproduces key stages of life and work of the professor. Particular respect is caused by perception style of this smart man of crystal honesty, nobility, exceptional modesty and delicacy, perceive political realities of that time. Despite the tragic collisions of repressions, Mykola Serhiyovych never betrayed his own principles.

His life is a scientific feat, a great human courage. Every page of this publication demonstrates that we have who to target today and in the future.

At the current stage of judicial reform and creation of a new model of expert law enforcement in Ukraine, activity of forensic experts requires profound scientific and practical rethinking, comprehensive solution to current problems in the field of forensic science and criminalistics.

In modern science and practice of justice forensic support; 150 years after the birthday scientific achievements and ideas of Mykola Serhiyovych work in full, without losing its relevance. His researches, recommendations and other developments inspire researchers to find new vectors for solving scientific and practical problems.

ПАВЛО ПЕТРЕНКО
Міністр юстиції України

PAVLO PETRENKO
Minister of Justice of Ukraine

Шановні читачі, колеги, друзі!

Харківщина багата на славетні імена, які зробили вагомий внесок у розвиток науки і техніки, інтелектуального потенціалу нашого регіону. Яскравою постаттю серед таких особистостей є Заслужений професор Микола Сергійович Бокаріус, людина, що поєднала судово-медичну та криміналістичну харківські школи. На стику двох галузей – судової медицини та криміналістики, він проводив титанічну наукову, практичну, навчальну роботу. Микола Сергійович – автор п'яти десятків монографій, підручників, методик, настанов тощо. За весь час своєї судово-медичної практики він виконав більше 5 тисяч самих різноманітних досліджень.

Окрім таланту вченого, Микола Сергійович мав величезний організаторський хист, був секретарем державних медичних випробувальних комісій у Харкові, деканом медичного факультету Харківського університету, директором Інституту судової медицини й завідувачем кафедри в університеті, завідувачем відділу вищої медичної освіти Наркомпроса УРСР, завідувачем судово-медичного відділу Наркомату охорони здоров'я УРСР, головним державним судово-медичним експертом УРСР, членом Ради консультантів з медичної освіти, керівником

Dear readers, colleagues, friends!

Kharkiv region is rich with glorious names that made a significant contribution to development of science and technology, our region intellectual potential. The distinguished figure among such personalities is Mykola Serhiyovych Bokarius, the Honored Professor, a man who united the forensic medicine and al Kharkiv forensic expert schools. At the junction of two branches: forensic medicine and criminalistics, he performed titanic scientific, practical and educational work. Mykola Serhiyovych is the author of five dozen monographs, textbooks, methodologies, guides, etc. For all time of his forensic practice, he performed more than 5 thousand most diverse researches.

In addition to scientific talent, Mykola Serhiyovych had enormous organizational skills, was the secretary of the State Medical Testing Commissions in Kharkiv, the dean of the medical faculty of the Kharkiv University, the director of the Institute of Forensic Medicine and the head of the department at the university, the head of the department of higher medical education of the People's Commissariat of Ukrainian SSR, the head of the forensic department of the People's Commissariat the health of the Ukrainian SSR, the main

науково-технічного кабінету карного розшуку Харкова, консультантом Головного управління міліції і розшуку УРСР, професором судової медицини на правовому факультеті Інституту народного господарства (нині — Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого) тощо. Це далеко не повний перелік фахових звитяг Заслуженого професора М. С. Бокаріуса.

Значною заслугою М. С. Бокаріуса стала робота із створення в Харкові Кабінету науково-судової експертизи, який існує й понині та трансформувався в провідний у галузі судової експертизи та криміналістики Харківський науково-дослідний інститут судових експертиз, що носить його ім'я. У рік 150-річчя з дня народження М. С. Бокаріуса науковці та судові експерти створеного ним інституту із ще більшим піднесенням і гордістю згадують видатного вченого.

Великій людині присвячена книга, яку ви тримаєте в руках. Він пройшов шлях нелегких випробувань за різних негод того часу. І це ще раз свідчить про те, що у нашому рідному місті жили й працювали небайдужі, творчі, талановиті люди, істинні патріоти свого міста та справи, що залишили незгладимий слід у наших серцях.

state forensic expert of the Ukrainian SSR, a member of the Council of medical education consultants, the head of the scientific and technical cabin Criminal Investigation in Kharkiv, consultant chief police department and wanted the USSR, professor of forensic medicine at the legal department of the Institute of National Economy (Yaroslav Mudryi National Law University) etc. This is not a complete list of professional victories of Honored Professor M. S. Bokarius.

Significant merit of M. S. Bokarius was creation in Kharkiv of the Forensic Science Office that is still and transformed into Kharkiv Research Institute of Forensic Examinations, bearing his name the leading in the field of forensic science and criminalistics. In the year of the 150th anniversary of M. S. Bokarius, the scholars and forensic experts of created institute with even greater enthusiasm and pride recall the prominent scientist.

A great man is dedicated to the book that you hold in your hands. He went through a difficult test of various troubles of that time. And this once again shows that indifferent, creative, talented people, true patriots of our city lived and worked in our hometown and things that left an indelible mark in our hearts.

О. М. КЛЮЄВ

Директор Харківського науково-дослідного інституту судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса, доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України

O. M. KLIUIEV

Director of the Hon. Prof. M. S. Bokarius Kharkiv Research Institute of Forensic Examinations, Doctor of Legal Sciences, Professor, Honored Lawyer of Ukraine

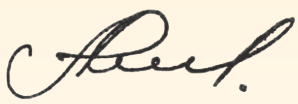

Шановні читачі, колеги!

У березні цього року наукова спільнота України вшановує пам'ять видатного вітчизняного вченого, судового медика та криміналіста, засновника нових напрямків експертної діяльності, громадського діяча і гуманіста — Заслуженого професора Миколи Сергійовича Бокаріуса.

Ми є свідками того, як одне з пріоритетних місць у юридичних науках зайняли питання розвитку сучасної судової експертизи. Їх актуальність і багатоплановість зумовили зростаючий інтерес з боку криміналістів, представників інших галузей знань до всього, що стосується судової експертизи в Україні.

Дедалі більшого поширення набувають дослідження діяльності судово-експертних установ у минулому та врахування позитивних доробок і досвіду сьогодення. За таких умов актуальним є аналіз конкретних шляхів і форм, засобів становлення і розвитку національної системи судово-експертних установ. Яскравим прикладом такої роботи є монографічне дослідження «До 150-річчя з дня народження Заслуженого професора Миколи Сергійовича Бокаріуса». У ньому подане цілісне, узагальнююче, комплексне осмислення лікарської, науково-педагогічної та громадської діяльності Миколи Сергійовича.

Dear readers!

In March this year, scientific community of Ukraine honors the memory of Mykola Serhiyovych Bokarius, Honored Professor, prominent national scientist, public figure and humanist, forensic doctor and criminalist, founder of new areas of expert activity.

We are witnessing the fact that one of the priority places in the legal sciences took up the issue of developing a modern forensic science. Actuality and multiplicity determined growing interest of criminalists and representatives of other knowledge branches to everything related to forensic science in Ukraine.

Research on activities of forensic institutions in the past and taking into account the positive achievements and experience of today are becoming more and more widespread. Under such conditions, it is relevant to analyze the concrete ways and forms of formation and development of the national system of forensic institutions. The monograph: *Dedicated to 150th anniversary of the birth of Mykola Serhiyovych Bokarius, the Honored Professor is a vivid example of such work.* It provides an integral, generalizing, comprehensive understanding of medical, scientific, pedagogical and public activities of Mykola Serhiyovych.

Наукові праці М. С. Бокаріуса з дослідження речових доказів покладені в фундамент теоретичних та методичних основ сучасної криміналістики. Окрім того, в наукових енциклопедіях і довідниках Миколу Сергійовича Бокаріуса згадують як організатора судово-медичної та криміналістичної служби України.

Саме за клопотанням М. С. Бокаріуса уряд України своєю постановою в 1923 році створив у системі Народного комісаріату юстиції обласний Кабінет науково-судової експертизи у Харкові «для провадження різного роду науково-технічних досліджень по судових справах». До кінця свого життя Микола Сергійович викладав основний курс судової медицини та керував кафедрою правового факультету інституту народного господарства (нині — *Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого*) та по праву вважається одним із видатних педагогів.

Досвід, високі людські якості, професіоналізм і знання М. С. Бокаріуса в галузі судової експертизи та криміналістики отримали широке визнання в нашій країні й за кордоном. Його наукові досягнення до сьогодні є актуальними та слугують плацдармом для подальших наукових пошуків.

Scientific researches of M. S. Bokarius on the research of material evidence are the basis of the theoretical and methodological background of modern criminalistics. In addition, in scientific encyclopedias and reference books Mykola Serhiyovych Bokarius is mentioned as organizer of Forensic Medicine and Forensic Service of Ukraine.

According to the request of M. S. Bokarius the Government of Ukraine, by its resolution, created in 1923 the system of the People's Commissariat of Justice the Regional Forensic Science Office in Kharkiv" for performing of various kinds of scientific and technical researches for legal proceedings". Until the end of his life, Mykola Serhiyovych taught the main course of forensic medicine and led the faculty of the Faculty of Law: of the Institute of National Economy (Yaroslav Mudryi National Law University) and is considered to be one of the most prominent teachers.

Experience, high human qualities, professionalism and knowledge of M. S. Bokarius in the field of forensic science and criminalistics have been widely recognized in our country and abroad. His scientific achievements are relevant up to date and serve as a springboard for further scientific research.

В. Я. ТАЦІЙ

Ректор Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого,
академік Національної академії наук України,
академік Національної академії правових наук України,
доктор юридичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України,
лауреат Державних премій України, Герой України

VASYL Y. TATSIY

Rector of the Yaroslav Mudryi National Law University,
Member of the National Academy of Sciences of Ukraine,
Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine,
Doctor of Legal Sciences, Professor, Honored Man of Science
and Technology of Ukraine, Ukrainian State Prize-winners, Hero of Ukraine

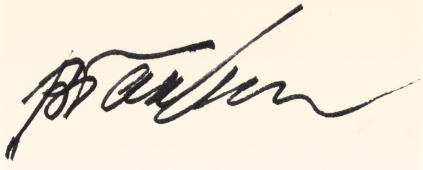

Шановні читачі!

У 215-річній історії харківської вищої медичної школи нараховується багато славних імен, які зробили вагомий внесок у становлення і розвиток різних галузей вітчизняної та світової медичної науки. Одним із них, без сумніву, є Заслужений професор Микола Сергійович Бокаріус – відомий діяч вищої освіти України, видатний вітчизняний учений, судовий медик та криміналіст, реформатор і організатор вищої медичної освіти, сучасної судово-медичної служби та судової експертизи в Україні; талановитий педагог, лінгвіст та просвітитель; один із засновників післядипломної медичної освіти в Україні.

Микола Сергійович Бокаріус – вихованець медичного факультету Імператорського Харківського університету. Саме з медичним факультетом, зокрема з кафедрою судової медицини, було пов'язане все його подальше життя. Педагогічна діяльність М. С. Бокаріуса визначалась невпинним прагненням до удосконалення навчального процесу. Він ґрунтовно перебудовує навчальний процес на кафедрі. Із пасивного слухача студент перетворюється на активного та самостійного учасника педагогічної діяльності. Це здійснювалось завдяки запровадженню самостійної

Dear readers!

In the 215-year history of Kharkiv Higher Medical School there are many glorious names that have made a significant contribution to formation and development of various branches of domestic and worldwide medical science. One of them, undoubtedly is Mykola Serhiyovych the Honored Professor Bokarius, prominent figure in higher education in Ukraine, prominent national scholar and a forensic scientist, reformer and organizer of higher medical education, a modern medical and medical expertise Ukraine; talented teacher, linguist and educator; one of the founders of postgraduate medical education in Ukraine.

Mykola Serhiyovych Bokarius is alumnus of medical faculty of the Imperial Kharkiv University. All his life was connected the medical faculty, in particular with the Department of Forensic Medicine. Pedagogical activity of M. S. Bokarius was determined by the unceasing efforts to improve the educational process. He thoroughly rebuilds the educational process at the department. From a passive student, he becomes an active and independent participant in pedagogical activity. This was done through the introduction

роботи студентів, максимальній наочності викладання предмету, наближенню лекцій та семінарських занять до потреб практичної експертної діяльності. У своїй педагогічній діяльності він керувався глибокою любов'ю та повагою до студентів, неодноразово підкреслював, що девізом його життя є слова: «Ми для студентів, а не студенти для нас».

Життєвий шлях Миколи Сергійовича — це почесний шлях вченого, практика і громадського діяча, шлях, що дав йому світове ім'я. Враховуючи неоцінений внесок Заслуженого професора М. С. Бокаріуса в становлення та розвиток харківської наукової медичної школи, рішенням Вченої ради Харківського національного медичного університету від 26 травня 2016 року (протокол № 6), на підставі Статуту університету кафедрі судової медицини, медичного правознавства присвоєно почесне ім'я Заслуженого професора Бокаріуса Миколи Сергійовича (наказ ректора університету № 229 від 01.08. 2016 р.).

of independent work of students, the maximum visualization of teaching the subject, approaching lectures and seminars to the needs of practical expert work. In his pedagogical activity, he was guided by deep love and peer-to-peer student, has repeatedly emphasized that the motto of his life is the words: "We are for students, not students for us."

Taking into account the invaluable contribution of M. S. Bokarius, the Honored Professor in the establishment and development of the Kharkiv Scientific Medical School, by the decision of the Academic Council of the Kharkiv National Medical University dated May 26, 2016 (Minutes No. 6), on the basis of the University Statute, the Department of Forensic Medicine, Medical Jurisprudence was awarded the Honorable name Mykola Serhiyovych Bokarius, the Honored Professor (Rector Order of the University № 229 dated on 01.08.2016).

В. М. ЛІСОВИЙ

Ректор Харківського національного медичного університету, доктор медичних наук, професор, член-кореспондент НАМН України, заслужений лікар України

V. M. LISOVYI

Rector of Kharkiv National Medical University, Doctor of Medical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Medical Sciences of Ukraine Honored Doctor of Ukraine

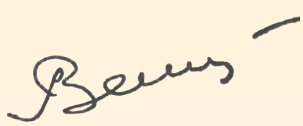

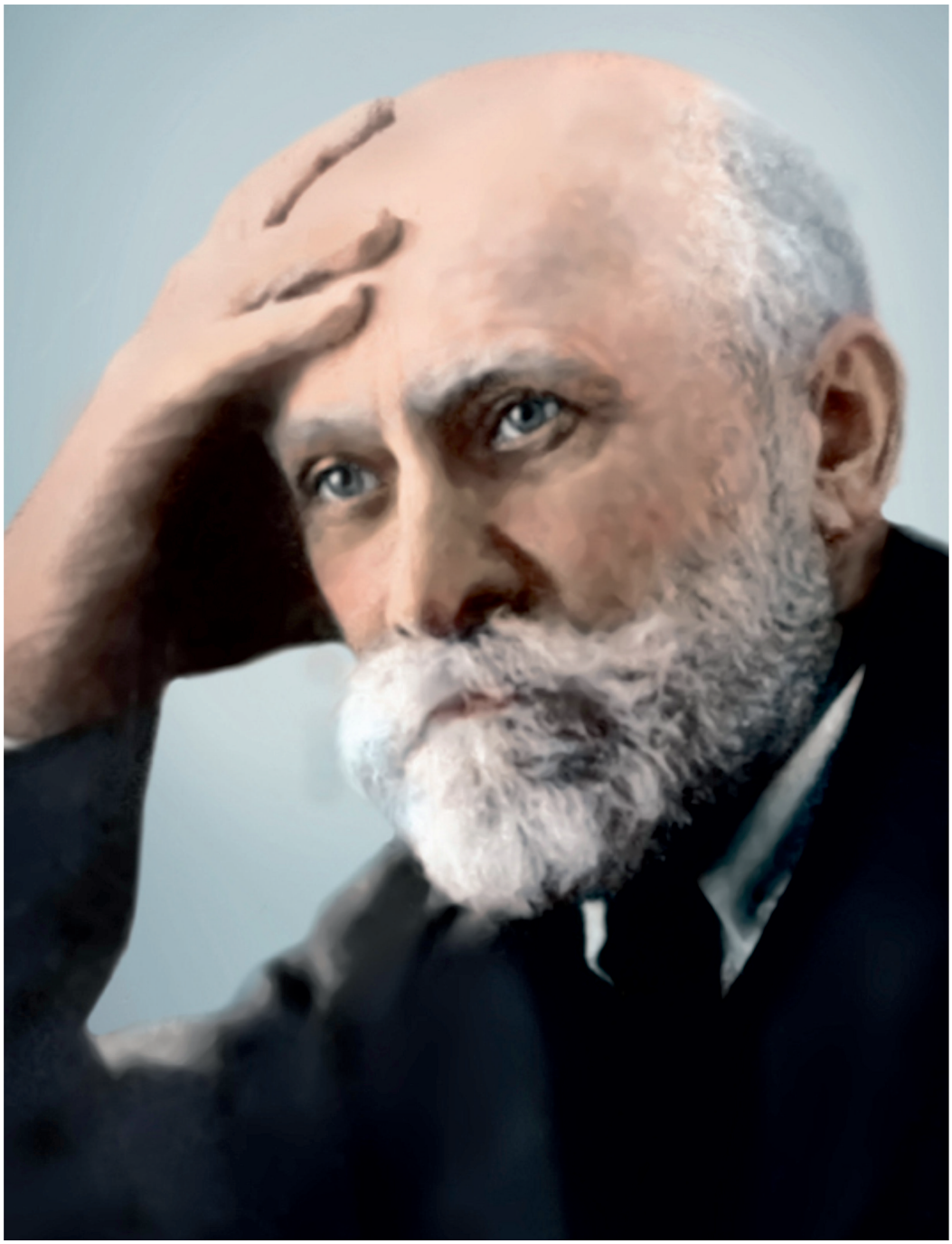

Микола Сергійович Бокаріус (1869–1931)

Mykola Serhiyovych Bokarius (1869–1931)

ПЕРЕДМОВА ДО ВИДАННЯ

PREFACE

З нагоди 150-річчя з дня народження Заслуженого професора Миколи Сергійовича Бокаріуса – видатного харків'янина, знаного вітчизняного вченого – судового медика та криміналіста, засновника нових напрямків експертної діяльності, ми підводимо підсумки, відзначаємо успіхи, досягнуті продовжувачами справи професора в розвитку судової експертизи і криміналістики.

Зараз важко сказати, що змусило сина викладача одеської гімназії, людини життєрадісної і життєлюбної, обрати таку спеціальність. Робота важка, брудна, для звичайної людини – навіть страшна. Проте, понад 100 років тому її обрав для себе Микола Бокаріус – випускник медичного факультету Імператорського Харківського університету. З університетом, а пізніше з медичним інститутом, пов'язане все його подальше життя.

На початку XX століття корпуси медичного факультету розташовувалися на околиці міста, на немощеній Ветеринарній площі (нині – площа Свободи). Там і була побудована невелика кам'яниця інституту, в якому Микола Бокаріус почав збирати наочні посібники для занять. Він був глибоко переконаний, що тонкощам судово-медичної експертизи можна навчитися тільки на практиці. До того ж підручники з судової медицини він писав і видавав власним коштом.

Усі знають про відбитки пальців, без яких не обходиться сучасна криміналістика. Іноді здається, що так було споконвіку. Але насправді перша на території сучасної України дактилоскопічна експертиза була проведена в 1911 році. І здійснив її Микола Сергійович Бокаріус. У судовій медицині до цього часу використовується «проба Бокаріуса». У бібліотеці ХНДІСЕ є рідкісні фоліанти, посібники, альманахи,

On the occasion of the 150th anniversary of the birth of Mykola Serhiyovych Bokarius, the Honored Professor, prominent Kharkiv resident, prominent national scientist, forensic physician and criminalist, the founder of new areas of expert activity, we summarize the progress achieved by the successors of the case of the professor in development of forensic science and criminalistics.

It's difficult now to say that son of a teacher at the Odessa Gymnasium, a joyous and cheerful person was forced to choose such a specialty. This work is heavy, dirty, for an ordinary person, even terrible. However, more than 100 years ago, Mykola Bokarius, graduate of the medical faculty of the Imperial Kharkiv University chose this work. All his life would be connected with the university and later with the medical institute.

At the beginning of the 20th century, buildings of the medical faculty were located on the outskirts, on the Veterinary Square (Freedom Square). There was built a small building of the institute, in which Mykola Bokarius began to collect visual aids for classes. He was deeply convinced that the intricacies of forensic medical examination can be learned only in practice. In addition, he wrote and published textbooks on forensic medicine, at his own expense.

Everyone knows about fingerprints, without modern criminology does not manage. Sometimes it seems like it was from time immemorial. But in fact, the first fingerprint examination was carried out in 1911 on the territory of modern Ukraine. And it was done by Mykola Serhiyovych Bokarius. Theretofore the Bokarius test was used in forensic medicine.

що належать авторству Миколи Сергійовича. Вчений і практик, педагог і організатор, М. С. Бокаріус за свої 62 роки життя встиг зробити стільки, що з лишком вистачило б на декілька людських життів. Він служив судовій медицині — справі важкій, невдячній і малоромантичній — віддано і безкорисливо. Сини, а пізніше й онучка, пішли його стезею. Його ім'ям названо заснований Миколою Сергійовичем найстаріший в Україні Харківський науково-дослідний інститут судової експертизи, а на кафедрі медінституту (нині — Харківського національного медичного університету), якою він беззмінно керував до самої смерті, дбайливо зберігається все, що пов'язано з його ім'ям.

М. С. Бокаріус своєю титанічною працею створив потужну науково-дослідну школу криміналістів і судових медиків. На цьому фундаменті всі наступні роки розвивалася криміналістична наука і вся система судової експертизи. Його глибокі, новаторські наукові дослідження, його унікальна особистість стали цілою епохою в галузі судової експертизи та криміналістики в Україні.

Микола Сергійович Бокаріус вивів вітчизняну судову експертизу на світовий рівень, його роботи публікувалися у престижних наукових журналах, присвячених медицині, криміналістиці та судовій медицині. Як ніхто інший, він здобув світову популярність своїми оригінальними та актуальними для експертної практики науковими працями.

Ця робота — данина пам'яті видатній людині — науковцю, досліднику, фундатору судово-медичної галузі, гуманісту Миколі Сергійовичу Бокаріусу.

Директор
Харківського науково-дослідного
інституту судових експертиз
ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса,
доктор юридичних наук, професор,
заслужений юрист України
О. М. Клюєв

There rare folios, manuals and almanacs written by Mykola Serhiyovych are contained in the KhRIFE library. M. S. Bokarius, scientist and practitioner, teacher and organizer during 62 years, managed to make so much that it would be enough for a few human lives. He served forensic medicine loyally and unselfishly. Sons, and later, and grandsons followed him. Kharkiv Research Institute of Forensic Examinations, the oldest in Ukraine is named after Mykola Serhiyovych and at the Department of the Medical Institute (Kharkiv National Medical University) that he steadily directed until his death everything related to him is carefully preserved.

A powerful research school of criminalists and forensic doctors was created thanks to titanic work of M. S. Bokarius. On this foundation all subsequent years developed forensic science and the entire forensic science system. His deep, innovative research, his unique personality has become a whole era in the field of forensic science and criminalistics in Ukraine.

Mykola Serhiyovych Bokarius brought domestic forensic science to the world level, his work was published in prestigious scientific journals devoted to medicine, forensic science and forensic medicine. Like nobody else, he gained worldwide popularity with his original and relevant scientific publications regarding forensic science.

This work is a tribute to the memory of Mykola Serhiyovych Bokarius, outstanding person, scientist, researcher, founder of forensic medicine, humanist.

O. M. Kliuiev,

Director of the Hon. Prof. M. S. Bokarius Kharkiv Research Institute of Forensic Examinations, Doctor of Legal Sciences, Professor, Honored Lawyer of Ukraine

ВСТУП

PREFACE

Микола Сергійович Бокаріус залишився у пам'яті поколінь послідовників як видатний судовий медик, вчений і талановитий педагог, організатор судово-медичної та криміналістичної служби в Україні[1].

Микола Сергійович — особистість унікальна, видатна в усіх відношеннях, яка залишила величезну спадщину — всесвітньо відомі наукові праці та ідеї. Видавці вважали за честь опублікувати його підручник, монографію, наукову статтю тощо. Навіть будучи вже Заслуженим професором, Микола Сергійович усього себе присвячував глибокій турботі про людей, прагнув зробити все, що в його силах, для України. У цьому була його моральна сутність, цим були висвітлені його добрі, благородні справи.

Всі драматичні колізії минувшини повною мірою позначилися на житті та творчості М. С. Бокаріуса. Ще на початку століття в одній з перших робіт Микола Сергійович виклав ключову мету свого життя — служити добру, віддавати всього себе без залишку справі допомоги людям, справедливо вирішувати їх долю, захищати їх життєві інтереси. Цієї гуманістичної заповіді він дотримувався все своє життя. Микола Сергійович — людина рідкісної працьовитості, закоханості у свою професію, беззавітно їй відданий, талановитий та натхненно піднесений.

Розглядаючи особистість М. С. Бокаріуса крізь призму сьогодення, намагаючись об'єктивно відтворити етапи життя й творчості професора, можна тільки припускати, як він, людина яскравого таланту, кришталевої чесності, благородства,

Mykola Serhiyovych Bokarius remained in the memory of generations of followers as an outstanding forensic doctor, scientist and talented teacher, organizer of forensic medicine and forensic service in Ukraine.

Mykola Serhiyovych is unique person, outstanding in all respects, which left a huge heritage, namely world-famous scientific works and ideas. Publishers felt it was an honor to publish his textbook, monograph, scientific article, etc. Even being the Honored Professor, Mykola Serhiyovych devoted himself entirely to the deep concern of people, sought to do everything in his power for Ukraine. This was his moral essence, this was highlighted by his good, noble deeds.

All the dramatic collisions of the past have fully affected the life and work of M. S. Bokarius. Even in the beginning of the century, in one of the first works, Mykola Serhiyovych set out the key goal of his life is to serve good, to give everything himself without a remnant to help people, to fairly solve their fate, to protect their vital interests. He pursued this humanistic commandment all his life. Mykola Serhiyovych is a man of rare diligence, love for his profession, devotedly devoted to him, talented and inspired, exalted.

Considering the personality of M. S. Bokarius through the prism of the present, trying objectively to reproduce the stages of life and work of the professor; we can only assume that he is a man of bright talent, crystal honesty, nobility, exceptional modesty.

[1] Вчені Харківського державного медичного університету (1805–2005) : збірник біографічної інформації / за ред. А. Я. Циганенка. Харків, 2005. С. 110.

виняткової скромності й делікатності, сприймав реалії того часу[2].

Страшний молох тоталітарного режиму, який косив усіх, хто не прийняв його ідеологію, витравлював будь-яке інакомислення. У першу чергу, це стосувалося наукової і творчої інтелігенції. Переслідували, арештовували та знищували видатних учених, які не встигли або не бажали емігрувати, серед провідних науковців були також Президент і всі члени президії Академії наук України[3].

Що міг за таких умов змінити чи зробити Микола Сергійович? Він намагався реалізувати своє головне гуманістичне завдання, що становило сенс його життя, шляхом надання посильної допомоги тим, хто її потребував, використовуючи свій авторитет у науковому світі, свої наукові знання у справі встановлення істини та торжества справедливості.

Віддаючи свій величезний талант служінню добру, істині, людині, він здійснював науковий подвиг, виявляючи велику людську громадянську мужність. Це було надзвичайно важко за умов тоталітаризму, коли навіть люди далекі від політики, змушені були щодня підтверджувати лояльність до політичного режиму. Складно жити в оточенні брехні та демагогії.

Разом з тим, у силу особливостей своєї спеціальності, М. С. Бокаріус якоюсь мірою був близький до влади та правоохоронних органів, які розуміли та підкреслювали його важливість як ученого зі світовим ім'ям. Йому, третьому в Україні, було присвоєно почесне звання «Заслуженого професора», залишена в довічне безоплатне користування квартира. Однак, ця ефемерна близькість до влади ніяк не вплинула на його світоглядні оцінки, громадянську і моральну

Terrible moles of the totalitarian regime, which shook everyone who did not accept its ideology was healing any dissent. First and foremost, it concerned the scientific and creative intelligentsia. Prosecuted, arrested and destroyed by prominent scholars who did not have time or did not want to emigrate, among the leading scientists were the President and all members of the Presidium of the Academy of Sciences of Ukraine.

What could Mykola Serhiyovych change or make in such circumstances? He tried to realize his main humanistic task, which made sense of his life, by providing relief to those who needed it, using his authority in the scientific world, his scientific knowledge in establishing the truth and the triumph of justice.

By giving his immense talent to serving good, truth, man, he performed a scientific feat, showing great human civic courage. It was extremely difficult under totalitarianism conditions, when even people far from politics were forced to confirm the loyalty to the political regime on a daily basis. Difficult to live in surrounded by lies and demagogy.

At the same time, due to the special features of his specialty, M. S Bokarius was to some extent close to the authorities and law enforcement bodies who understood and emphasized his importance as a scientist of world renown. He, the third in Ukraine, was awarded the honorary title of *Honored Professor*, left in a lifetime free use of the apartment. However, this ephemeral proximity to power did not affect its outlook, civil and moral attitudes. He openly disconnected

[2] Скорик Н. В. Николай Сергеевич Бокариус — создатель ХНИИСЭ, его выдающаяся роль в развитии судебной экспертизы в Украине (размышления о творчестве и судьбе): к 130-летию со дня рождения. Харьков, 1998. С. 6.

[3] Субтельний Орест. Україна: історія / пер. з англ. Ю. І. Шевчука; Вст. ст. С. В. Кульчицького. Київ, 1991. С. 362.

позицію. Він відкрито відмежовувався від політики, підкреслюючи тільки своє професійне призначення. Така яскраво виражена аполітичність була рівносильна неприйняттю тодішнього режиму. З його моральною і духовною висотою, Микола Сергійович жив як між молотом і ковадлом. Він балансував між дійсністю й необхідністю продовжувати важку, часто приречену на невдачу боротьбу за свої ідеали. Можна тільки припускати, що він пережив, перетерпів після закриття його журналів, звинувачень у схилянні перед буржуазною «лженаукою», тільки тому, що в них друкувалися статті видатних учених-криміналістів з Італії, Німеччини, Куби та інших країн. З повною упевненістю можна сказати, що й у тих умовах Микола Сергійович Бокаріус не робив нічого, що суперечило би його моральним й етичним принципам, не йшов на угоду зі своєю совістю, нічого не написав і не сказав, за що б йому було соромно.

М. С. Бокаріус глибоко вірив, що всі його наукові праці, методи, які він розробив і пропагував у навчальних аудиторіях, у підсумку принесуть значні результати, допоможуть торжеству правосуддя і будуть затребувані не тільки за його життя, а й у майбутньому.

У цьому він був провидцем. Навіть у сучасній науці й практиці сьогодення, більш ніж через сто років, його відкриття та ідеї працюють у повній мірі, не втрачаючи своєї актуальності. При цьому низка результатів наукових досліджень та напрацювань настільки важливі, що надихають сучасних учених на пошук нових векторів вирішення науково-практичних завдань. Наукові дослідження з проблематики судової експертизи та криміналістики містять багато праць, присвячених Миколі Сергійовичу Бокаріусу. Це, в першу чергу, ґрунтовний рукопис його сина — Миколи Миколайовича Бокаріуса «Життя і діяльність Заслуженого професора Миколи Сергійовича Бокаріуса» (1966). Рукопис

from politics, emphasizing his professional purpose. Such a pronounced indifference towards politics was equivalent to the rejection of the then regime. With his moral and spiritual height, Mykola Serhiyovych lived both between a hammer and an anvil. He balanced between conscience and the need to continue the difficult, often doomed struggle for their ideals. We can only assume that he survived, suffered from the closure of his magazines, accusations of inclining bourgeois "pseudoscience," only because they published articles from prominent criminologists from Italy, Germany, Cuba and other countries. It is safe to say that in those circumstances, Mykola Serhiyovych Bokarius did not do anything that would contradict his moral and ethical principles, did not go to an agreement with his conscience, wrote nothing and did not say what it would be today for him to be ashamed.

M. S. Bokarius deeply believed that all his scientific works, the methods he developed and promoted in the classrooms will eventually bring significant results, help the triumph of justice, and will be demanded in full, not only for his life, but also in the future.

In this he was a visionary. Even in modern science and practice of the present, more than 100 years, its discoveries and ideas work fully, without losing its relevance. At the same time, a number of scientific research and developments are so important that they inspire contemporary scientists to find new vectors for solving scientific and practical problems. Scientific research on the issues of forensic examination and forensic science contains many works devoted to Mykola Serhiyovych Bokarius. This is, first of all, a thorough manuscript of son of Mykola Serhiyovych Bokarius *The Life and Activities of Mykola Serhiyovych Bokarius, the Honored Professor* (1966). The manuscript is stored in the scientific library of KhRIFE (published

зберігається у науковій бібліотеці ХНДІСЕ, він і послужив головним підґрунтям під час написання даної роботи. Спиралися ми й на труди інших авторів: К. М. Бокаріус, Г. Л. Грановського, Л. М. Деречі, О. М. Клюєва, І. М. Козаченка, В. П. Колмакова, В. М. Лісового, В. О. Ольховського, Ж. М. Перцевої, М. Я. Сегая, Е. Б. Сімакової-Єфремян, М. В. Скорика, В. О. Татаренка, Н. Є. Філіпенко, М. Л. Цимбала, В. Ю. Шепітька[4] та інших. Результати цих праць мають безсумнівну теоретичну та практичну значущість, але нові, раніше невідомі факти, події набувають іншого змісту, сучасні реалії життя вносять певні корективи у висвітлення біографії великого вченого. Учні, нащадки та послідовники М. С. Бокаріуса переосмислюють історичні події та переходять від констатації хроніки життя до вивчення світогляду видатного вченого. Ще довго сучасні та майбутні покоління науковців і судових експертів будуть бачити у житті М. С. Бокаріуса зразок високого служіння науці, торжества справедливості та правопорядку.

in 1966) which served as the main ground for the writing of this work. We also supported the writings of other authors: K. M. Bokarius, H. L. Hranovskyi, L. M. Derecha, A. M. Kliuiev, I. M. Kozachenko, V. P. Kolmakov, V. M. Forest, V. O. Olkhovskyi, J. M. Pertseva, M. Ya. Sehaia, E. B. Simakova-Yefremian, M. V. Skoryk, V. O. Tatarenko, N. E. Filippenko, M. L. Tsymbal, V. Yu. Shepitko and others. Results of these researches have undoubted theoretical and practical significance, but new, previously unknown facts, events acquire a different meaning, modern life realities make some adjustments to the biography of a great scientist. Students, descendants and followers of M. S. Bokarius rethink historical events and pass from the statement of the chronicles of life to the study of the outlook of the prominent scientist. For a long time, contemporary and future generations of scholars and forensic experts will see in the life of M. S. Bokarius a model of high service to science, the triumph of justice and the rule of law.

[4] Див.: Клюєв О. М. Роль Миколи Сергійовича Бокаріуса у становленні та розвитку судової експертизи в Україні. *Сучасні напрямки розвитку судової експертизи та криміналістики*: тези доповіді наук.-практ. конф., присв. пам'яті Засл. проф. М. С. Бокаріуса. Харків, 2016. С. 92–98; Цимбал М. Л., Дереча Л. М. Роль М. С. Бокаріуса у становленні вітчизняної криміналістики і судової експертизи. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики:* збірник наук.-практ. мат. Х. : Право, 2004. Вип. 4. С. 74–80; Цымбал М. Л., Симакова-Ефремян Э. Б., Дереча Л. Н. О вкладе Н. С. Бокариуса в становление судебной экспертизы и криминалисики. *Бокаріусовські читання:* матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. з міжнар. участю «Впровадження сучасних накових досягнень в судову експертизу», присвяч. 140-річчю з дня народж. Засл. проф. М. С. Бокаріуса та 110-річчю з дня народж. проф. М. М. Бокаріуса (Харків, 10–11 верес. 2009 р.). Х. : Оберіг, 2009. С. 30–33; Цымбал М. Л., Симакова-Ефремян Э. Б., Дереча Л. Н. Роль профессора Н. С. Бокариуса в развитии судебной экспертизы и криминалистики. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики :* збірник наук. пр. Х. : Право, 2009. Вип. 9. С. 566–574; Цымбал М. Л., Симакова-Ефремян Э. Б., Дереча Л. Н. Николай Сергеевич Бокариус и его вклад в развитие судебной экспертизы и криминалистики. *Судебная экспертиза. Современное состояние и перспективы развития :* тезисы докладов. К. : МЮУ, 2010. С. 12–17; Дереча Л. М., Лісовий В. М., Ольховський В. О. та ін. Внесок Миколи Сергійовича й Миколи Миколайовича Бокаріусів у розвиток судової експертизи та криміналістики. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики :* збірник наук. пр. Х. : Право, 2014. Вип. 14. С. 430–441; Грохольский В. П., Дереча Л. Н., Филипенко Н. Е. Судебно-экспертная, научная и педагогическая деятельность Н. С. Бокариуса. *Сучасні напрями розвитку судової експертизи та криміналістики :* тези доп. наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті Засл. проф. М. С. Бокаріуса (м. Харків, 20 груд. 2016 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ; М-во юстиції України, Харків. НДІ суд. експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса. Харків: ХНУВС, 2016. С. 61–64; Харківський науково-дослідний інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса Міністерства юстиції України — 95 років сумлінного служіння істині / авт.-уклад. О. М. Клюєв, О. П. Угровецький, Е. Б. Сімакова-Єфремян та ін.; за ред. О. М. Клюєва. Харків : Золоті сторінки, 2018. 192 с. та ін.

I. БІОГРАФІЧНІ ВІДОМОСТІ ТА АНАЛІЗ НАУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ М. С. БОКАРІУСА

I. BIOGRAPHICAL INFORMATION AND SCIENTIFIC ACTIVITY ANALYSIS OF M. S. BOKARIUS

Постать Миколи Сергійовича Бокаріуса, його життя, науково-педагогічна, організаційно-адміністративна та професійно-медична діяльність, викликають глибоку повагу до цієї надзвичайної людини, схиляння перед його кипучою енергією, глибокою любов'ю до Батьківщини, народу, прихильністю до своєї справи та цілеспрямованістю в роботі, суворою внутрішньою організованістю, високою вимогливістю до себе та неперевершеними моральними якостями. Микола Сергійович протягом усього свого життя без залишку віддавав свої знання, сили та енергію служінню державі, справі процвітання української науки.

Микола Сергійович Бокаріус народився в Одесі 19 березня 1869 року (за старим стилем) у сім'ї особистого дворянина[1], викладача географії Рішельєвської другої чоловічої гімназії Міністерства народної освіти — Сергія Пилиповича Бокаріуса.

Вже при проходженні курсу гімназії у Миколи Сергійовича проявилася схильність до педагогічної роботи, тому, коли він навчався, починаючи з 5-го класу, керівництво гімназії доручило йому проведення занять з учнями молодших класів, які не встигали в навчанні.

Як записано в характеристиці, виданій Миколі Сергійовичу директором Рішельєвської гімназії 7 вересня 1890 року:

The figure of Mykola Serhiyovych Bokarius, his life, scientific and pedagogical, organizational and administrative and professional medical activity, cause deep respect for this extraordinary person, his predilection for his energetic energy, deep love for the Motherland, people, his commitment to his cause and motivation, strict internal organization, high demandingness to oneself and unsurpassed moral qualities. During his lifetime, Mykola Serhiyovych gave his knowledge, strength and energy to the state, to the prosperity of Ukrainian science.

Mykola Serhiyovych Bokarius was born in Odessa on March 19, 1869 (in the old style) in the family of a personal nobleman, teacher of geography Richelieu Secondary School of the Ministry of Education — Serhii Pylypovych Bokarius.

Already during the course of the high school Mykola Serhiyovych showed a tendency to pedagogical work, so when he was studying, starting from the 5th grade, the gymnasium management was entrusted with him to conduct classes with students of junior classes who did not have time to study.

As recorded in the description given to Mykola Serhiyovych, Director of the Richelieu Gymnasium on Sept. 7, 1890: "… I have

[1] **Особисте дворянство** — суспільний дворянський стан у Російській імперії, яким особа користувалася довічно, не передаючи його своїм нащадкам. Інститут особистого дворянства з'явився за часів Петра I з метою послабити замкнутість дворянського стану і дати до нього доступ особам нижчих класів. Його отримували разом із першим цивільним чином, а після 1845 року — і з першим офіцерським. Особистий дворянин не міг володіти селянами, займати дворянські виборні посади, брати участь у дворянських зборах, його прізвище не заносилося в родовід-книгу відповідної губернії. Але до нього не могли застосувати тілесні покарання, він був вільний від подушного податку і рекрутської повинності.

М. С. Бокаріус у родинному колі, на фото — праворуч, у верхньому ряді (1889)

M. S. Bokarius in the family circle, on the photo: on the right, in the upper row (1889)

Будівля Рішельєвської другої чоловічої гімназії

Building of the Rishelevsk 2nd Male Gymnasium

«… я чув сердечну подяку батьків тих учнів, яких він навчав, оскільки вони показували задовільні успіхи з тих предметів, за якими раніше не встигали. З огляду на все вищевикладене, я рекомендую студента Миколу Бокаріуса як досвідченого репетитора … ».

Будучи учнем 7 і 8 класів він завідував фізичним кабінетом гімназії та готував обладнання до уроків фізики, за що отримував 10 рублів на місяць. Дана характеристика містилася в особовій справі М. С. Бокаріуса під час його вступу до медичного факультету Імператорського Харківського університету.

Після закінчення в 1890 році гімназії, Микола Сергійович вступає до медичного факультету Імператорського Харківського університету, і з цього року все його життя і науково-педагогічна робота пов'язана з Харковом[2].

Після закінчення в 1895 році Імператорського Харківського університету, Микола Сергійович був обраний на посаду позаштатного ординатора факультетської хірургічної клініки, керованої професором Вільгельмом Федоровичем Грубе, де проводив патало-го-гістологічні дослідження клінічного матеріалу та організував демонстрацію

М. С. Бокаріус у рік закінчення гімназії та вступу до Імператорського Харківського університету (1890)

M. S. Bokarius in last gymnasium year and entrance to Imperial Kharkiv University (1890)

heard heartfelt gratitude from the parents of the students whom he taught, as they showed satisfactory successes from those subjects that they had not previously met. taking into account all of the above, I recommend a student to Mykola Bokarius as an experienced tutor …".

Being a student of grades 7 and 8, he supervised the physical school of the gymnasium and prepared equipment for physics lessons, for which he received 10 rubles a month. This characteristic was contained in the personal case of M. S. Bokarius during his admission to the medical faculty of the Imperial Kharkiv University. M. S. Bokarius at the end of the gymnasium and admission to the Imperial Kharkiv University (1890).

After graduating from high school in 1890, Mykola Serhiyovych entered the medical faculty of the Imperial Kharkiv University, and this year his whole life and scientific and pedagogical work are connected with Kharkiv.

After graduating from the Imperial Kharkiv University in 1895, Mykola Serhiyovych was elected to the position of a freelance resident of the Faculty Surgical Clinic, headed by Professor Wilhelm Vilhelm Fedorovych Hrube, where he conducted

[2] Лесовой В. Н., Цымбал М. Л., Перцева Ж. Н., Ольховський В. А. Путь науки и труда: памяти профессоров Бокариусов. *Бокаріусовські читання* : зб. матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю. Харків, 2009. С. 8–15.

Корпуси медичного факультету Імператорського Харківського університету, де навчався М. С. Бокаріус

Buildings of the Medical Faculty of the Imperial Kharkiv University, where he studied M. S. Bokarius

мікропрепаратів у ручних мікроскопах на лекціях професора В. Ф. Грубе[3].

У 1897 році Микола Сергійович обирається на посаду помічника прозектора кафедри судової медицини, керованої професором Ф. О. Патенком, і вся подальша

pathological and histological studies of clinical material and organized a demonstration of micropreparations in manual microscopes at lectures by Professor V. F. Hrube.

In 1897, Mykola Serhiyovych was elected to the post of Assistant Prosecutor of the

[3] **Вільгельм Федорович Грубе** – видатний хірург, учений, громадський діяч і педагог, керівник інститутської клініки, де працював Микола Сергійович Бокаріус.

Великою заслугою В. Ф. Грубе є його участь у створенні та діяльності Харківського медичного товариства. Незабаром після переїзду до Харкова, у вересні 1860 року, В. Ф. Грубе виступив перед міськими лікарями та професорами медичного факультету із пропозицією про заснування товариства, що зустріло гарячу підтримку. В. Ф. Грубе, разом із В. А. Франківським та Г. С. Риндовським склали проект Статуту, який був затверджений у березні 1861 року, а в травні відбулося перше засідання Харківського медичного товариства. Вільгельм Федорович багато років був головою цього товариства, а у 1891 році обраний його почесним головою.

В. Ф. Грубе завідував факультетською хірургічною клінікою протягом 39 років. Всі новітні досягнення науки в методах лікування ран і оперування впроваджувалися в клінічну практику. Звіт про роботу факультетської хірургічної клініки містить відомості, в яких зазначено, що у 1867 році в клініці лікувалося 2016 хворих і було здійснено 458 операцій (з них професором – 423, ординаторами – 21 та студентами – 14). Коли у 1877 році закінчився 25-річний термін його служби, професор В. Ф. Грубе був залишений у штаті факультету ще на 5 років, а потім його залишали на службі кожне п'ятиріччя аж до дня його смерті. За свою довголітню плідну діяльність В. Ф. Грубе неодноразово удостоювався нагород.

М. С. Бокаріус у рік закінчення Імператорського Харківського університету (1895)

M. S. Bokarius in the year graduating from the Imperial Kharkiv University (1895)

М. С. Бокаріус (1910)

M. S. Bokarius (1910)

17 жовтня 1888 року поблизу Харкова сталася аварія імператорського поїзда, під час якої загинула 21 людина обслуговуючого персоналу, 37 осіб було поранено, з яких 23 людини отримали важкі поранення. Прибулі на місце аварії лікарі та фельдшери, в тому числі й у залізничному санітарному потязі, виявилися нездатними налагодити надання належної допомоги постраждалим. Крім того, відчувалася значна нестача перев'язувальних засобів і особливо антисептиків. Прибулий за викликом на екстреному потязі В. Ф. Грубе з ординаторами та студентами 4-го курсу привіз великий запас перев'язувального матеріалу, антисептичних засобів та інструментів. Під керівництвом В. Ф. Грубе було налагоджено на високому рівні надання медичної допомоги потерпілим під час аварії. Це було відмічено імператором Олександром III та отримало відповідну оцінку.

Сучасники віддавали належне професору Грубе, вважаючи, що саме йому Харківський університет зобов'язаний створенням нових клінік зі збільшенням ліжкового фонду університету з 93 до 168 одиниць.

Події тих днів докладно описані В. Ф. Грубе в брошурі «Лікарська допомога при катастрофі імператорського потягу 17-го жовтня 1888 р. поблизу

Грубе В. Ф. (1898)

Hrube V. F. (1898)

Воспоминаніе проф. В. Ф. Грубе объ Императорѣ Александрѣ III.

17-го октября съ полудня Харьковскій вокзалъ сталъ наполняться народомъ въ ожиданіи проѣзда Ихъ Величествъ. Въ часъ дня пронеслась потрясающая вѣсть о крушеніи Императорскаго поѣзда... Грустно склонили мы голову подъ этимъ нежданнымъ ударомъ судьбы, съ безпокойствомъ и тревогой ожидая дальнѣйшихъ извѣстій. Наконецъ, успокоительная вѣсть о чудесномъ спасеніи Царской Семьи донеслась до насъ. Пошли толки, разспросы...

Въ 3 часа дня, когда стало извѣстно, что Ихъ Величествъ въ этотъ день не будетъ, большинство, въ томъ числѣ и я, отправилось по домамъ.

Между тѣмъ стоустая молва украсила пришедшія извѣстія вымышленными подробностями, которыя впослѣдствіи попали даже на страницы періодическихъ изданій. Не наше дѣло возстановлять всѣ детали этой грандіозно-печальной катастрофы. Наша задача значительно скромнѣе: мы намѣрены воспроизвести истину въ дѣлѣ организаціи медицинской помощи при крушеніи 17-го октября, со словъ очевидцевъ и по нашимъ личнымъ наблюденіямъ: всякая подробность, съ какой бы стороны она ни касалась историческаго факта крушенія, драгоцѣнна, если она только вѣрна дѣйствительности и дополняетъ картину, которая неизгладимыми штрихами должна быть врѣзана въ памяти каждаго.

1

Аркуш із брошури В. Ф. Грубе

Sheet from the brochure V. F Grube

34-річна судово-медична діяльність нерозривно пов'язана з цією кафедрою[4].

У 1901 році Микола Сергійович став прозектором, у 1903 році, після читання пробних лекцій, прийнятий до числа приват-доцентів, а в 1910 році обраний завідувачем кафедри судової медицини.

У книзі «Медичний факультет Харківського університету за перші 100 років його існування (1805–1905 рр.)», 1907 року випуску, виданою за редакцією професорів І. П. Скворцова та Д. І. Багалія, підкреслено, що Микола Сергійович Бокаріус виховувався[5] в Харківському університеті, в 1902 році став приват-доцентом, і в 1903 році викладав приватний курс «Відділ судово-медичних макро- і мікроскопічних досліджень». Членами медичного факультету в 1903 році надруковано 56 наукових праць, у тому числі … М. С. Бокаріус — 1 … »[6].

Department of Forensic Medicine, led by Professor F. O. Patenko, and all subsequent 34-year forensic medical activities were inextricably associated with this department.

In 1901, Mykola Serhiyovych became a prosector, in 1903, after reading trial lectures, he was accepted as a Privatdozent and in 1910 he was elected head of the department of forensic medicine.

In the book *Faculty of Medicine of Kharkiv University for the first 100 years of its existence (1805–1905 biennium)*, 1907 issue, edited by Professors I. P. Skvortsov and D. I. Bahalii, it was emphasized that Mykola Serhiyovych Bokarius was raised at Kharkiv University, in 1902 became a Privatdozent and in 1903 he taught a private course *Department of forensic macro- and microscopic research*. Members of the Faculty of Medicine in 1903 published 56 scientific works, including …M. S. Bokarius — 1 … ».

станції Борки…». Слідуючи своєму високому покликанню, чудовий лікар і вчений до останніх днів життя не припиняв допомагати хворим і навчати молодь майстерності хірурга. Незадовго до смерті він висловив бажання щоб його бібліотеку було передано факультетській хірургічній клініці.

[4] Відповідно до Статуту Імператорського Харківського університету 1804 року, у відділенні лікарських або медичних наук кафедри судової медицини не існувало. Функціонувала спільна кафедра анатомії, фізіології та судової лікарської науки, до якої належала і судова медицина. Загальним статутом Імператорських університетів у 1835 році (Гл. II, 13, с. 7) кафедра анатомії, фізіології та судової лікарської науки розподілена на три відповідні кафедри. Таким чином, виокремилася кафедра судової медицини, до складу якої, як вказано в Статуті, увійшли такі дисципліни:

а) судова медицина, медична поліція, способи лікування смертної непритомності, утоплення та ін.;

б) історія та література медицини;

в) енциклопедія та методологія.

Викладалася судова медицина студентам 4-го курсу по три години на тиждень. Для контролю занять і успіхів студентів після закінчення важливих тем і розділів науки проводилися репетиції. Крім того, студентами здійснювалися судово-медичні дослідження. Аналогічно було організовано викладання дисципліни — медична поліція.

Також Імператорський Харківський університет звернувся із проханням про доставляння трупів, які підлягають судово-медичному розтину, в анатомічний театр із Харківського земського суду та міської поліції. Серед доставлених трупів переважно були раптово померлі та самогубці.

На кафедрі судової медицини було створено спеціалізований судово-медичний кабінет. У 1867 році придбано для судово-медичного кабінету 2 ящики з різними анатомічними інструментами та «Брюковська» лупа — всього на 100 рублів. Це були перші надбання спеціалізованого кабінету. З того часу вже щорічно здійснювалися фахові придбання. Завдяки цьому стали проводитися мікроскопічні та мікрохімічні дослідження кров'яних та інших плям з судово-медичною ціллю. Ось цифри, які можуть бути доказом поступового зростання науково-навчального матеріалу на секційному столі судово-медичного кабінету: 1864 рік — проведено загалом 38 судово-медичних розтинів, відповідно, 1865 рік — 35, 1866–53, 1867–41, 1868–33, 1869–62, 1870–68, 1872–69, 1873–41.

[5] Так у тексті. — *Прим. авт.*

[6] Архив криминологии и судебной медицины, 1926. Т 1, Кн. 1; 1927. Т. 1. Кн. 2–3 и 4–5. С. 123.

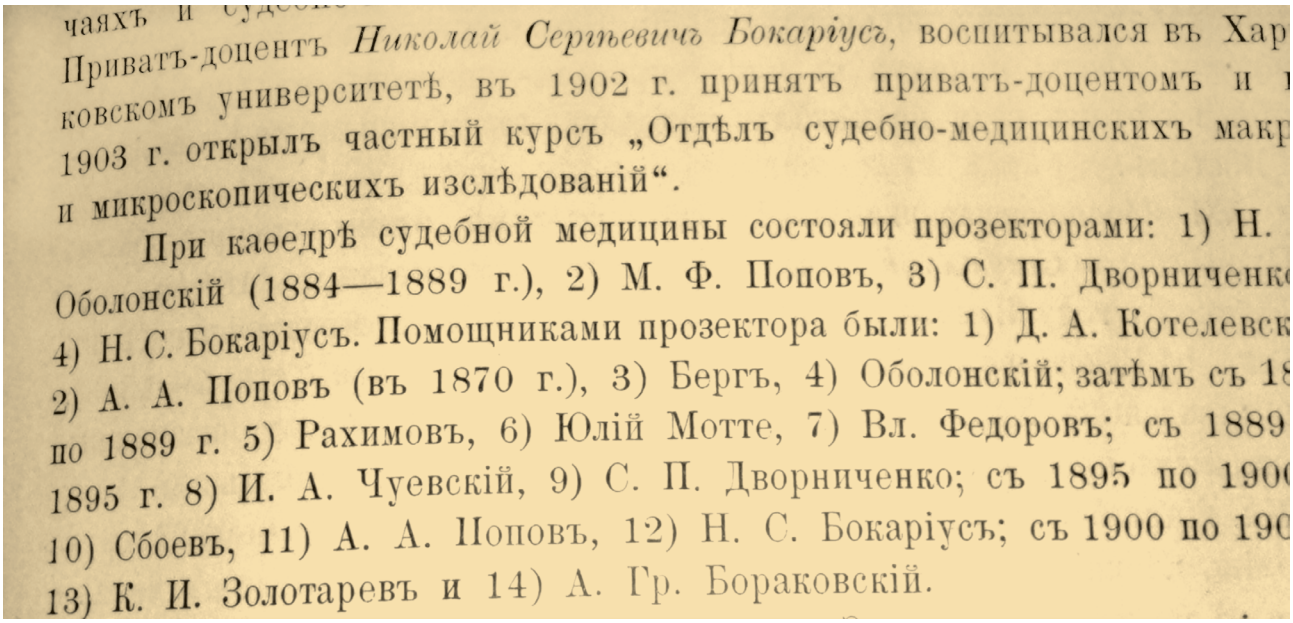

чаяхъ и судебно-
Приватъ-доцентъ *Николай Сергѣевичъ Бокаріусъ*, воспитывался въ Хар
ковскомъ университетѣ, въ 1902 г. принятъ приватъ-доцентомъ и
1903 г. открылъ частный курсъ „Отдѣлъ судебно-медицинскихъ макр
и микроскопическихъ изслѣдованій“.

При каѳедрѣ судебной медицины состояли прозекторами: 1) Н.
Оболонскій (1884—1889 г.), 2) М. Ф. Поповъ, 3) С. П. Дворниченк
4) Н. С. Бокаріусъ. Помощниками прозектора были: 1) Д. А. Котелевск
2) А. А. Поповъ (въ 1870 г.), 3) Бергъ, 4) Оболонскій; затѣмъ съ 18
по 1889 г. 5) Рахимовъ, 6) Юлій Мотте, 7) Вл. Федоровъ; съ 1889
1895 г. 8) И. А. Чуевскій, 9) С. П. Дворниченко; съ 1895 по 190
10) Сбоевъ, 11) А. А. Поповъ, 12) Н. С. Бокаріусъ; съ 1900 по 190
13) К. И. Золотаревъ и 14) А. Гр. Бораковскій.

Фрагмент із книги «Медичний факультет Харківського університету за перші 100 років його існування (1805–1905)»

Fragment from the book “Medical Faculty of Kharkiv University for the first 100 years of its existence (1805–1905)”

До речі, у названій праці Миколі Сергійовичу належать декілька статей. Він запрошувався для їх написання іменним листом від членів «Комітету редакторів ювілейних університетських видань», в якому докладно розписувався план статті та вимоги до неї.

Важко визначити, що було головним у житті М. С. Бокаріуса: науково-дослідна, педагогічна, організаторська, практична, адміністративна, громадська або соціально-значуща діяльність. Будучи палким патріотом своєї батьківщини і бажаючи зробити свій посильний внесок у підняття культурного рівня харків’ян, Микола Сергійович, починаючи зі студентської лави (1891 р.), протягом 11 років брав участь під керівництвом професора В. Я. Данилевського в комітеті з улаштування сільських бібліотек і читалень, а потім під керівництвом С. О. Раєвського — в комітеті з влаштування народних читань, особисто проводив заняття в читальні на Москалівці та в нічліжному

By the way, in the given work Mykola Serhiyovych owns several articles. He was invited to write them by registered letter from the members of the *Committee of Editors of Jubilee University Publications*, which details the article plan and requirements to.

It is difficult to determine what was the main thing in the life of M. S. Bokarius: scientific research, teaching, organizational, practical, administrative, social or social significance. Being a passionate patriot of his homeland, and wishing to make his contingent contribution to raising the cultural level of Kharkiv, Mykola Serhiyovych, starting with a student’s lava (1891), for 11 years participated under the guidance of Professor V. Ya. Danilevskyi in the committee on the arrangement of rural libraries and readers, and then under the guidance of S. O. Raevskyi — in the Committee on the arrangement of folk lectures, personally conducted classes in reading rooms in Moskalivka and in a hostel at the

будинку на Благовіщенському базарі. В числі інших, під керівництвом професора В. Я. Данилевського в 1910–1912 роках, Микола Сергійович бере участь у складанні «Народної енциклопедії наукових та прикладних знань», публікуючи в ній свої роботи[7].

Бажаючи надати посильну допомогу суспільству в період Першої світової війни, Микола Сергійович у 1914–1915 роках особисто проводив розвантаження поранених з поїздів, що прибували до Харкова з фронту, розподіл їх по інших містах, залучивши до цієї роботи студентів-медиків.

У 1915–1917 роках на організованих і керованих М. С. Бокаріусом курсах підготовлено близько 2000 сестер милосердя, близько 500 санітарів і братів милосердя зі студентів, близько 300 дезінфекторів-інструкторів і 100 інструкторів по боротьбі із задушливими газами. Важко переоцінити таку активну життєву позицію, що простежується протягом усього його життя, її винятково гуманістичну спрямованість, абсолютне прагнення служити благу людей, нести їм свої знання, свої спрямування і надії, свою допомогу, підтримку, розраду!

Цілком зрозуміло, що основною роботою Миколи Сергійовича була педагогічна і наукова, що проводилася на

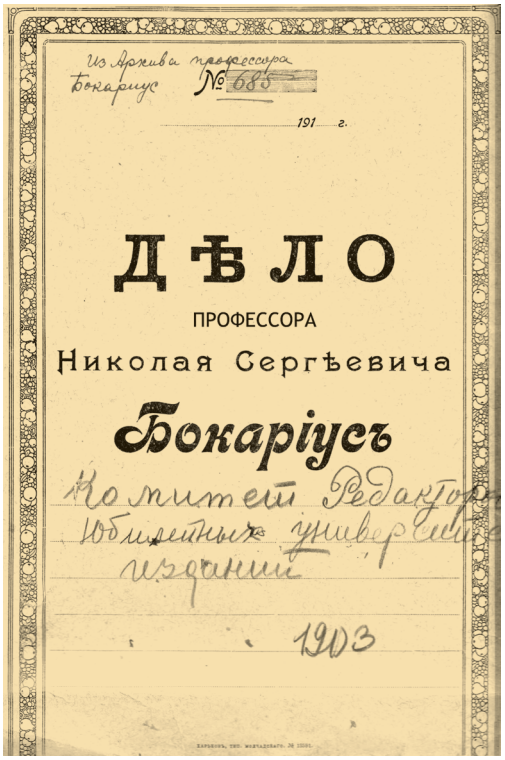
Из Архива профессора Бокариус
№ 685
191 г.
ДѢЛО
ПРОФЕССОРА
Николая Сергѣевича
Бокаріусъ
Комитет Редакторов юбилейных университетских изданий
1903

Справа М. С. Бокаріуса у Комітеті редакторів ювілейних університетських видань

The case of M. S. Bokarius at the Committee Editor jubilee University editions

Annunciation Bazaar. Among others, under the direction of Professor V. Ya. Danilevsky in 1910–1912, Mykola Serhiyovych participates in the compilation of the *National Encyclopedia of Scientific and Applied Knowledge* publishing his works there.

Wishing to provide possible assistance to society during the First World War, Mykola Serhiyovych personally carried out the unloading of the wounded from the trains coming to Kharkiv from the front, distributing them to other cities in 1914–1915, bringing the medical students to this work.

Between 1915–1917, about 2000 sisters of mercy, about 500 nurses and students of mercy from students, about 300 disinfectors, instructors and 100 instructors on combating suffocating gases were trained at the courses organized and supervised by M. S. Bocarius. It is difficult to overestimate such an active life position that is traced throughout his life, his exceptional humanistic orientation, the absolute desire to serve the good of people, to bring them their knowledge, their direction and hope, their help, support, and comfort!

It is clear that the main work of Mykola Serhiyovych was pedagogical and scientific held at the Department

[7] Народная энциклопедия научных и прикладных знаний. В 14 (21) томах. М. : Издание Товарищества И. Д. Сытина, 1910–1912. 8065 с. (Т. 5: Медицина. Полутом 1 / Сост. Н. С. Бокариус, Е. П. Браунштейн, К. Н. Георгиевский. 1910. 404 с. Т. 5: Медицина. Полутом 2 / Сост. Н. С. Бокариус, Е. П. Браунштейн, К. Н. Георгиевский. 1910. 405 с.).

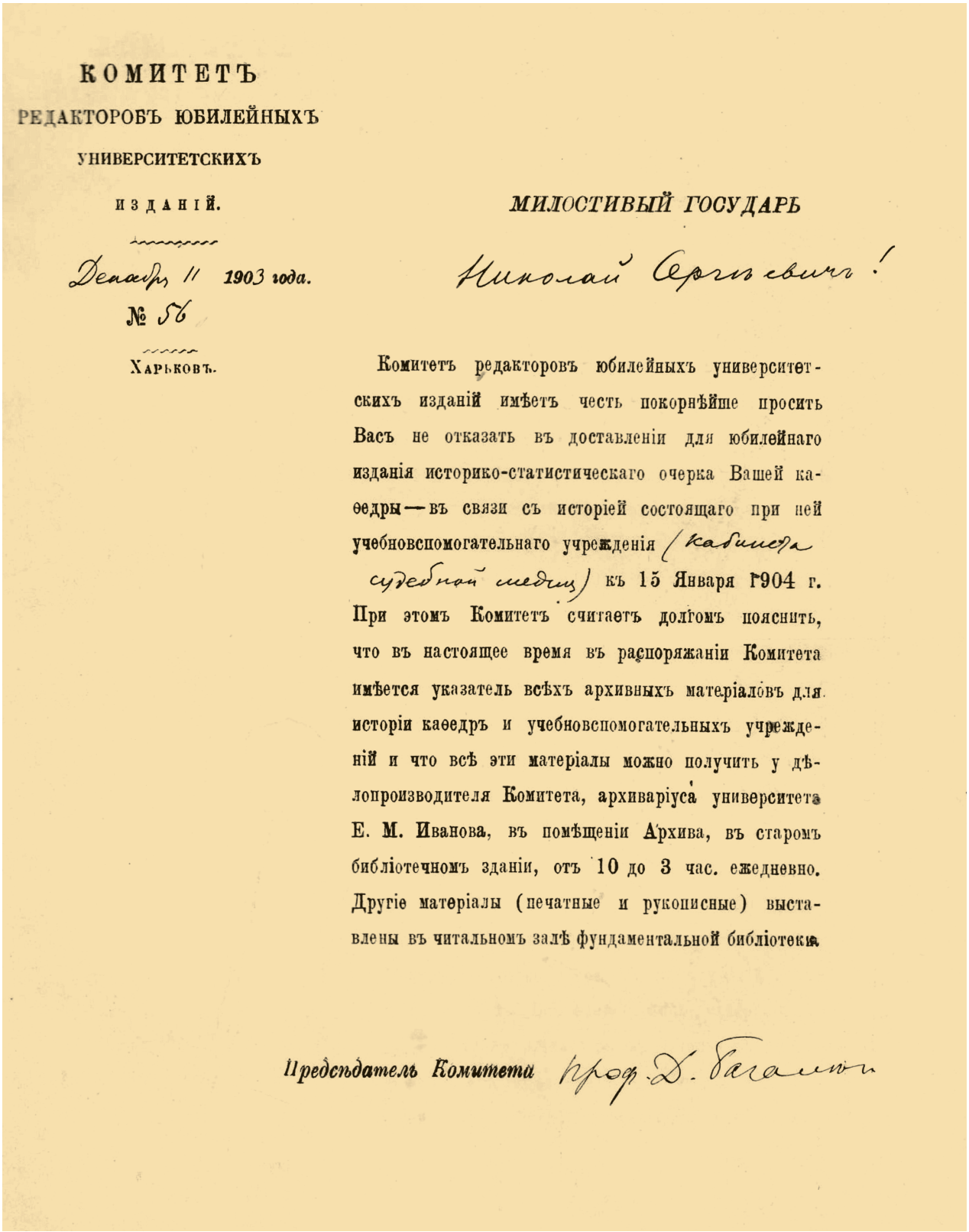

КОМИТЕТЪ
РЕДАКТОРОВЪ ЮБИЛЕЙНЫХЪ
УНИВЕРСИТЕТСКИХЪ
ИЗДАНІЙ.

Декабря 11 1903 года.
№ 56
Харьковъ.

МИЛОСТИВЫЙ ГОСУДАРЬ

Николай Сергѣевичъ!

Комитетъ редакторовъ юбилейныхъ университетскихъ изданій имѣетъ честь покорнѣйше просить Васъ не отказать въ доставленіи для юбилейнаго изданія историко-статистическаго очерка Вашей каѳедры — въ связи съ исторіей состоящаго при ней учебновспомогательнаго учрежденія (кабинета судебной медиц.) къ 15 Января 1904 г. При этомъ Комитетъ считаетъ долгомъ пояснить, что въ настоящее время въ распоряженіи Комитета имѣется указатель всѣхъ архивныхъ матеріаловъ для исторіи каѳедръ и учебновспомогательныхъ учрежденій и что всѣ эти матеріалы можно получить у дѣлопроизводителя Комитета, архиваріуса университета Е. М. Иванова, въ помѣщеніи Архива, въ старомъ библіотечномъ зданіи, отъ 10 до 3 час. ежедневно. Другіе матеріалы (печатные и рукописные) выставлены въ читальномъ залѣ фундаментальной библіотеки.

Предсѣдатель Комитета проф. Д. Багалѣй

Запрошення М. С. Бокаріуса до співпраці для підготовки статей до книги

Invitation to M. S. Bokarius for collaboration on writing articles for a book

кафедрі судової медицини. Можна з певністю сказати, що М. С. Бокаріус не тільки любив викладацьку діяльність і вмів добре організовувати навчальний процес, а й безперечно був талановитим педагогом.

Сучасники гідно і беззастережно оцінювали його видатний педагогічний талант, визнаючи педагогом «Божою милістю», що, безумовно, було пов'язано і з його досягненнями в науці, корифеєм якої він був.

Після отримання звання приват-доцента, Микола Сергійович вів самостійні курси: мікроскопічних і мікрохімічних досліджень речових доказів для студентів 4-го курсу (1906–1910 рр.), практичний курс техніки судово-медичних розтинів із студентами 4 і 5 курсів (1907–1909 рр.), курс надання першої допомоги до прибуття лікаря з практичними заняттями для

of Forensic Medicine. One can definitely say that M. S. Bokarius not only loved teaching activities and was able to organize the educational process well but was definitely a talented teacher.

Contemporaries dignity and unconditional evaluation of his outstanding pedagogical talent, acknowledging the teacher "God's mercy", which, of course, was connected with his achievements in science, which he was the hallmark of.

After receiving the title of Privatdozent, Mykola Serhiyovych conducted several independent courses: microscopic and microchemical studies of material evidence for students of the 4th year (1906–1910 biennium), practical training course for forensic medical students with 4th and 5th year students (1907–1909), The course of first aid to the arrival of a doctor with practical classes

М. С. Бокаріус та слухачі Імператорського Харківського університету (1910)

M. S. Bokarius in the year of the end of the Imperial Kharkiv University (1910)

студентів двох молодших курсів медичного факультету (1904–1907 рр.). Одночасно, у 1905 році Микола Сергійович почав викладати судову медицину на юридичному факультеті університету.

Крім того, з 1896 по 1912 рік М. С. Бокаріус читав курс пластичної анатомії в Харківській міській художній школі, в 1908 році видав літографічні записки з пластичної анатомії.

У 1906–1908 роках Микола Сергійович читав курс нормальної анатомії людини на природничому відділенні фізико-математичного факультету Вищих жіночих курсів і протягом 5 років, починаючи з 1912 року, читав річний курс «Гігієна школяра» і шкільної гігієни викладачам середніх шкіл на педагогічних курсах Харківського навчального округу і на Харківських вищих курсах нових мов.

for students of the two junior courses of the medical faculty (1904–1907). Simultaneously, in 1905, Mykola Serhiyovych began to teach forensic medicine at the Faculty of Law of the University.

In addition, from 1896 to 1912, MS Bokarius read a course in plastic anatomy at the Kharkiv City Art School; in 1908 he published lithograph notes on plastic anatomy.

In 1906–1908, Mykola Serhiyovych read the course of normal human anatomy at the natural department of the Faculty of Physics and Mathematics of the Higher Women's Courses and for 5 years, beginning in 1912, he read the annual course "School Hygiene" and school hygiene for teachers of secondary schools at the pedagogical courses of the Kharkiv educational the district and on the Kharkov higher courses of new languages.

Група студентів-юристів на чолі з М. С. Бокаріусом (1911)

A group of student lawyer led by M. S Bokarius (1911)

М. С. Бокаріус із студентами (1914)

M. S. Bokarius with students (1914)

З 1914 по 1917 рік М. С. Бокаріус викладав у Харківській чоловічій гімназії курс гігієни з включенням загальних основ учення про будову і функції людського організму.

З 1912 по 1915 рік М. С. Бокаріус перебував на посаді директора Харківської жіночої гімназії мадам Драшковської, а з 1916 по 1918 роки – директором першої Харківської зуболікарняної школи.

Крім того, що М. С. Бокаріус очолював кафедру судової медицини в Імператорському Харківському університеті, Микола Сергійович з 1910 року працював професором фармацевтичних курсів медичного факультету, де протягом 10-ти років викладав судову хімію

From 1914 to 1917, M. S. Bokarius taught at the Kharkiv Men's Gymnasium a course in hygiene, incorporating the general principles of the doctrine of the structure and function of the human body.

From 1912 to 1915, M. S. Bokarius was in the position of Director of the Madame Drashkovska Kharkiv Women's Gymnasium, and from 1916 to 1918 – the Director of the 1st Kharkiv Dental School.

In addition to the fact that MS Bokarius headed the Department of Forensic Medicine at the Imperial Kharkiv University, Mykola Serhiyovych from 1910 worked as a professor of pharmaceutical courses at the medical faculty, where for 10 years he taught chemistry with practical classes, the

Будівля анатомічного театру Жіночого медичного інституту (1912)

Building of anatomical theater of the Women's Medical Institute (1912)

з практичними заняттями, курс надання першої допомоги до прибуття лікаря і законоположення з фармацевтичної практики.

Після організації Харківським медичним товариством у 1910 році Жіночого медичного інституту в Харкові (пер. Скрипницький, 8, нині – пер. В. Воробйова), М. С. Бокаріус обраний завідувачем кафедри судової медицини цього закладу. При інституті було створено «Анатомічний театр», де проводилися анатомічні розтини трупів та читалися лекції. Будівлю спроектував відомий харківський архітектор О. М. Бекетов. Заняття в анатомічному театрі розпочалися у листопаді 1910 року, коли споруда ще була навіть не добудована.

З 1910 по 1919 рік М. С. Бокаріус проводив більшість навчальних розтинів саме у цьому приміщенні.

course of first aid until the doctor arrives and the law from pharmaceutical practice.

After the organization of the Kharkiv Medical Society in 1910, the Women's Medical Institute in Kharkiv (Skripnitskyi street., 8 – now, V. Vorobiov street), M. S. Bokarius was elected head of the department of forensic medicine of this institution. At the Institute was created anatomical theater, where anatomical parts of corpses were conducted and lectures were given. The building was designed by well-known Kharkiv architect O. M. Beketov. Classes in an anatomical theater started in November 1910, when the building was not even completed.

From 1910 to 1919, M.S Bokarius conducted most of trainings in this building.

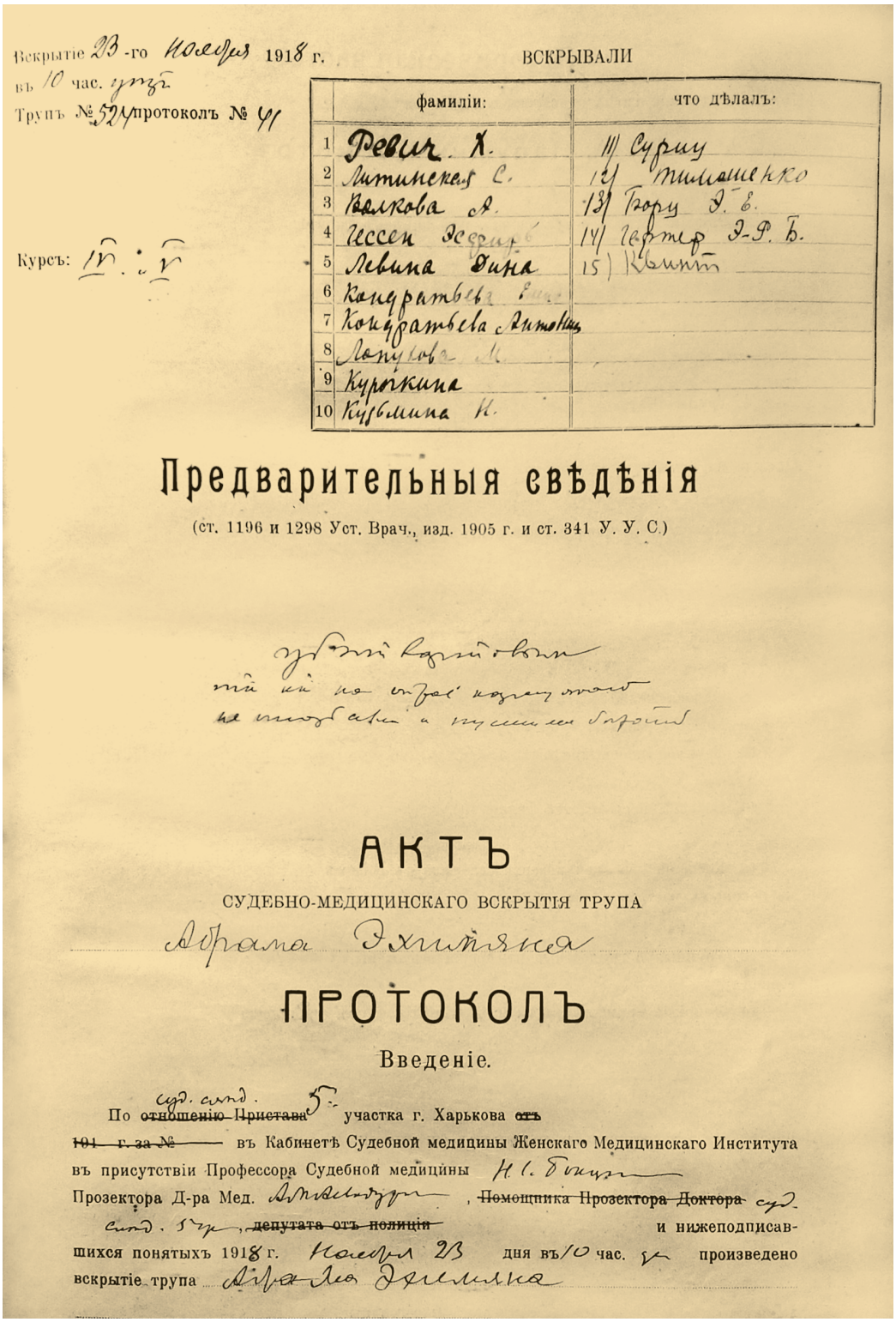

Вскрытіе 23-го ноября 1918 г.
въ 10 час. утра
Трупъ № 524 протоколъ № 41

Курсъ: IV. V

ВСКРЫВАЛИ

	фамиліи:	что дѣлалъ:
1	Ревич. Х.	11) Сурицъ
2	Литинская С.	12) Тимошенко
3	Волкова А.	13) Борц Э. Е.
4	Гессен Эсфирь	14) Гертер Э-Р. Б.
5	Левина Дина	15) Квинт
6	Кондратьева Е.	
7	Кондратьева Антонина	
8	Лопухова М.	
9	Курочкина	
10	Кузьмина Н.	

Предварительныя свѣдѣнія

(ст. 1196 и 1298 Уст. Врач., изд. 1905 г. и ст. 341 У. У. С.)

АКТЪ

СУДЕБНО-МЕДИЦИНСКАГО ВСКРЫТІЯ ТРУПА

Абрама Эхимяна

ПРОТОКОЛЪ

Введеніе.

По ~~отношенію Пристава~~ суд. сѣд. 5 участка г. Харькова ~~отъ 191 г. за №~~ въ Кабинетѣ Судебной медицины Женскаго Медицинскаго Института въ присутствіи Профессора Судебной медицины Н. С. Бокаріусъ Прозектора Д-ра Мед. Александрова, ~~Помощника Прозектора Доктора~~ суд. сѣд. 5 уч., ~~депутата отъ полиціи~~ и нижеподписавшихся понятыхъ 1918 г. Ноября 23 дня въ 10 час. утра произведено вскрытіе трупа Абрама Эхимяна

Акт судово-медичного розтину трупа М. С. Бокаріусом з групою студентів у кількості 15 осіб у приміщенні анатомічного театру Жіночого медичного інституту (1918)

Act of forensic examination of corpses MS Bokarius with a group of students in the number of 15 people in the premises of anatomical theater of the Women's Medical Institute (1918)

З 1910 по 1918 рік Микола Сергійович виконував обов'язки секретаря медичного факультету Імператорського Харківського університету.

У 1913 році М. С. Бокаріус організовує в складі Імператорського Харківського університету Інститут судової медицини з будівництвом для нього спеціальної споруди, що надало можливостей значно поліпшити викладання судової медицини. До слова, проект самої будівлі інституту був розроблений особисто Миколою Сергійовичем.

Для безперебійного забезпечення кафедр Інституту судової медицини рослинними засобами та сировиною, Микола Сергійович власноруч проектує теплицю для вирощування лікарських рослин.

Про високі моральні якості М. С. Бокаріуса свідчить і наступний факт: професор сповідував православне християнство, але, проводячи розтини осіб іншого

From 1910 to 1918 Mykola Serhiyovych served as the secretary of the medical faculty of the Imperial Kharkiv University.

In 1913, M. S. Bokarius organized, in the Imperial Kharkiv University, the Institute of Forensic Medicine with the construction of a special building for him, which provided opportunities to significantly improve the teaching of forensic medicine. By the way, the project of the very building of the institute was developed personally by Mykola Serhiyovych.

For the uninterrupted maintenance of the departments of the Institute of Forensic Medicine with herbal remedies and raw materials, Mykola Serhiyovych himself designs a greenhouse for the cultivation of medicinal plants.

High moral qualities of M. S. Bokarius are evidenced by the following fact: the professor professed Orthodox Christianity, but, when he was doing a conversation with

Будівля Інституту судової медицини

The Institute of Forensic Medicine

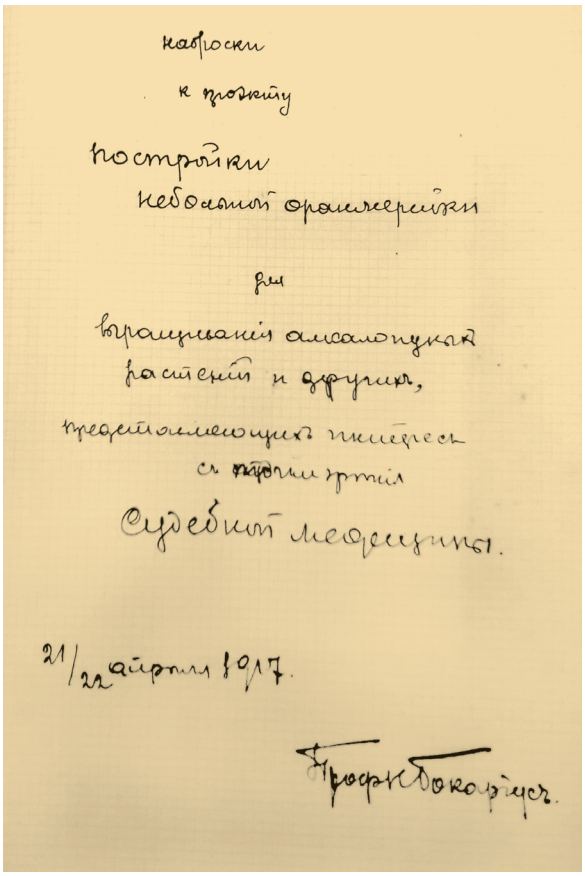
наброски
к проекту
постройки
небольшой оранжерейки
для
выращивания лекарственных
растений и других,
представляющих интерес
с точки зрения
судебной медицины.
21/22 апреля 1917.
Проф. К. Бокарius.

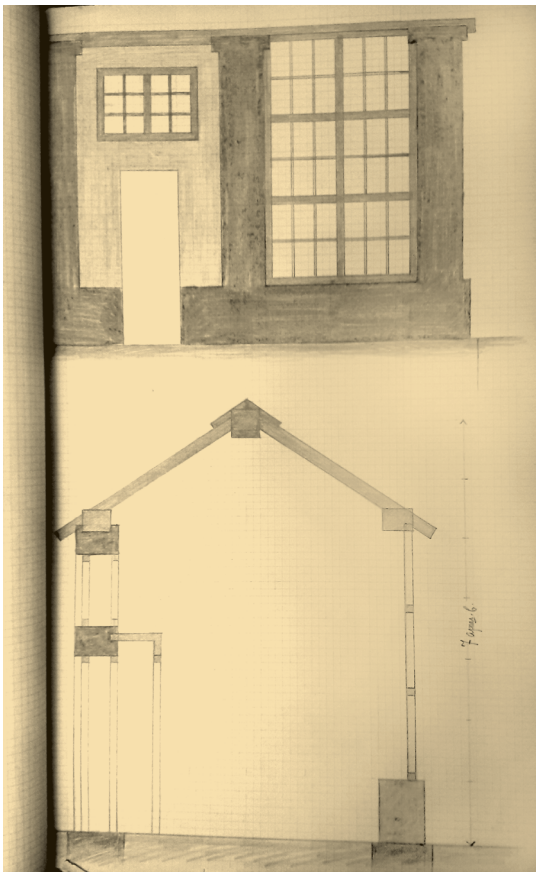

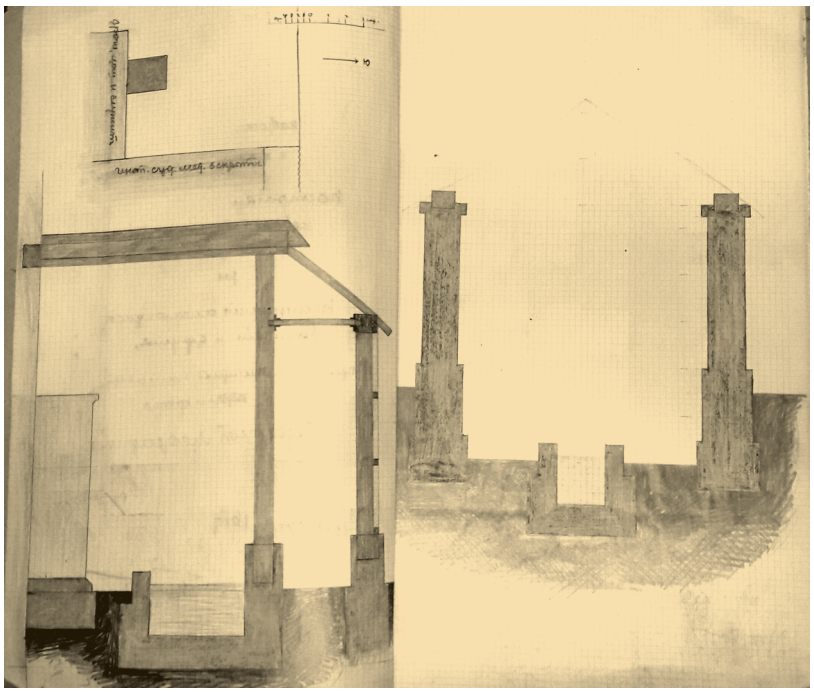

Сторінки проекту теплиці для вирощування лікарських рослин

Project pages for greenhouses for the cultivation of medicinal plants

віросповідання (караїмів, юдеїв, мусульман), він розумів, що у розгалуженому мультисередовищі, яким є місто Харків, необхідне місце для їх відспівування. На переконання Миколи Сергійовича, релігійна свобода — наріжний камінь миру в суспільстві. Вона дає нам простір, щоб визначити для себе, що ми думаємо і у що віримо — щоб жити за істиною, яку Бог посилає в наші серця. Вона дає можливість співіснування різних релігійних переконань, захищає вразливих і допомагає залагоджувати конфлікти (М. С. Бокаріус був дуже релігійною людиною).

У 1917 році М. С. Бокаріус ініціює будівництво при Інституті судової експертизи Імператорського Харківського університету окремого приміщення на 1–2 кімнати із підвальним поверхом для відспівування осіб неправославного віросповідання. Таке приміщення планувалося побудувати коштом благодійних внесків харків'ян.

Першого листопада 1916 року М. С. Бокаріус подав до Правління Імператорського Харківського університету рапорт про необхідність побудови такого приміщення, додавши до нього власноручні креслення каплиці. Остаточний варіант «Покою для інославних віросповідань» було розроблено у 1917 році спільними зусиллями М. С. Бокаріуса та відомого харківського архітектора О. М. Бекетова[8].

На жаль, цей проект так і не було реалізовано…

people of other religions (Karaites, Jews, Muslims), he understood that in an extensive multi-environment, which is the city of Kharkiv. According to Mykola Serhiyovych, religious freedom is the cornerstone of peace in society. It gives us space to determine for ourselves what we think and believe in — to live in the truth that God sends into our hearts. It enables the coexistence of different religious beliefs, protects the vulnerable and helps to resolve conflicts (M. S. Bokarius was a very religious person).

In 1917, M. S. Bokarius initiated construction at the Institute of Forensic Examination of the Imperial Kharkiv University in a separate room for 1–2 rooms with a basement for the slaughter of persons of non-Orthodox religion. This building was planned to be built at the expense of the charitable contributions of Kharkiv residents.

On November 1, 1916, M. S. Bokarius submitted to the Board of the Imperial Kharkiv University a report on the need to construct such a room, adding to him a personal drawing of the chapel. The final version of the "Rest for non-Orthodox faiths" was developed in 1917 by the joint efforts of MS Bokarius and renowned Kharkiv architect O. M. Beketov.

Unfortunately, this project has never been implemented …

[8] **Бекетов Олексій Миколайович** народився 19 лютого (3 березня) 1862 року в Харкові. Видатний український архітектор і педагог, Заслужений Діяч Мистецтв УРСР (1941). Навчався в Петербурзькій академії мистецтв, яку закінчив у 1885, її академік з 1894. В 1898 році — професор Харківського технологічного інституту (згодом, з 1930 — Харківського інженерно-будівельного інституту). У Харкові збудував багато громадських і житлових споруд: будинки юридичного інституту (1892), корпуси сільськогосподарського інституту (1907–1912) та ін.

У переліку побудованих до 1917 року споруд Харкова: Олександрівське комерційне училище (1889–1901); Громадська Бібліотека (1899–1901); Будинок Харківського медичного товариства (1911–1913); Комерційний інститут (1914–1916); Вищі жіночі курси (1913–1915); Церква Різдва Богородиці «Каплуновська», (1896–1912), зруйнована в 1930-ті рр.; Будівля Судових установ (1899–1902) — за участю архітектора В. В. Хрустальова; будівлі чотирьох банків; приватні маєтки тощо.

За проектами О. М. Бекетова будували також в містах Новочеркаську, Катеринославі, Ростові-на-Дону, Києві (будинок на вулиці Грушевського, 9, 1934 рік) тощо. На честь видатного архітектора в Харкові названо вулицю та станцію метрополітену.

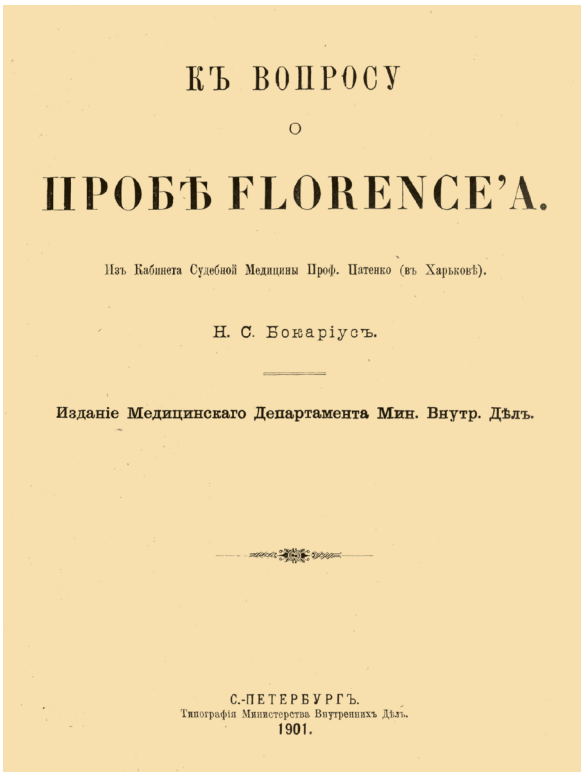

КЪ ВОПРОСУ

О

ПРОБѢ FLORENCE'A.

Изъ Кабинета Судебной Медицины Проф. Цитенко (въ Харьковѣ).

Н. С. Бокаріусъ.

Изданіе Медицинскаго Департамента Мин. Внутр. Дѣлъ.

С.-ПЕТЕРБУРГЪ.
Типографія Министерства Внутреннихъ Дѣлъ.
1901.

Титульний аркуш роботи М. С. Бокаріуса (1901)

Title sheet of M. S Bokarius's work (1901)

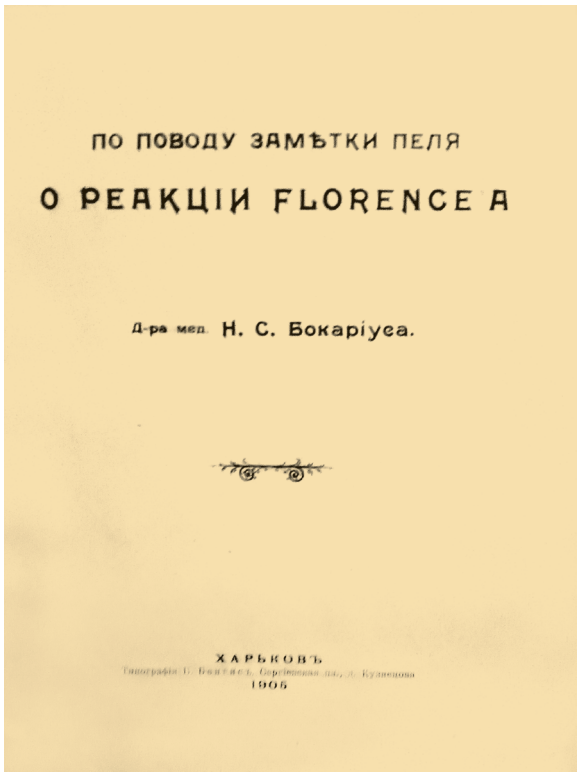

ПО ПОВОДУ ЗАМѢТКИ ПЕЛЯ

О РЕАКЦІИ FLORENCE A

Д-ра мед. Н. С. Бокаріуса.

ХАРЬКОВЪ
1905

Титульний аркуш роботи М. С. Бокаріуса (1905)

Title sheet of M. S Bokarius's work (1905)

Микола Сергійович проводив велику педагогічну роботу і вважав себе, в першу чергу, педагогом. Він розумів, що така робота може бути плідною за умови поєднання її з науково-дослідною, про що раніше чудово було сказано великим ученим та медиком М. Пироговим у його роботі «Університетські питання» —… відокремити навчальну роботу від наукової в університеті неможливо. Але наукова робота без навчальної все ж таки світить і гріє. А навчальна робота без наукової … тільки блищить[9].

Розпочавши працювати на кафедрі, М. С. Бокаріус одразу ж включився в науково-дослідну роботу, причому перші його труди були присвячені різним питанням, але вже у той час намітився розвиток

Mykola Serhiyovych carried out a great pedagogical work and considered himself, first of all, a teacher. He understood that such a work could be fruitful, provided that it was combined with research, as was well known by the great scientist and physician M. Pyrohov in his work *University Issues*. It is impossible to separate academic work from a scientific university. But scientific work without the training still shines and warms. And educational work without scientific … just shines.

Beginning to work at the department, M. S. Bokarius immediately joined the research work, and his first works were devoted to various issues, but at that time there was a development of a certain direction

[9] Цит. за: Бондар Л. Славетний український педагог — М. І. Пирогов. До 195 річчя від дня нар. *Рідна школа*. 2005. № 9–10. С. 58– 61.

певного напряму судової медицини, який привернув найбільшу увагу професора — дослідження речових доказів.

Із восьми робіт, що вийшли у світ з 1900 по 1902 рік, п'ять — присвячені попередній мікрокристалічній реакції, що застосовується для виявлення сперми в плямі. Запропонований у 1897 році метод набув назви «реакція Флоренса». У той період метод зацікавив багатьох дослідників, у тому числі і Миколу Сергійовича, який завершив серію своїх робіт докторською дисертацією «Кристали Флоренса, їх хімічна природа і судово-медичне значення». Дисертація була успішно захищена на засіданні вченої ради медичного факультету Імператорського Московського університету. Одним з офіційних опонентів на захисті виступив Петро Олексійович Мінаков[10].

of forensic medicine, which attracted the greatest attention of the professor; the study of material evidence.

8 works published in the world from 1900 to 1902; 5 are devoted to the previous microcrystalline reaction used to detect sperm in the spot. Proposed in 1897, the method was named "Florence's reaction". During this period, the method attracted many researchers, including Mykola Serhiyovych, who completed his series of his doctoral thesis "Florence Crystals, their chemical nature and forensic medical significance." The thesis was successfully defended at the meeting of the Academic Council of the Medical Faculty of the Imperial Moscow University. One of the official opponents in defense was Petro Andriiovych Minakov.

[10] **Мінаков Петро Андрійович** народився 25 листопада (7 грудня) 1865 року в селі Дерюгіно Дмитрівського повіту Курської губернії в родині селян. Батько його був кріпаком, фельдшером у князя Голіцина, помер рано, і виховання дітей лягло на плечі матері, яка, незважаючи на бідність, постаралася дати дітям освіту. Його старший брат Микола став, як і батько, фельдшером, а Петро після закінчення у 1886 році Курської гімназії вступив до медичного факультету Імператорського Московського університету.

Після закінчення університету в 1891 році, зі ступенем лікаря, з відзнакою та золотою медаллю за працю «Elephantiasis в генетичному і терапевтичному відношенні», він був залишений при кафедрі судової медицини на посаді позаштатного лаборанта Інституту судової медицини. У 1894 році П. А. Мінаков захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора медицини за темою «Про волосся в судово-медичній практиці».

У 1895 році він був відряджений за кордон для вивчення судової медицини і підвищення кваліфікації. Працював у Відні у судового медика Едуарда фон Гофмана, в Парижі — у Поля Бруарделя, в Берліні — у Штрассмана. Результатом роботи за кордоном стала наукова праця «Про зміни волосся під дією високої температури», написана ним у 1896 році.

По поверненні з-за кордону в 1896 році, він був призначений прозектором при кафедрі судової медицини. З 1901 року — екстраординарний професор і завідувач кафедри судової медицини, а в 1909 році став проректором Московського університету (обраний таємним голосуванням, за нього подано 54 голоси, проти — 4).

У 1911 році залишив університет з групою професорів у знак протесту проти політики Міністра освіти. Організував та очолив кафедру судової медицини на Московських вищих жіночих курсах. У 1917 році він повернувся на кафедру Московського університету, якою завідував до 1931 року. З 1923 року був головою Антропологічного товариства при Московському університеті. У Товаристві любителів природознавства, антропології та етнографії був товаришем голови Антропологічного відділу.

Він відкрив нейтральний гематин і його спектр, уперше описав субендокардіальні екхімози при смерті від гострої крововтрати («плями Мінакова»); запропонував оригінальний спосіб зберігання трупів та їх бальзамування. Автор класичного дослідження про судово-медичне значення волосся і про порівняльну будову волосся у людини та в деяких тварин. Учнями Петра Андрійовича Мінакова були Заслужений професор М. С. Бокаріус, професор М. В. Попов та інші.

Помер П. А. Мінаков 5 жовтня 1931 року.

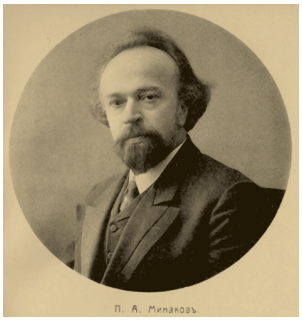

П. А. Мінаков

P. A. Minakov

КРИСТАЛЛЫ FLORENCE'A,

ИХЪ ХИМИЧЕСКАЯ ПРИРОДА

И

СУДЕБНО-МЕДИЦИНСКОЕ ЗНАЧЕНІЕ.

Диссертація
на степень доктора медицины
М. С. Бокаріусъ.

ХАРЬКОВЪ.
Паровая Типо-Литографія М. Зильберберга и С-вья.
(Рыбная улица, домъ № 30).
1902.

Титульний аркуш дисертації М. С. Бокаріуса (1902)

Title sheet dissertation of M. S. Bokarius (1902)

Дисертація М. С. Бокаріуса присвячена встановленню хімічної природи мікрокристалів Florence'a, що утворюються у водних екстрактах з «підозрілих на сіменні плями» в суміші з розчином йоду в йодистому калії, що викликало появу в світі численних перевірочних робіт і розбіжностей щодо застосування цієї реакції як «доказової проби» на наявність сперми людини. Це мало велике значення в разі походження її від чоловіка з відсутністю сперматозоїдів у спермі (азооспермія)[11]. У зв'язку з «нестійкістю» кристалів Florence'a М. С. Бокаріус розробив «способи їх отримання в кількостях, достатніх для аналітичних цілей і добре збережених», а в самій речовині з ряду досліджуваних рідин, у поєднанні з йодом у вигляді кристалів Florence'a, встановив холін, що утворюється при розпаді лецитину, поширеного в природі, зокрема, у клітинах тварин і рослинних організмів. З властивою М. С. Бокаріусу принциповістю він зробив висновок, що та кара, яка чекає обвинуваченого в зв'язку з особливостями ненадійних діагностичних властивостей кристалів Florence'a, вимагає від експерта в подібному випадку відмовитися від безумовної відповіді. Разом з тим він визнавав, що в цьому напрямку можуть бути зроблені успішні спроби … відкриття Florence'a, за яким завжди залишиться заслуга і честь першого кроку в цій області судово-медичних досліджень». Пророцтво М. С. Бокаріуса збулося в наш час, коли при хромотографічному одночасному визначенні комплексу характерних для сперми речовин (кислої фосфатізи, вільного холіну, сперміну) в мінімальній кількості матеріалу плями, можна з достовірністю встановити в слідах наявність сперми, незалежно від її морфологічних особливостей, навіть при руйнуванні сперматозоїдів в плямах

Thesis M. S Bokarius's is devoted to the establishment of the chemical nature of Florence microcrystals formed in aqueous extracts from "suspected spots on the spine" in a mixture with iodine solution in potassium iodide, which caused the emergence in the world of numerous verification work and differences in the application of this reaction as an "evidentiary test" for the presence of sperm of a person. This was of great significance in the case of the origin of her from a sperm lack of sperm (azoospermia). In connection with the "instability" of Florence crystals, M. S. Bokarius developed "the methods of obtaining them in quantities sufficient for analytical purposes and well preserved", but in the substance itself from a series of investigated liquids, in combination with iodine in the form of crystals Florence, found choline formed during the decomposition of lecithin, is widespread in nature and, in particular, in cells of animals and plant organisms. With the inherent M. S. Bokarius principle, he concluded that the punishment awaiting the accused due to the peculiarities of unreliable diagnostic properties of Florence's crystals required the expert to refuse an unconditional answer in such a case. However, he acknowledged that successful efforts could be made in this direction … the discovery of Florence, which will always be the merit and honor of the first step in this field of forensic research. Prophecy of M. S. Bokarius has come to an end in our time, when in the chromatographic simultaneous determination of a complex of sperm-specific substances (acid phosphatize, free choline, semen) in the minimum amount of material, it is possible to reliably establish the presence of semen in the footsteps, regardless of its morphological characteristics, even with the destruction of sperm in spots of sperm, as well as simultaneously detect

[11] Азооспермія (від лат. azoospermia, a — префікс, що означає відсутність, zoon — тварина, sperma — сім'я) — відсутність у спермі сперматозоїдів.

сперми, а так само одночасно виявити кров і сперму в змішаних плямах. У своєму дисертаційному дослідженні М. С. Бокаріус показав, що реакція Флоренца не є «безумовною попередньою пробою на семінну рідину», незалежно від її результатів (позитивного або негативного). Дослідження здійснюється на наявність сперматозоїдів. Крім того, Микола Сергійович встановив хімічну природу кристалів Флоренса, показавши, що речовиною, яка викликає утворення цих кристалів, є холін.

Одна з робіт М. С. Бокаріуса, що присвячена реакції Флоренса, опублікована в 1902 році в німецькому журналі Гоппе-Зейлера (т. 34, № 3–4) і набула поширення в іноземній літературі у вигляді посилань на неї, а в 1931 році вона, за ініціативою редакції кубинського журналу, була повністю переведена на іспанську мову і опублікована у Гаванському судово-медичному журналі (1931 р., № 12).

У цей період роботи на кафедрі Миколою Сергійовичем були проведені дослідження щодо кристалів гемоглобіну, у 1901 році опубліковані результати цих досліджень. У цій роботі М. С. Бокаріус вперше описав форму кристалів гемоглобіну птахів, вказавши при цьому, що кристали гемоглобіну з крові гусака і качки подібні за формою до кристалів гемоглобіну людини.

У 1902 році М. С. Бокаріус оприлюднює дві роботи:

– про відкритий отвір овальної форми в перегородці між передсердями дорослих людей;

– про методи диференціальної діагностики прижиттєвого і посмертного походження странгуляційної борозни при повішенні. У цій роботі проведено широкий огляд літератури, починаючи з XVIII століття (робота Людвіга) та мікроскопічні дослідження прижиттєвих і посмертних странгуляційних борозен. М. С. Бокаріус встановив, що наявність активної

blood and semen in mixed spots. In his dissertation, M. S Bokarius showed that Florence reaction was not “an unconditional pre-breakdown on seminal fluid,” regardless of its results (positive or negative). The study was performed regarding availability of spermatozoa. In addition, Mykola Serhiyovych established the chemical nature of the crystals of Florence showing that the substance causing the formation of these crystals is choline.

One of the works of M. S. Bokarius, devoted to the reaction of Florence, was published in 1902 in the German magazine Hoppe-Zeiler (vol. 34, No. 3–4) and became widely spread in foreign literature in the form of references to it, and in 1931 she, at the initiative of the Cuban magazine, was completely translated into Spanish and published in the Havana Forensic Journal (1931, No. 12).

During this period of work on the department Mykola Serhiyovych performed research on hemoglobin crystals, in 1901 published results of these researches. In this paper, M. S. Bokarius first described the shape of the hemoglobin crystals of birds, while pointing out that the hemoglobin crystals from the blood of the goose and ducks are similar in shape to human hemoglobin crystals.

In 1902, M. S. Bokarius published two scientific papers:

– about open oval hole in the septum between the atria of adults;

– on methods of differential diagnostics of life-time and posthumous origin of strangulation furrow during hanging. In this publication a comprehensive review of literature has been conducted since the XVIII century (Ludwig’s work) and microscopic studies of life and posthumous strangulation furrows. M. S. Bokarius found that the presence of active hyperemia and hemorrhages with their

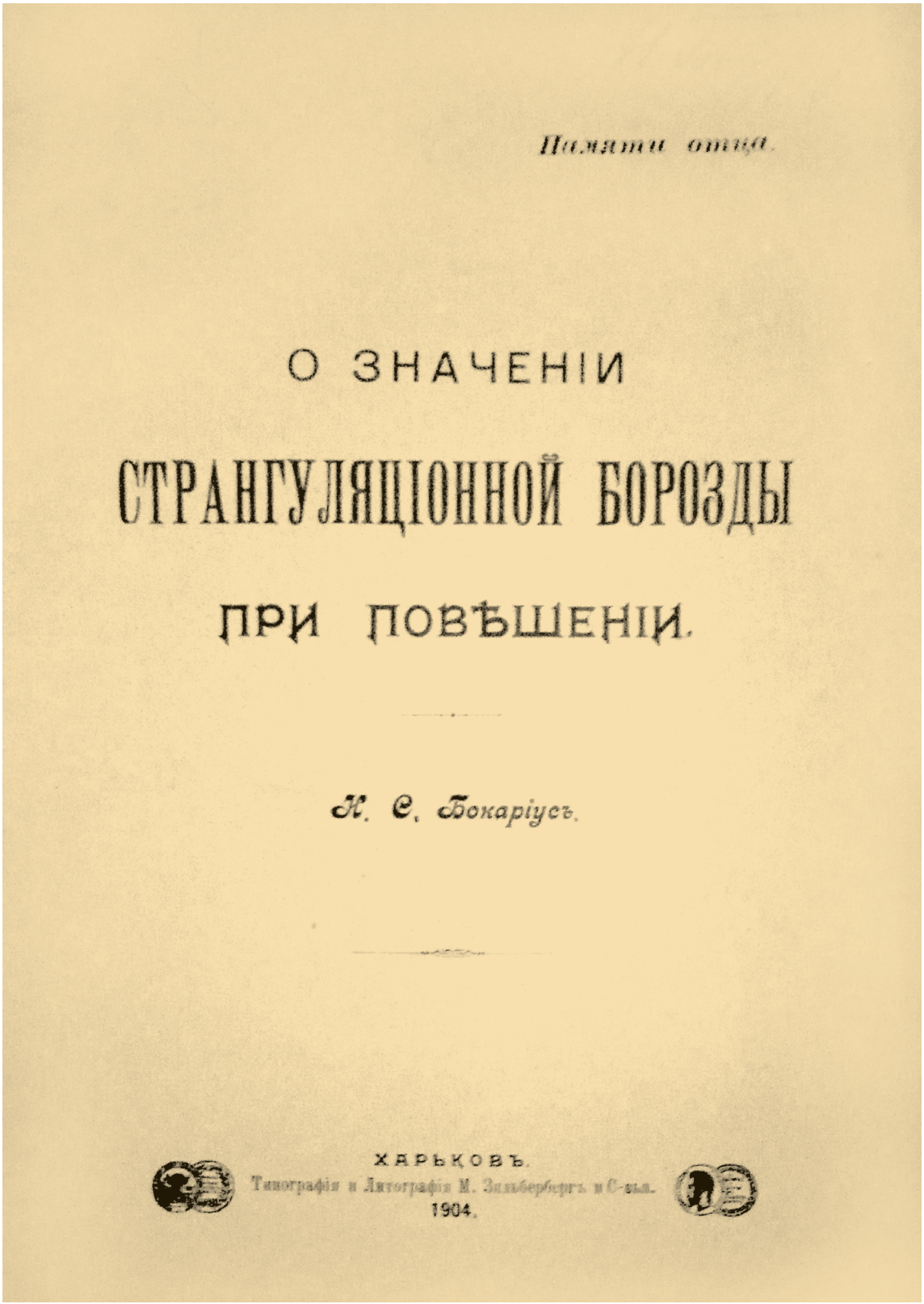

Памяти отца.

О ЗНАЧЕНІИ

СТРАНГУЛЯЦІОННОЙ БОРОЗДЫ

ПРИ ПОВѢШЕНІИ.

М. С. Бокаріусъ.

ХАРЬКОВЪ.
Типографія и Литографія М. Зильберберга и С-вья.
1904.

Титульний аркуш роботи М. С. Бокаріуса (1904)

Title sheet of M. S Bokarius's scientific paper (1904)

гіперемії та крововиливів із притаманними їм характерними особливостями є безперечною ознакою прижиттєвої странгуляційної борозни при повішенні. Крім того, автор підкреслює, що різні явища, які спостерігаються в зоні дна борозни, залежать від положення тіла й ступеня натягу петлі.

Вказана робота, як і наступна, що опублікована в 1904 році, присвячені значенню странгуляційної борозни при повішенні, отримала підтримку вчених експертів і схвальні відгуки від них. Так, професор А. І. Ігнатовський у своєму підручнику з основ судової медицини зазначає, що питанням про відмінні ознаки прижиттєвої борозни займався М. Бокаріус. У його статті зроблено узагальнення думок щодо «відмінностей прижиттєвої й посмертної борозни; висновки його, на мою думку, найбільш відповідають дійсності, а тому я вважаю за необхідне зупинитися на них …»[12].

Професор О. Д. Гусєв у посібнику «Основи судової медицини», виданому в 1938 році за редакцією професора М. В. Попова, підкреслює: «… набагато більше дає для експертизи мікроскопічне дослідження, причому в разі прижиттєвого походження странгуляційної борозни, зазвичай, знаходять картину, прекрасно описану М. Бокаріусом, — активну гіперемію в області борозни та — крововиливи. … Досвід казанської секції показує, що при дослідженні свіжого трупа завжди є можливість точно вирішити питання про прижиттєвість повішення»[13].

У посібнику з судово-медичної гістології (1958 р.) Л. І. Громов та М. О. Мітяєв вказували: «… великою популярністю користуються роботи М. С. Бокаріуса про дослідження странгуляційної борозни …»[14].

characteristic peculiarities is an indisputable sign of a lifetime strangulation ridge during the hanging. In addition, the author emphasizes that the various phenomena observed in the zone of the bottom of the furrow depend on the position of the body and the degree of tension of the loop.

The indicated publication, as well as the following, published in 1904, was devoted to the significance of the strangulation ridge during the hangings, received the support of scholarly experts and approving reviews. Thus, Professor A. I Ihnatovskyi in his textbook on the basics of forensic medicine notes that the issue of distinctive features of the lifetime of the furrow was engaged by M. Bokarius. In his article a generalization of thoughts on the differences between the life time and posthumous furrow is made; his conclusions are, in my opinion, the most relevant to reality, and therefore I consider it necessary to stay on … “.

Professor O. D. Husiev in the manual “Fundamentals of Forensic Medicine”, published in 1938 under the editorship of Professor M. V. Popov, emphasizes: much more gives for examination microscopic examination, and in the case of life-time origin of strangulation furrows, usually, find a picture, perfectly described M. Bokarius, — active hyperemia in the area of the furrow and — hemorrhage. … Experience of the Kazan section demonstrates that in the study of a fresh troupe there is always the opportunity to decide precisely the question of the vitality of hanging. “.

In the manual on forensic medical histology (1958), L. I. Hromov and M. O. Mityaev pointed out: “… the great popularity of M. S. Bokarius’s work on the study of strangulation furrows …”.

[12] Судебная медицина : Курс лекций, чит. в Имп. Юрьев. ун-те. Вып. 1–2 / Проф. А. С. Игнатовский. Юрьев : тип. К. Маттисена, 1910–1912. 2 т. С. 243.

[13] Гусев А. Д. Основы судебной медицины. М. : Медгиз, 1938. С. 95.

[14] Громов Л. И., Митяева Н. А. Пособие по судебно-медицинской гистологии. М. : Медгиз, 1958. С. 15.

Продовжуючи спостереження семенних плям, М. С. Бокаріус у 1907 році публікує нову роботу — «До питання про мікрохімічні реакції на сперму», в якій детально розглядає реакцію Барбера, запропоновану ним у 1905 році. Після проведення перевірочних досліджень, Микола Сергійович відзначає негативні сторони реакції Барбера (невелика точність дозування об'єкта і реактиву, невеликий розмір кристалів, які не мають характерної форми, мінливість отримання кристалів), і пропонує власні реактиви, за допомогою яких при дослідженні сперми утворюються однотипні великі кристали, і навіть у тих випадках, коли реакція Барбера дає негативний результат. Ця запропонована Миколою Сергійовичем реакція приводиться в ряді підручників і наукових робіт як зразок.

Наприклад, професор О. С. Ігнатовський у своєму підручнику із судової медицини (вип. 2, 1912 р.) зазначає: «… більш зручні реактиви, запропоновані М. Бокаріусом, дають дещо інший вид кристалів, ніж у Барбера … вони правильної ромбоподібної форми, досить великі, жовтого кольору. Ці неперевершені властивості реактиву Бокаріуса відзначили Фрункель та Пупп…»[15].

Професор М. О. Броннікова у посібнику «Основи судової медицини»[16] (1938 р.) та практичному порадніку «Судово-медичне дослідження речових доказів» (1947 р.) підкреслює: «Бокаріус видозмінив реакцію Барбера, запропонувавши нові реактиви … При використанні цих реактивів утворюються кристали ромбовидної форми і значно більшої величини, що, зрозуміло, зручніше для діагностики»[17].

Треба зазначити, що в низці робіт надані рисунки із позначкою, що в них

Continuing observation of seminal spots, M. S. Bokarius published a new work in 1907 — "On the issue of microchemical reactions to sperm", which examines in detail the reaction Barber proposed in 1905. After verification studies, Mykola Serhiyovych notes the negative aspects of the Barber reaction (small accuracy of the dosage of the object and reagent, the small size of crystals that do not have a characteristic form, the variability of crystals), and offers its own reagents, through which the study of sperm are of the same type large crystals, and even in those cases where Barber's reaction produces a negative result. This reaction proposed by Mykola Serhiyovych is given in a number of textbooks and scientific works as an exemplary example.

For example, Professor O. S. Ihnatovskyi in his textbook on forensic medicine (Issue 2, 1912) states: "… the more convenient reagents proposed by M. Bocarius give a slightly different kind of crystals than Barber … they are the correct diamond-shaped form, fairly large, yellow. These unsurpassed properties of the recipe of Bocarius were noted by Frunkel and Pupp … ".

Professor M. O. Bronnikov in the manual *Fundamentals of forensic medicine* (1938) and the practical advisor *Forensic medical research of evidence* (1947) emphasizes: "Bocarius modified Barber's reaction by offering new reagents …when using these reagents crystals of diamond-like shape are formed and much larger, which, of course, is more convenient for diagnostics".

It should be noted that in a number of works provided drawings with a mark that they represent the crystals Bokarius. This

[15] Судебная медицина : Курс лекций, чит. в Имп. Юрьев. ун-те. Вып. 1–2 / Проф. А. С. Игнатовский. Юрьев : тип. К. Маттисена, 1910–1912. 2 т. С. 104.

[16] Бронникова М. А. Основы судебной медицины. М., 1938. С. 564.

[17] Бронникова М. А. Судебно-медицинское исследование вещественных доказательств. М., 1947. С. 174.

представлені кристали Бокаріуса. Це атлас Г. Пуппа (1908 р.), підручник О. С. Ігнатовського (1912 р.), посібник Ю. Кернера (1931 р.), порадник з судової медицини китайською мовою, виданий у Ханчжоу в 1951 році тощо.

Новітні досягнення судової медицини та криміналістики Микола Сергійович одразу ж впроваджує в курс навчання студентів-медиків. Так, у розроблених М. С. Бокаріусом методичних вказівках (1928 р.), під час проведення практичних занять, студенти вивчали реакції Флоренса, Барбера, Бокаріуса.

У 1910 році М. С. Бокаріус видає свій перший порадник «Судово-медичні мікроскопічні та мікрохімічні дослідження речових доказів». У передмові до цього видання професор вказує: «… У нас немає систематичного викладу мікроскопічних і мікрохімічних досліджень, що часто зустрічаються в судово-медичній практиці; комбінувати ж при кожному дослідженні все те, що розкидано по різних посібниках і працях, головним чином, в іноземній літературі, досліднику дуже незручно. Бажаючи полегшити цю працю для тих, кому доведеться мати справу з такого роду дослідженнями, я і наважився випустити цю книгу — перший досвід подібної праці в нашій літературі»[18].

Е. Є. Метовит зазначає, що цей посібник в силу своєї вичерпної повноти і унікальності приніс автору заслужену популярність у широкому колі фахівців. Аналогічний висновок зроблений у роботі О. І. Ларченка, який підкреслює, що він «протягом багатьох років залишався єдиним у цій галузі та користувався заслуженим успіхом серед фахівців»[19].

is the atlas of H. Pupp (1908), textbook by O. S. Ihnatovskyi (1912), the manual by J. Kerner (1931), the advisor on forensic medicine in Chinese, published in Hangzhou in 1951, etc.

Latest achievements of forensic medicine and criminalistics Mykola Serhiyovych immediately introduces to the training for medical students. So, in the methodical guidelines developed by M. S. Bokarius (1928), during the course of practical classes students studied the reactions of Florence, Barber, Bocarius.

In 1910, M. S. Bokarius issued his first advisor, Forensic Medical Microscopy and Microchemical Research of Evidence. In the preface to this publication, the professor states: "… We do not have a systematic presentation of microscopic and microchemical studies that are often encountered in forensic medical practice; combine with each study all that is scattered in various manuals and works, mainly in foreign literature, is very uncomfortable with the researcher. In order to facilitate this work for those who will have to deal with such studies, I dared to release this book — the first experience of such work in our literature. "

E. E. Metovyt notes that this manual, by virtue of its exhaustive completeness and uniqueness, brought the author the well-deserved popularity of a wide range of specialists. A similar conclusion is made in the work of O. I. Larchenko, who emphasizes that the advisor "for many years remained the only one in this field and enjoyed a well-deserved success among specialists".

[18] Бокариус Н. С. Судебно-медицинские микроскопические и микрохимические исследования вещественных доказательств. Харьков, 1910. С. 2.

[19] Ларченко А. И. Николай Сергеевич Бокариус — выдающийся судебный медик. *Сб. трудов бюро главной судебно-медицинской экспертизы и кафедры судебной медицины Института им. Авиценны*. Вып. 6. Сталинабад, 1958. С. 8.

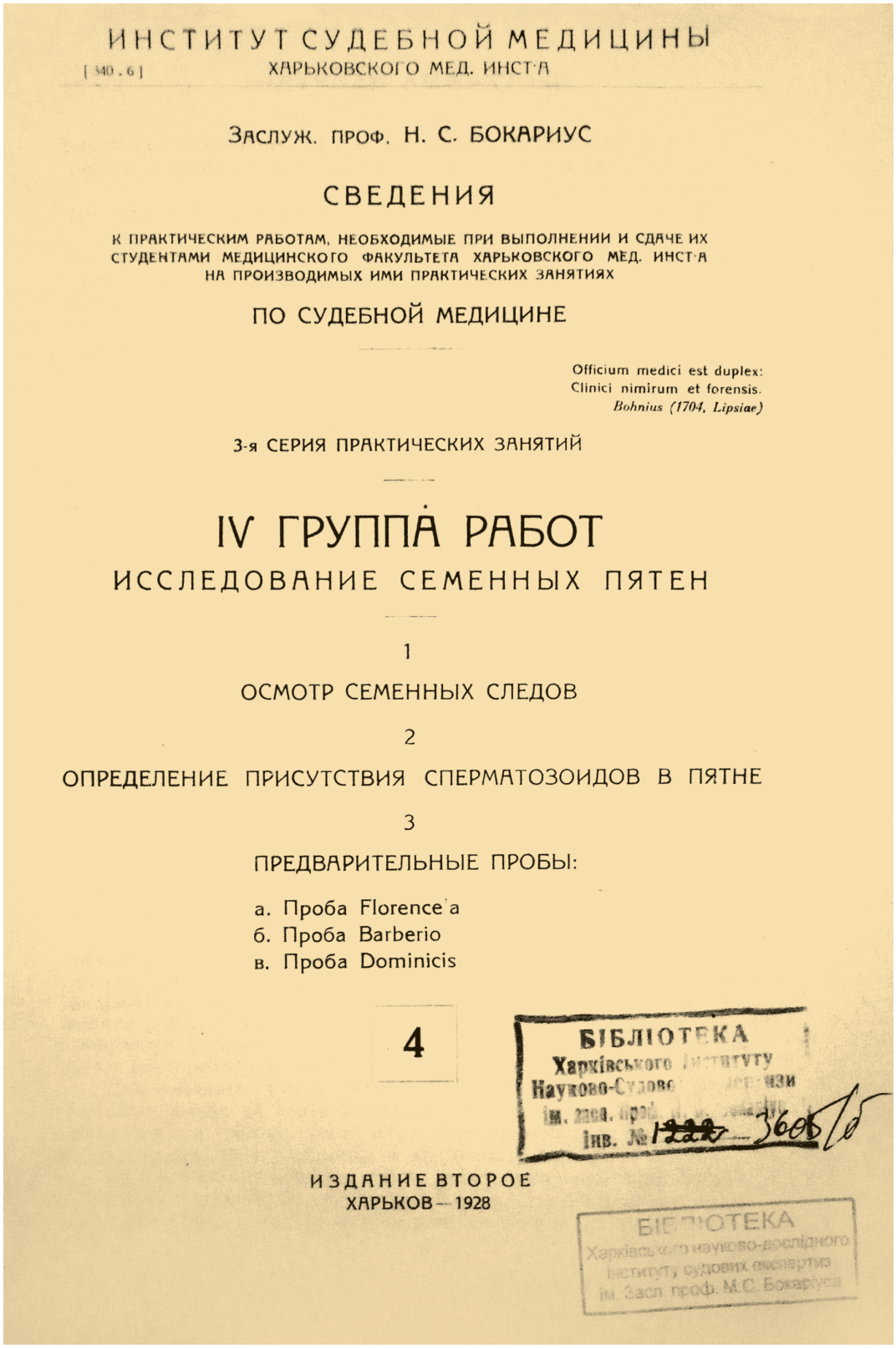

ИНСТИТУТ СУДЕБНОЙ МЕДИЦИНЫ
[340.6] ХАРЬКОВСКОГО МЕД. ИНСТ-А

ЗАСЛУЖ. ПРОФ. Н. С. БОКАРИУС

СВЕДЕНИЯ

К ПРАКТИЧЕСКИМ РАБОТАМ, НЕОБХОДИМЫЕ ПРИ ВЫПОЛНЕНИИ И СДАЧЕ ИХ СТУДЕНТАМИ МЕДИЦИНСКОГО ФАКУЛЬТЕТА ХАРЬКОВСКОГО МЕД. ИНСТ-А НА ПРОИЗВОДИМЫХ ИМИ ПРАКТИЧЕСКИХ ЗАНЯТИЯХ

ПО СУДЕБНОЙ МЕДИЦИНЕ

Officium medici est duplex:
Clinici nimirum et forensis.
Bohnius (1704, Lipsiae)

3-я СЕРИЯ ПРАКТИЧЕСКИХ ЗАНЯТИЙ

IV ГРУППА РАБОТ

ИССЛЕДОВАНИЕ СЕМЕННЫХ ПЯТЕН

1

ОСМОТР СЕМЕННЫХ СЛЕДОВ

2

ОПРЕДЕЛЕНИЕ ПРИСУТСТВИЯ СПЕРМАТОЗОИДОВ В ПЯТНЕ

3

ПРЕДВАРИТЕЛЬНЫЕ ПРОБЫ:

а. Проба Florence'a
б. Проба Barberio
в. Проба Dominicis

4

БІБЛІОТЕКА
Харківського Інституту
Науково-Судової експертизи
ім. засл. проф. М. С. Бокаріуса
Інв. № 3605/б

ИЗДАНИЕ ВТОРОЕ
ХАРЬКОВ — 1928

БІБЛІОТЕКА
Харківського науково-дослідного
інституту судових експертиз
ім. Засл. проф. М.С. Бокаріуса

Титульний аркуш посібника з практичних занять студентів (1928)

Title page of the textbook for student practical lessons (1928)

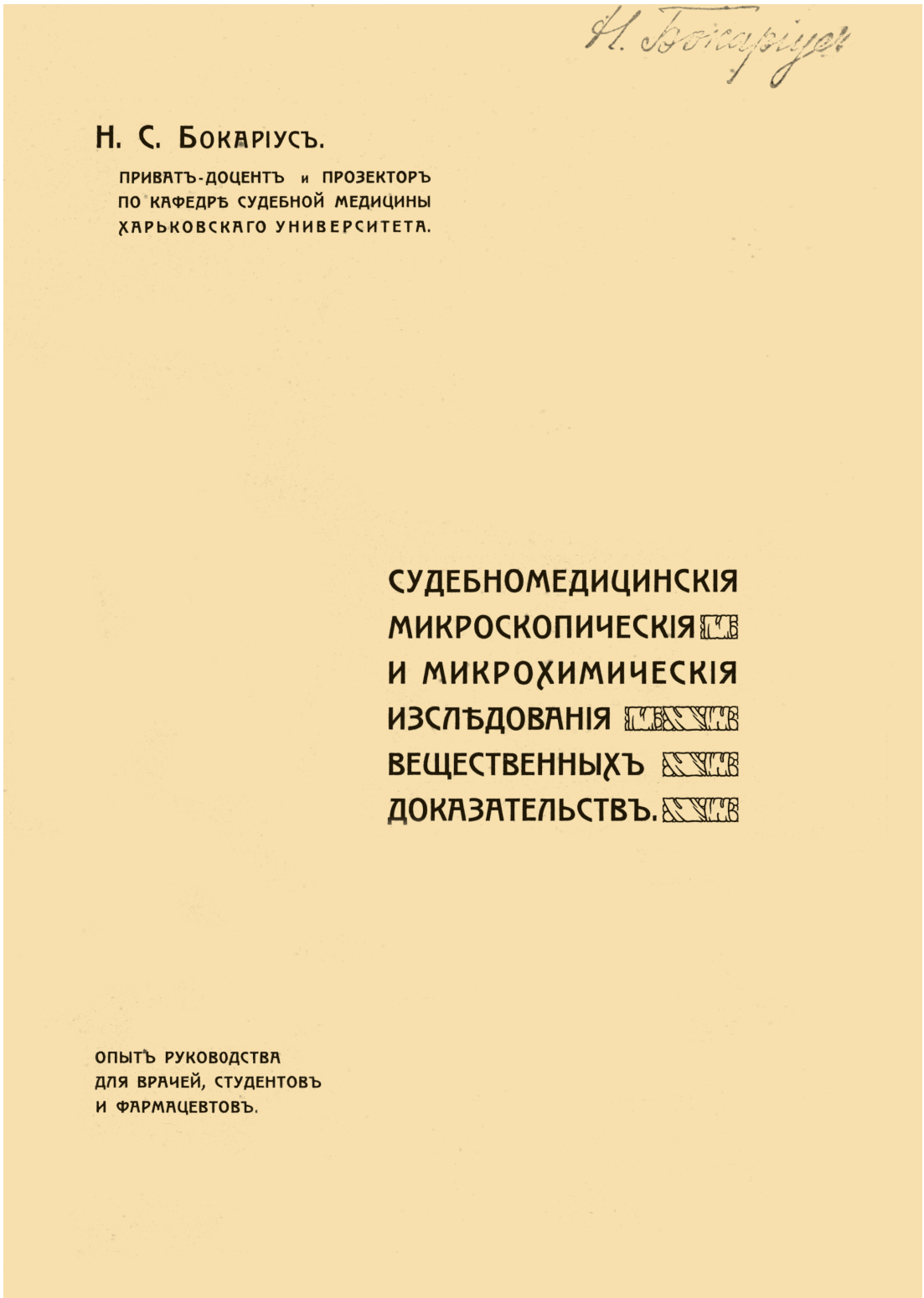

Титульний аркуш посібника «Судово-медичні мікроскопічні та мікрохімічні дослідження речових доказів» (1910)

Cover page of the advisor Forensic medical microscopic and microchemical research of material evidence (1910)

У зазначеному посібнику з вичерпною повнотою представлені відомості щодо користування мікроскопом і спектроскопом, застосування мікроскопії в судово-медичній практиці при дослідженні широкого спектру об'єктів як речових доказів, багато з яких не втрачають свого значення і в даний час (плями крові та їх регіональна належність, сперми та інших виділень, волосся і рослинних волокон, фекальних мас тощо). Наведено зразки актів досліджень, переліки використаної літератури та навіть адреси фірм, де можна було в той час придбати необхідні для роботи прилади та книжки.

Звичайно, сьогодні цей посібник значно застарів, проте, в той період, коли він був виданий, інших подібних праць не існувало. До видання в 1924 році лекцій професора О. І. Шибкова цей посібник був єдиним та відігравав значну позитивну роль, будучи настільною книгою для фахівців.

На початку XX століття майже одночасно вийшли в світ три вітчизняних оригінальних посібника по судовій медицині, автором одного з яких був М. С. Бокаріус (1911 р.). До інших належать курси лекцій А. С. Ігнатовського (1910 р.) та підручник Д. П. Косоротова (1911 р.).

«Скорочений курс судової медицини» М. С. Бокаріуса став знаменною подією у викладанні судової медицини, адже до цього студенти мали користуватися виданнями, що перекладалися з іноземної мови або взагалі іншомовними, «придатними скоріше як довідкові книги для фахівців-лікарів, ніж для студентів» (як зазначає Микола Сергійович у передмові до свого курсу)[20].

У подальшому Микола Сергійович присвячує свою увагу дослідженням плям крові. У 1913–1915 роках професором публікуються три роботи, у двох з яких розглянуто дослідження кристалів Тейхмана («Новий прийом отримання кристалів

In this guide, with complete completeness, information is provided on the use of a microscope and a spectroscope, the application of microscopy in forensic medicine in the study of a wide range of objects as evidence, many of which do not lose their significance and currently (blood spots and their regional affinity, sperm and other secretions, hair and vegetable fibers, fecal matter, etc.). Examples of research acts, lists of literature used and even the addresses of firms where you could at the same time purchase the tools and books that were necessary for work were provided.

Of course, today this adviser is significantly outdated, however, at the time when it was issued, there were no other similar benefits. Prior to the publication in 1924 of the lectures by Professor O. I. Shybkov, this counselor was the only one and played a significant positive role as a desk book for specialists.

At the beginning of the twentieth century almost three national original manuals on forensic medicine came out almost simultaneously, the author of one of which was M. S. Bokarius (1911). Other courses include lectures by A. S Ihnatovskyi (1910) and a textbook by D. P. Kosorotov (1911).

The *Short Course of Forensic Medicine* by M. S. Bokarius became a significant event in the teaching of forensic medicine, since the students had to use publications that were translated from a foreign language or generally speaking in other languages, "suitable rather as reference books for medical professionals than for students "(As Mykola Serhiyovych in the preface to his course).

Subsequently, Mykola Serhiyovych devotes his attention to research on blood stains. In 1913–1915, the professor published three papers, two of which examined the study of Teichmann crystals (*New Method for Receiving Teichmann*

[20] Бокариус Н. С. Краткий курс судебной медицины (для студентов). Харьков, 1911. С. 1.

Титульний аркуш «Скороченого курсу судової медицини» М. С. Бокаріуса (1911)

The title page of the "Reduced Course of Forensic Medicine" by M. S. Bokarius (1911)

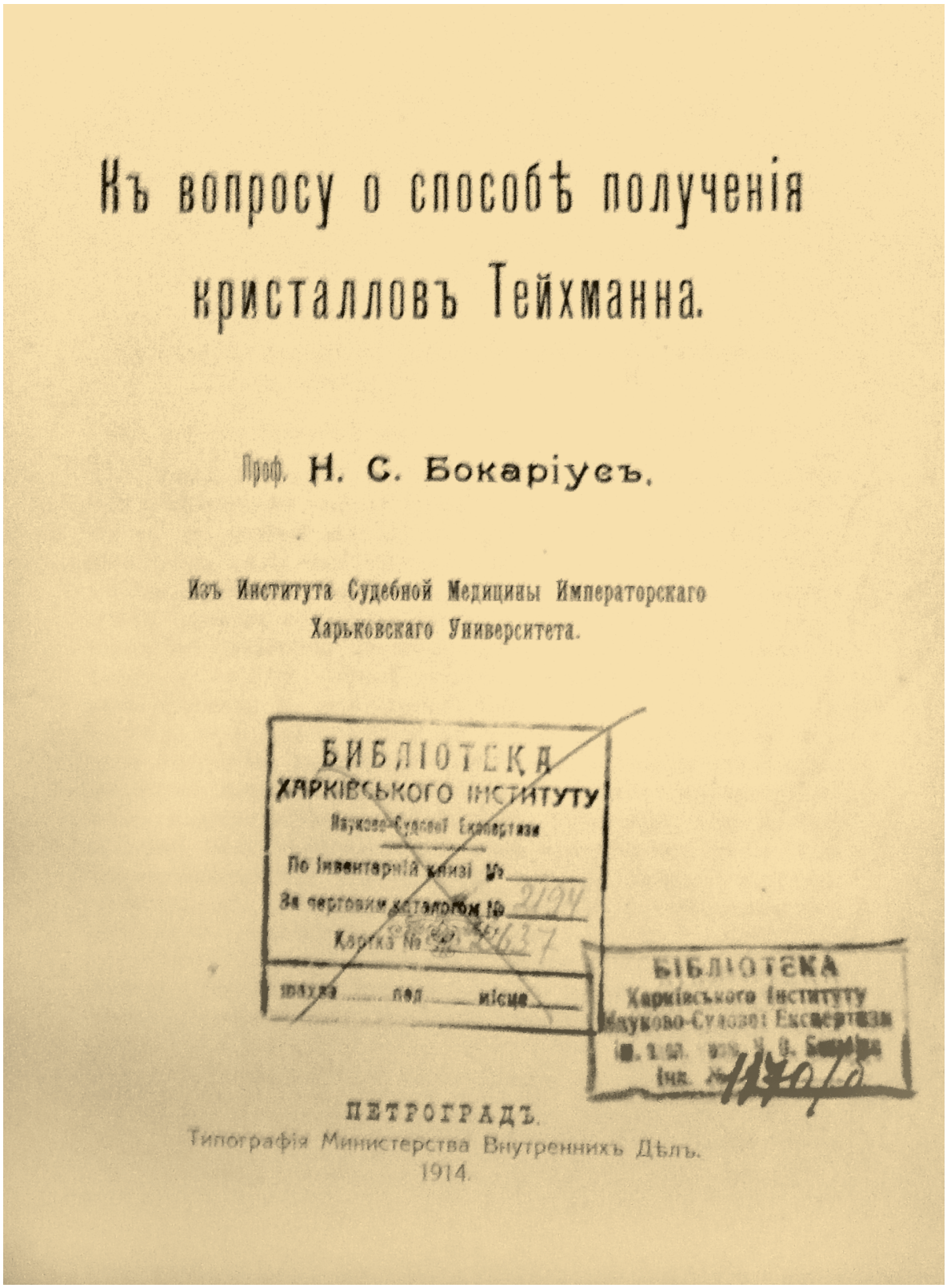

Къ вопросу о способѣ полученія кристалловъ Тейхманна.

Проф. Н. С. Бокаріусъ.

Изъ Института Судебной Медицины Императорскаго Харьковскаго Университета.

БИБЛІОТЕКА ХАРКІВСЬКОГО ІНСТИТУТУ Науково-Судової Експертизи
По інвентарній книзі №
За черговим каталогом № 2194
Картка № 2637
шахва ... под ... місце ...

БІБЛІОТЕКА Харківського Інституту Науково-Судової Експертизи
Інв. № 1170/0

ПЕТРОГРАДЪ.
Типографія Министерства Внутреннихъ Дѣлъ.
1914.

Титульний аркуш роботи «До питання щодо способу отримання кристалів Тейхмана» (1914)

Title page of the paper "On the question of how to get Teichmann crystals" (1914)

Тейхмана» (1913 р.), «До питання щодо способу отримання кристалів Тейхмана» (1914 р.). Третя робота мала назву «До техніки приготування препаратів на гемохромоген під час дослідження кров'яних плям» (1915 р.).

У перших двох роботах М. С. Бокаріус, модифікуючи реакцію Тейхмана, відкриття якої належить до 1853 року, пропонує свій реактив і спосіб, що полегшує отримання відповідних кристалів. У другій із зазначених робіт Микола Сергійович зазначає: «Пропонований мною прийом має ту перевагу, що цілком звільняє дослідника від необхідності стежити за ним. А крім того, досліднику немає потреби остерігатися перегрівання препарату, оскільки навіть й умисне підігрівання його з подальшим закипанням … анітрохи не порушує успішного отримання бажаних результатів у разі походження плями від крові. Крім того, необхідно відзначити, що прийом цей, що відрізняється крайньою простотою, вимагає для приготування препарату мінімального часу: за 15–20 секунд можна отримати прекрасний препарат на кристали Тейхмана»[21].

Запропонований М. С. Бокаріусом реактив і новітній спосіб отримання кристалів Тейхмана наводиться як зразок до подібних досліджень у багатьох підручниках і спеціальних посібниках. Так, у підручнику Д. П. Косоротова (1926 р.) зазначено: « … вивчаючи плями крові та проводячи кристалічні проби … найбільш уживаною є проба Тейхмана… Спрощення проби запропонував Бокаріус: він додає хлористий натр до оцтової кислоти і цією сумішшю діє на об'єкт дослідження …»[22].

Не оминають своєю увагою роботи М. С. Бокаріуса й такі судові медицики, як М. В. Попов (підручники 1940, 1946 та 1950 рр.), М. І. Райский (підручник I953 р.), Э. Гофман (підручник 1927 р.),

Crystals (1913), *On the Question of the Method of Receiving Teichmann Crystals* (1914). The name of third work was *On the technique of preparation of preparations on a hemochromogen during research of blood spots* (1915).

In first two papers, M. S. Bokarius, modifying the Teichmann reaction, whose discovery dates back to 1853, offers its reagent and a method that facilitates the production of appropriate crystals. In the second of these works, Mykola Serhiyovych notes: "The reception I have received has the advantage that completely relieves the researcher from the need to follow him. And in addition, the researcher does not need to beware of overheating the drug, because even the intentional heating of it with subsequent boiling … does not violate the successful reception of the desired results in the event of the origin of blood stains. In addition, it should be noted that the reception of this, which differs in extreme simplicity, requires preparation of a preparation of minimum time: in 15–20 seconds you can get a wonderful drug on the Teichmann crystal".

The proposed recipe by M. S. Bocarius and the newest method for obtaining Teichmann crystals is presented as a model for similar studies in many textbooks and special manuals. Thus, in the textbook by D. P. Kosorotov (1926 edition) it is stated: "… studying the spots of blood and conducting crystalline samples … the most commonly used is the test of Teichmann … Simplification of the sample suggested Bocarius: he adds chloride sodium to acetic acid, and this mixture acts on Research object…".

Do not overlook their attention to the work of MS Bokarius and such forensic medicine as M. V. Popov (textbooks of 1940, 1946 and 1950 editions), M. I. Raiskyi (textbook I953 p.), E. Hoffmann (textbook

[21] Бокариус Н. С. Новый прием получения кристаллов Teichmanna. *Записки Харьковского университета*, 1913. С. 14.

[22] Косоротов Д. П. Учебник судебной медицины. Москва, 1926. С. 362–363.

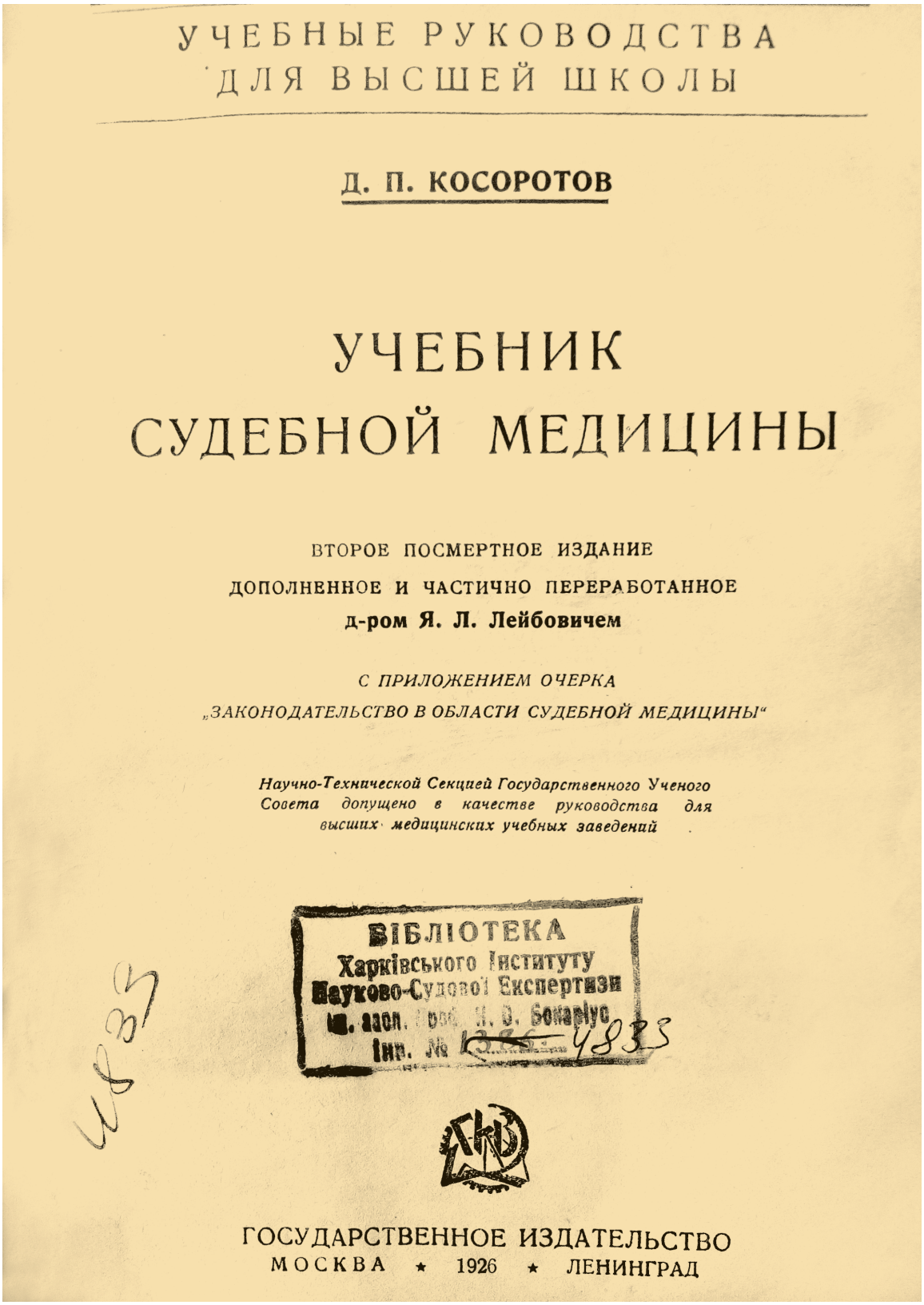

УЧЕБНЫЕ РУКОВОДСТВА
ДЛЯ ВЫСШЕЙ ШКОЛЫ

Д. П. КОСОРОТОВ

УЧЕБНИК СУДЕБНОЙ МЕДИЦИНЫ

ВТОРОЕ ПОСМЕРТНОЕ ИЗДАНИЕ
ДОПОЛНЕННОЕ И ЧАСТИЧНО ПЕРЕРАБОТАННОЕ
д-ром Я. Л. Лейбовичем

С ПРИЛОЖЕНИЕМ ОЧЕРКА
„ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВО В ОБЛАСТИ СУДЕБНОЙ МЕДИЦИНЫ"

Научно-Технической Секцией Государственного Ученого Совета допущено в качестве руководства для высших медицинских учебных заведений

БІБЛІОТЕКА
Харківського Інституту
Науково-Судової Експертизи
ім. акад. проф. М. С. Бокаріуса
Інв. № 4833

ГОСУДАРСТВЕННОЕ ИЗДАТЕЛЬСТВО
МОСКВА ★ 1926 ★ ЛЕНИНГРАД

Титульний аркуш підручника Д. П. Косоротова «Судова медицина» (1926)

Title page of the textbook by D. P. Kosorotov "Forensic medicine" (1926)

В. Гживо-Дамбровський (1958 р.) та ін. Автори інших спеціальних робіт (методичних рекомендацій) також приділили увагу Миколі Сергійовичу на сторінках своїх праць – К. Вальхер (1939 р.), М. О. Бронникова (1947 р.), О. К. Туманов (1961 р.).

Професор О. І. Шибков у своїх лекціях (1924 р.) підкреслює: «З усіх видозмін, запропонованих для проби Тейхмана, з мого досвіду, заслуговує на особливу увагу модифікація з гліцерином, запропонована проф. М. С. Бокаріусом … Переваги цього методу в тому, що препарат не так швидко висихає, не вимагає більш частої повторної прибавки реактиву та може через довгий час досліджуватися в рідинному середовищі»[23].

У підручнику В. А. Грживо-Дамбровського «Нариси судової медицини» професор зазначає: «… Найбільш вдалу модифікацію реакції Тейхмана запропонував професор М. С. Бокаріус. … Способи, запропоновані професором, значно спрощують техніку дослідження … Перевагою цього способу є те, що нагрівання препарату та випаровування рідини не вимагає ніякої особливої обережності; препарат можна декілька разів проводити через полум'я, а вся реакція триває 20 секунд і дає позитивні результати»[24].

С. Лагуна (судовий медик із Познані) у своїй роботі, опублікованій у польському судово-медичному журналі (Варшава, 1928 р.), вказує, що найкращою реакцією при його дослідженнях була реакція, видозмінена М. С. Бокаріусом. Застосовуючи її, отримані позитивні результати в 87 відсотках випадків, тоді як інші подібні реакції (Вахгольца, Ніппо), не дали більше 65 відсотків позитивних результатів.

У роботі, що відображає техніки приготування препаратів з реакцією на гемохромоген, М. С. Бокаріус зазначає: «… Після

of 1927), V. Zhivo-Dambrovsky (1958) and others. Authors of other special works (methodological recommendations) also paid attention to Nikolai Sergeevich on the pages of his works K. Walcher (1939), M. O. Bronnikov (1947), O. K. Tumanov (1961).

Professor O. I. Shybkov in his lectures (1924) emphasizes: "Of all the modifications proposed for Teichmann sample, in my experience, modification with glycerin deserves special attention, proposed by prof. M. S. Bokarius … Advantages of this method are that the drug does not dry out so quickly, does not require more frequent reagent addition and can be studied in a long time in a liquid environment.".

In the textbook of V. A. Grzhivo-Dambrovsky "*Essays of Forensic Medicine* professor says: "…The most successful modification of the reaction of Teichmann was proposed by Professor M. S. Bokarius. … The methods proposed by the professor greatly simplify the technique of research … The advantage of this method is that the heating of the preparation and evaporation of the liquid does not require any special care; the drug can be repeated several times through the flame, and the whole reaction lasts 20 seconds and gives positive results".

S. Laguna (forensic physician from Poznan) in his work, published in the Polish forensic journal (Warsaw, 1928), indicates that the best reaction in his studies was the reaction, modified by M. S Bocarius. Applying it, positive results were obtained in 87 percent of cases, while other similar reactions (Vakhholts, Nippo) did not give more than 65 percent of the positive results.

In a work that reflects the techniques of preparation of drugs with a reaction to hemochromogen, M. S. Bokarius states:

[23] Шибков А. И. Лекции по судебной медицине (учение о вещественных доказательствах и судебно-медицинском отношении). Ростов-на-Дону, 1924. С. 80.

[24] Грживо-Дамбровський В. А. Нариси судової медицини. Одесса, 1929. С. 249.

ряду досліджень і перевірок … я прийшов до висновку, що … можна було б запропонувати такий реактив, який дає прекрасні препарати, отримання яких не може утруднити початківця, а вже тим більше досвідченого дослідника»[25].

Вказуючи, що поряд з реакцією на кристали гемохромогена для встановлення присутності крові в плямі, може бути проведена реакція на кулі гемохромогена, М. С. Бокаріус зазначає, що в останньому випадку буває важко провести спектральний аналіз куль, внаслідок їх малого розміру і пропонує проводити реакцію на розчин гемохромогена із запропонованим ним реактивом, який увійшов у практику як реактив М. С. Бокаріуса. Перевагою цієї реакції є можливість завжди провести спектральний аналіз, що необхідно для підтвердження наявності крові в плямі. Великою перевагою запропонованого методу є ще й тривалість його використання (до 6 місяців і більше).

Своїми роботами в галузі дослідження речових доказів М. С. Бокаріус здійснив свого часу великий внесок у розвиток цього напрямку судової медицини. Д. П. Косоротов в одній із своїх робіт, опублікованій у 1916 році, вказував, що «кращі сучасні дані з дослідження речових доказів належать саме вітчизняним судовим лікарям. Імена професорів Оболонського, Мінакова, Бокаріуса, Вертоградова, Григор'єва, як найбільш авторитетних у мікроскопічній техніці, користуються заслуженою популярністю, адже ними зроблено в науці незрівнянно більше, ніж закордонними колегами»[26].

У 1915 році М. С. Бокаріус видав перший том капітального посібника «Судова медицина у викладі для юристів», з приєднанням необхідних загальних відомостей з анатомії, гістології, фізіології,

"…After a series of studies and inspections … I came to the conclusion that … it would be possible to offer a reagent that gives excellent preparations, the receipt of which cannot be difficult for a beginner, and even more so an experienced researcher".

Indicating that along with the reaction on the crystals of hemochromogen to establish the presence of blood in the spot, a reaction can be made on the ball of hemochromogen M. S. Bokarius notes that in the latter case it is difficult to conduct a spectral analysis of the balls due to their small size and suggests to react to solution of hemochromogen with its proposed reagent, which entered into practice as a recipe M. S. Bokarius. The advantage of this reaction is the ability to always perform a spectral analysis that is necessary to confirm the presence of blood in the spot. The great advantage of the proposed method is also the duration of its use (up to 6 months or more).

His work in the field of research of material evidence M. S. Bokarius made in his time a great contribution to the development of this area of forensic medicine. D. P. Kosorotov, in one of his works, published in 1916, pointed out that "the best modern data on the research of material evidence belongs to the domestic forensic doctors. The names of the professors Obolonskyi, Minakov, Bokarius, Vertohradov, and Hryhoriev, as the most authoritative in microscopic technology, enjoy a well-deserved popularity, because they are made in science incomparably more than foreign colleagues".

In 1915, M. S. Bokarius published the first volume of the capital manual "Forensic Medicine in the Presentation for Lawyers", with the addition of the necessary general information on anatomy, histology,

[25] Бокариус Н. С. К технике приготовления препаратов на гемохромоген при исследовании кровяных пятен. *Записки Харьковского университета*, 1915. Кн. 2. С. 3.

[26] Косоротов Д. П. Новая наука. *Вестник общества гигиены, судебной и практической медицины*, 1916. № 9. С. 104.

Проф. Н. С. БОКАРІУСЪ.
ХАРЬКОВЪ.

СУДЕБНАЯ МЕДИЦИНА

ВЪ ИЗЛОЖЕНІИ

ДЛЯ ЮРИСТОВЪ.

Томъ I.

О КРОВИ. О КОЖѢ. О КОСТЯХЪ.

Съ 391 рисункомъ, изъ которыхъ многіе въ краскахъ,
и
цвѣтными и раскрашенными таблицами.

1915.

Титульний аркуш книги «Судова медицина у викладі для юристів»

Title page of the book "Forensic medicine in the presentation for lawyers"

хімії, патології та інших медичних дисциплін. Зазначений перший том обсягом в 779 сторінок ілюстровано 391 рисунком, світлинами та кресленнями, виконаними особисто професором.

У цьому посібнику Микола Сергійович вперше запропонував розрізняти три періоди змін у трупних плямах. Вказаному питанню у виданні присвячено окремий параграф, в якому надано опис плями. М. С. Бокаріус зазначає: «Протягом існування трупної плями у ній безперервно відбуваються зміни, що відображають у собі результати процесів, які відбуваються в тканинах, що лежать під поверхнею шкіри, зайнятою трупною плямою. У цих процесах розрізняють три періоди, кожен з яких характеризується своїми особливостями, доступними макроскопічному дослідженню»[27].

У зв'язку з викладеним, вказівка у підручнику професора М. І. Райського (1953 р.) на те, що «… до 1928 року в розвитку трупних плям намічали дві основні стадії — гіпостаз … та імбібіції (так стверджували автори всіх підручників)»[28], є помилковою. Слід зазначити, що у другому виданні цього підручника (українською мовою, 1961 р.), ця вказівка відсутня.

Із приводу названої книги видатний юрист, академік А. Ф. Коні в листі Миколі Сергійовичу повідомляв: «З живою цікавістю читаю Вашу «Судову медицину» і схиляюся перед масою праці та знань, викладених у ній»[29].

Професор Ю. С. Сапожников у своїй доповіді на науковій конференції, що відбувалася в грудні 1956 року в Харкові, вказував: «У 1915 році М. С. Бокаріус випускає у світ свою виняткову за змістом і оформленням книгу «Судова медицина у викладі для юристів». Цей прекрасний труд з чудовими фотографіями, таблицями й кольоровими рисунками. В ньому

physiology, chemistry, pathology and other medical disciplines. The first volume in 779 pages is illustrated with 391 drawings, photographs and drawings executed personally by the professor.

In this manual, Mykola Serhiyovych proposed for the first time to distinguish between three periods of change in corpses. This issue in the publication is devoted to a separate paragraph, which provides a description of the spot. M. S. Bokarius notes: "During the existence of a corpse spot in it there are continuous changes that reflect the results of processes that occur in tissues lying beneath the skin surface, occupied by a corpse spot. In these processes, there are three periods, each of which is characterized by its features, available to macroscopic study".

In connection with the above, an indication in Professor M. I. Raiskyi (1953) textbook that "… until 1928, two basic stages of the development of corpse spots were envisaged — hypostasis … And imbibition (as argued authors of all textbooks), "is false. It should be noted that in the second edition of this textbook (in Ukrainian, 1961), this instruction is absent.

Regarding this book, an outstanding lawyer, academician A. F Koni, in a letter to Mykola Serhiyovych, said: "With a keen curiosity, I read your" Judicial medicine, "and I tend to the mass of labor and the knowledge set forth therein.".

Yu. S. Sapozhnikov, Professor in his report to the scientific conference, held in December 1956 in Kharkiv, pointed out: "In 1915, M. S. Bokarius publishes his exclusive book on the content and design of" Forensic Medicine in the presentation for lawyers." This wonderful work with wonderful photos, tables and colored drawings. It is bright, easy and affordable for lawyers to lay the foundations of anatomy, histology,

[27] Бокариус Н. С. Судебная медицина в изложении для юристов. Харьков, 1915. Т. 1. С. 307.
[28] Райский М. И. Судебная медицина. Москва, 1953. С. 42.
[29] Кони А. Ф. За последние годы. СПб., 1898.

яскраво, просто і доступно для юристів викладаються основи анатомії, гістології, патології та судової медицини, він є непереверше-ним»[30].

Протягом наступних двох років М. С. Бокаріус видає вісім випусків методичних посібників під назвою «Відомості до практичних робіт студентів по судовій медицині».

Кожен випуск посібників присвячувався окремому виду практичних занять, які виконувалися студентами на медичній кафедрі. Так, у першому випуску наведені відомості з вивчення оптичних приладів, що використовуються при проведенні судово-медичних експертиз, у другому — з дослідження кров'яних плям, у третьому — з дослідження семенних плям, у четвертому — з дослідження волосся, волокон і пір'я. Ці методичні посібники дозволили створити найбільш сприятливі умови для самостійної роботи студентів на практичних заняттях та розкрити їх потенціал.

У 1923 році видано капітальні підручники і посібники, а також реалізовані прагнення Миколи Сергійовича до встановлення більш тісного зв'язку між судовою медициною і криміналістикою, а також впроваджено в судову медицину криміналістичний напрям.

Професор Ю. С. Сапожников у доповіді на згадуваній вище конференції зазначив, що «…ідеї та вказівки М. С. Бокаріуса про необхідність тісного зв'язку між судовою медициною і криміналістикою привели до того, що ряд судових медиків також став на цей шлях — шлях криміналістичного напрямку в судовій медицині та судово-медичній експертизі»[31].

Професор М. М. Гродзинський у своєму виступі на цій же конференції підкрес-

pathology and forensic medicine, it is unsurpassed".

During the next two years, M. S. Bokarius issues eight editions of methodological aids called "Information to practical work of students in forensic medicine".

Each issue of manuals was devoted to a separate type of practical classes, which were performed by students at the medical department. Thus, in the first issue, information on the study of optical devices used in forensic medical examinations, in the second — on the study of blood spots, in the third — on the study of spermatic spots, in the fourth, on the study of hair, fibers and feathers. These methodical aids have allowed to create the most favorable conditions for independent work of students in practical classes and to reveal their potential.

In 1923, capital textbooks and manuals were published, as well as Mykola Serhiyovych aspirations to establish a closer connection between forensic medicine and forensic science, as well as criminalistics was introduced in forensic medicine.

Professor Yu. S. Sapozhnikov in a report at the above-mentioned conference noted that "… the ideas and guidance of M. S. Bokarius on the need for a close relationship between forensic medicine and criminalistics led to the fact that a number of forensic doctors also went on this path — the path of criminalistics in forensic medicine and forensic medical examination".

Professor M. M. Hrodzinskyi, in his speech at the same conference, emphasized: "It is necessary to prove that criminology is

[30] Сапожников Ю. С. Заслуженный профессор Николай Сергеевич Бокариус, как основоположник криминалистического направления в судебной медицине. *Сборник реферативных докладов расширенной научной конференции, посвященной 25-й годовщине со дня смерти Засл. проф. Н. С. Бокариус.* Харьков, 1956. С. 6.

[31] Сапожников Ю. С. Вказана праця. С. 8.

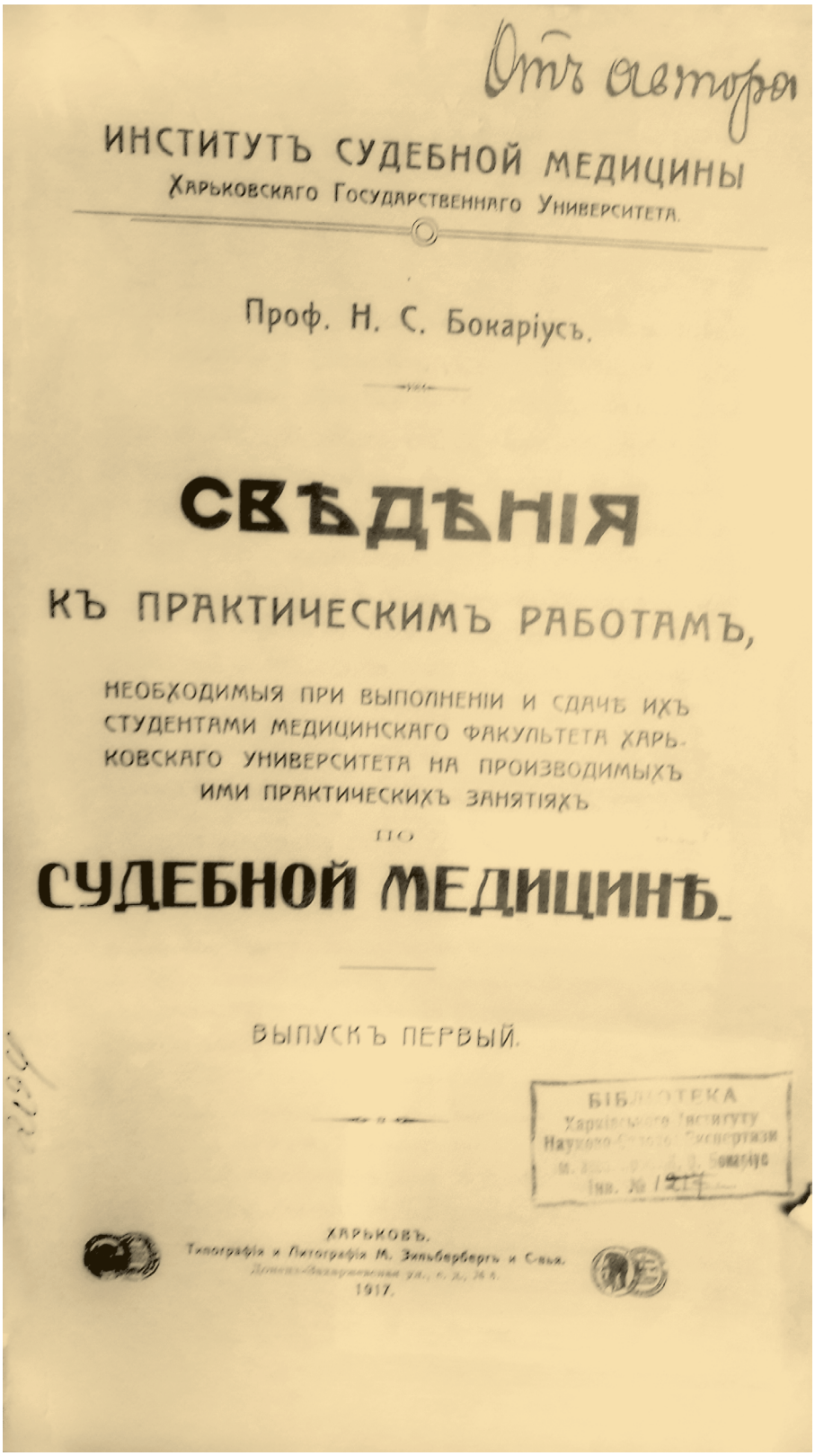
От автора

ИНСТИТУТЪ СУДЕБНОЙ МЕДИЦИНЫ
Харьковскаго Государственнаго Университета.

Проф. Н. С. Бокаріусъ.

СВѢДѢНІЯ

КЪ ПРАКТИЧЕСКИМЪ РАБОТАМЪ,

НЕОБХОДИМЫЯ ПРИ ВЫПОЛНЕНІИ И СДАЧѢ ИХЪ СТУДЕНТАМИ МЕДИЦИНСКАГО ФАКУЛЬТЕТА ХАРЬКОВСКАГО УНИВЕРСИТЕТА НА ПРОИЗВОДИМЫХЪ ИМИ ПРАКТИЧЕСКИХЪ ЗАНЯТІЯХЪ

ПО

СУДЕБНОЙ МЕДИЦИНѢ.

ВЫПУСКЪ ПЕРВЫЙ.

БІБЛІОТЕКА
Харківського Інституту
Інв. № 1217

ХАРЬКОВЪ.
Типографія и Литографія М. Зильберберга и Сыновей.
1917.

Титульний аркуш «Відомостей до практичних робіт студентів по судовій медицині (1917)»

Cover Letter "Information to Practical Students in Forensic Medicine (1917)"

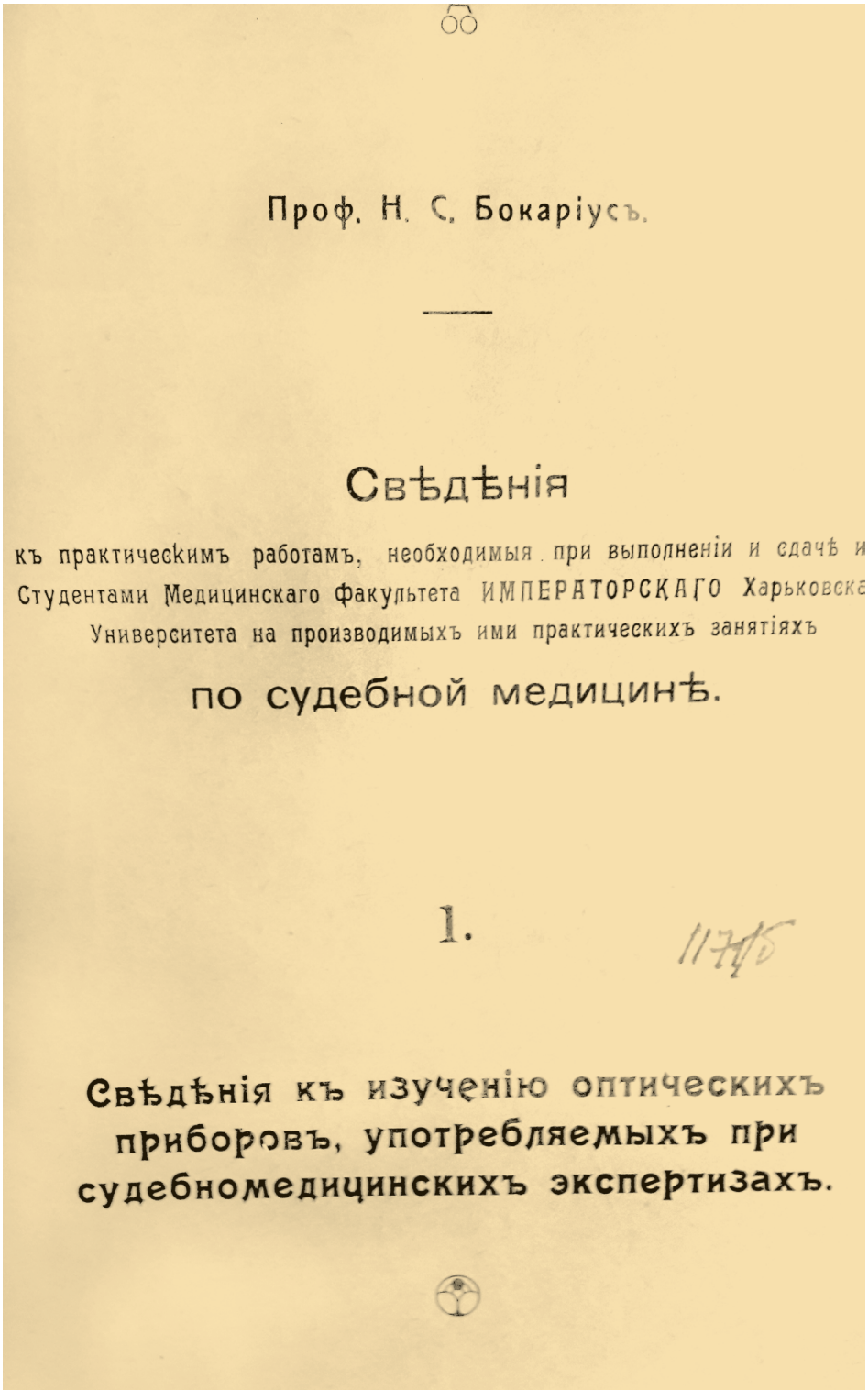

Проф. Н. С. Бокаріусъ.

Свѣдѣнія

къ практическимъ работамъ, необходимыя при выполненіи и сдачѣ и
Студентами Медицинскаго Факультета ИМПЕРАТОРСКАГО Харьковска
Университета на производимыхъ ими практическихъ занятіяхъ

по судебной медицинѣ.

1.

Свѣдѣнія къ изученію оптическихъ приборовъ, употребляемыхъ при судебномедицинскихъ экспертизахъ.

Титульний аркуш методичного посібника
«Відомості до практичних робіт студентів по судовій медицині» (Вип. 1)

Title sheet of methodical manual
Information to practical works students in forensic medicine (Issue 1)

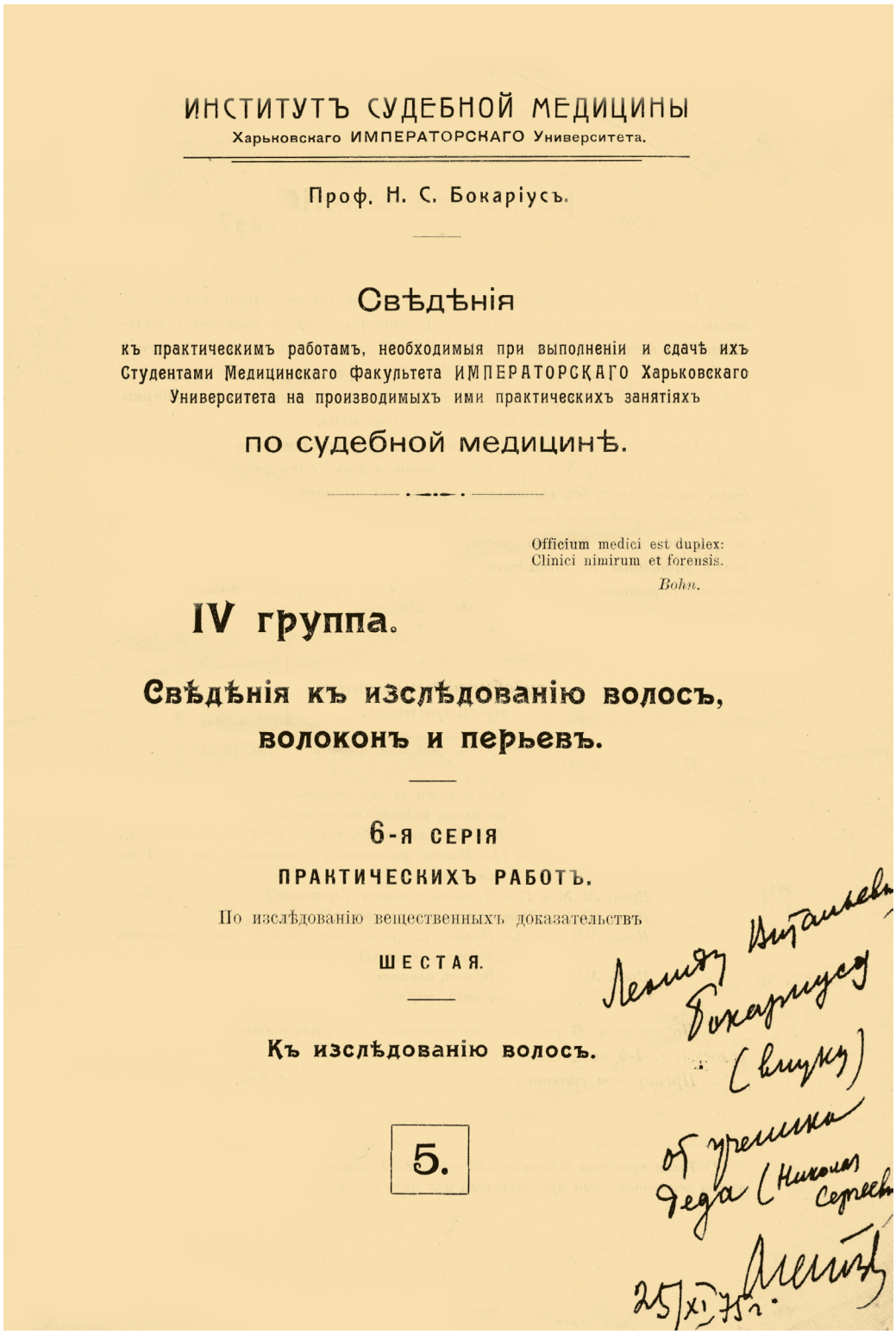

ИНСТИТУТЪ СУДЕБНОЙ МЕДИЦИНЫ
Харьковскаго ИМПЕРАТОРСКАГО Университета.

Проф. Н. С. Бокаріусъ.

Свѣдѣнія

къ практическимъ работамъ, необходимыя при выполненіи и сдачѣ ихъ Студентами Медицинскаго факультета ИМПЕРАТОРСКАГО Харьковскаго Университета на производимыхъ ими практическихъ занятіяхъ

по судебной медицинѣ.

Officium medici est duplex:
Clinici nimirum et forensis.
Bohn.

IV группа.

Свѣдѣнія къ изслѣдованію волосъ, волоконъ и перьевъ.

6-Я СЕРІЯ
ПРАКТИЧЕСКИХЪ РАБОТЪ.
По изслѣдованію вещественныхъ доказательствъ
ШЕСТАЯ.

Къ изслѣдованію волосъ.

5.

Титульний аркуш методичного посібника «Відомості до практичних робіт студентів по судовій медицині» (Вип. 6)

Title sheet of methodical manual Information to the practical works students in forensic medicine (Rev. 6)

лював: «Зайве доводити, що криміналістика — це наука, і зайве доводити, який зв'язок існує між судовою медициною та криміналістикою, але не зайве нагадати, що цей зв'язок встановив саме Микола Сергійович Бокаріус»[32]. До речі, саме під керівництвом М. С. Бокаріуса була підготована робота М. М. Гродзинського «Вчення про докази та його еволюція»[33].

Можна із впевненістю стверджувати, що саме Микола Сергійович є основоположником криміналістичного напряму в судовій медицині, який отримав у наступні роки велике поширення у науковій і практичній діяльності судових медиків. Цей напрям домінує в працях М. С. Бокаріуса і завжди був присутній у його практичній діяльності. Відомий правник С. І. Тихенко у своїй роботі «Розвиток радянської криміналістики на Україні» зазначав: «… У Харкові Заслужений професор судової медицини М. С. Бокаріус широко розгорнув свою наукову діяльність, що мала велике значення не тільки для судової медицини, а й для криміналістики»[34].

Плідно вивчаючи питання складання словесного портрету людини, М. С. Бокаріус ретельно занотовував праці попередників, видатних учених-криміналістів. У великій особистій бібліотеці Миколи Сергійовича зберігалися праці А. Бертильона, видані французькою мовою, та інші фоліанти, присвячені саме цим питанням. Так, настільною книгою професора стала робота Р. А. Рейсса «Словесний портрет упізнання і ототожнення особистості за методом Альфонса Бертильона».

На підставі цих наукових робіт, а також досконалого знання предмету викладання,

a science and it is superfluous to prove the connection between judicial medicine and criminalistics, but it is not superfluous to recall that this connection has established exactly Mykola Serhiyovych Bokarius". Incidentally, it was under the direction of M. S. Bokarius that the work of M. M. Hrodzinskyi *Doctrine of Evidence and its Evolution* was written.

We can confidently state that it is Mykola Serhiyovych who is the founder of forensic direction in forensic medicine, which was widely distributed in subsequent years in both the scientific and practical activities of forensic doctors. This direction dominates in the writings of M. S. Bokarius and has always been present in his practical activities. A well-known lawyer S. I. Tykhenko in his work Development of Soviet Criminalistics in Ukraine noted: "… In Kharkov, the Honored Professor of Forensic Medicine, M. S. Bokarius widely deployed his scientific work, which was of great significance not only for forensic medicine but also for Criminalistics".

Fruitfully studying the issue of a verbal portrait of man, M. S. Bokarius carefully noted the works of predecessors, prominent criminalists. In the large personal library of Mykola Serhiyovych the works of A. Bertillon, published in French, and other folios, were devoted precisely to this issue. Thus, the book of the professor was the publication of R. A. Reiss: *A verbal portrait of identification and identification of personality by the method of Alphonse Bertillon.*

On the basis of these scientific works, as well as the perfect knowledge of the subject

[32] Гродзинский М. М. *Сборник реферативных докладов расширенной научной конференции, посвященной 25-й годовщине со дня смерти Засл. проф. Н. С. Бокариус.* Харьков, 1956.

[33] Гродзинский М. М. Учение о доказательствах и его эволюция. Харьков, 1925. С. 1–23. (Отт. из кн. «Архив криминологии и судебной медицины», 1925. № 1).

[34] Тихенко С. И. Развитие советской криминалистики на Украине *Криминалистика и научно-судебная экспертиза*. Сборник 2. Киев, 1948. С. 13.

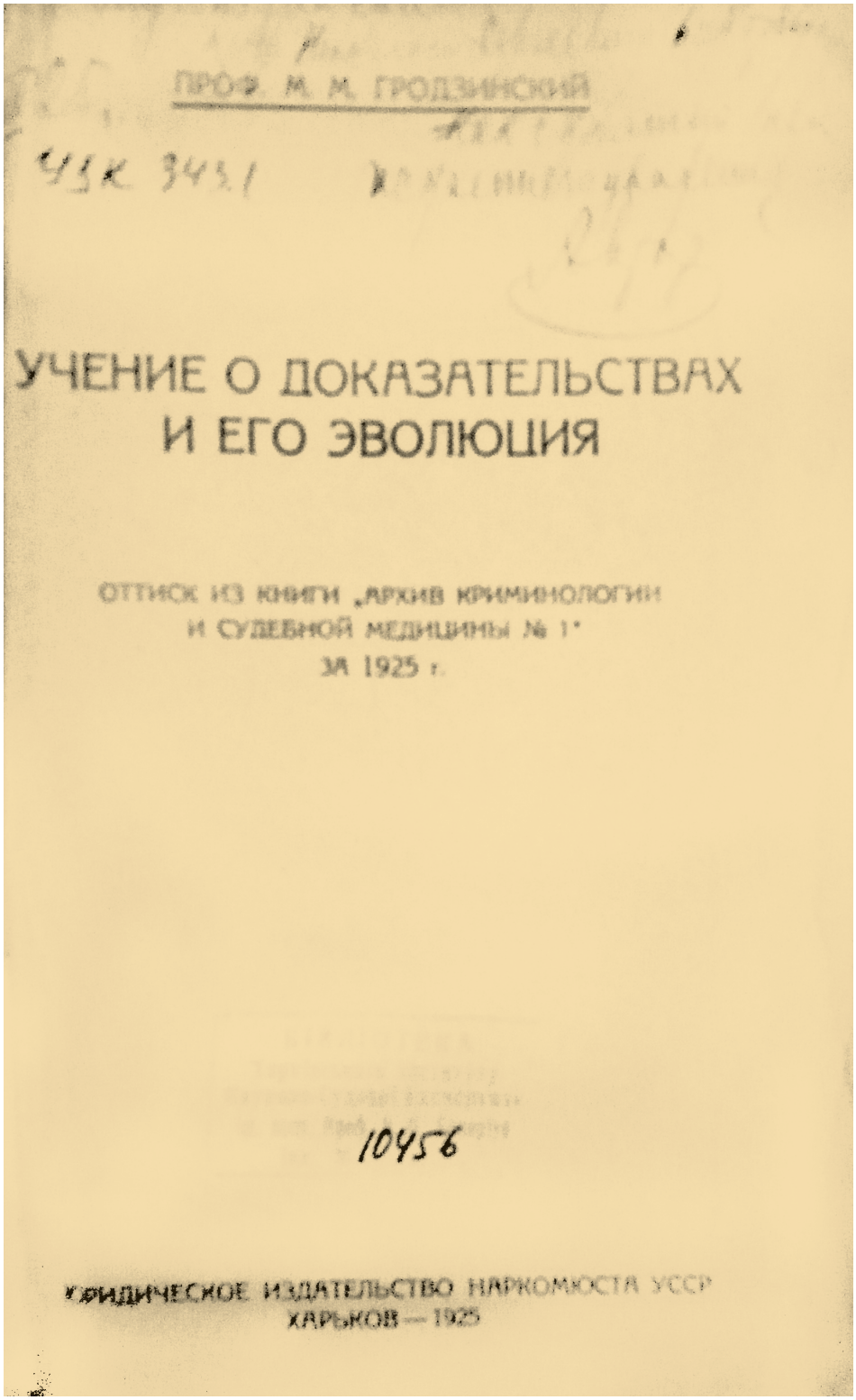

Титульний аркуш роботи М. М. Гродзинського «Вчення про докази та його еволюція» (1925)

Title page of M. M. Hrodzynskyi's scientific paper "Doctrine of Evidence and its Evolution" (1925)

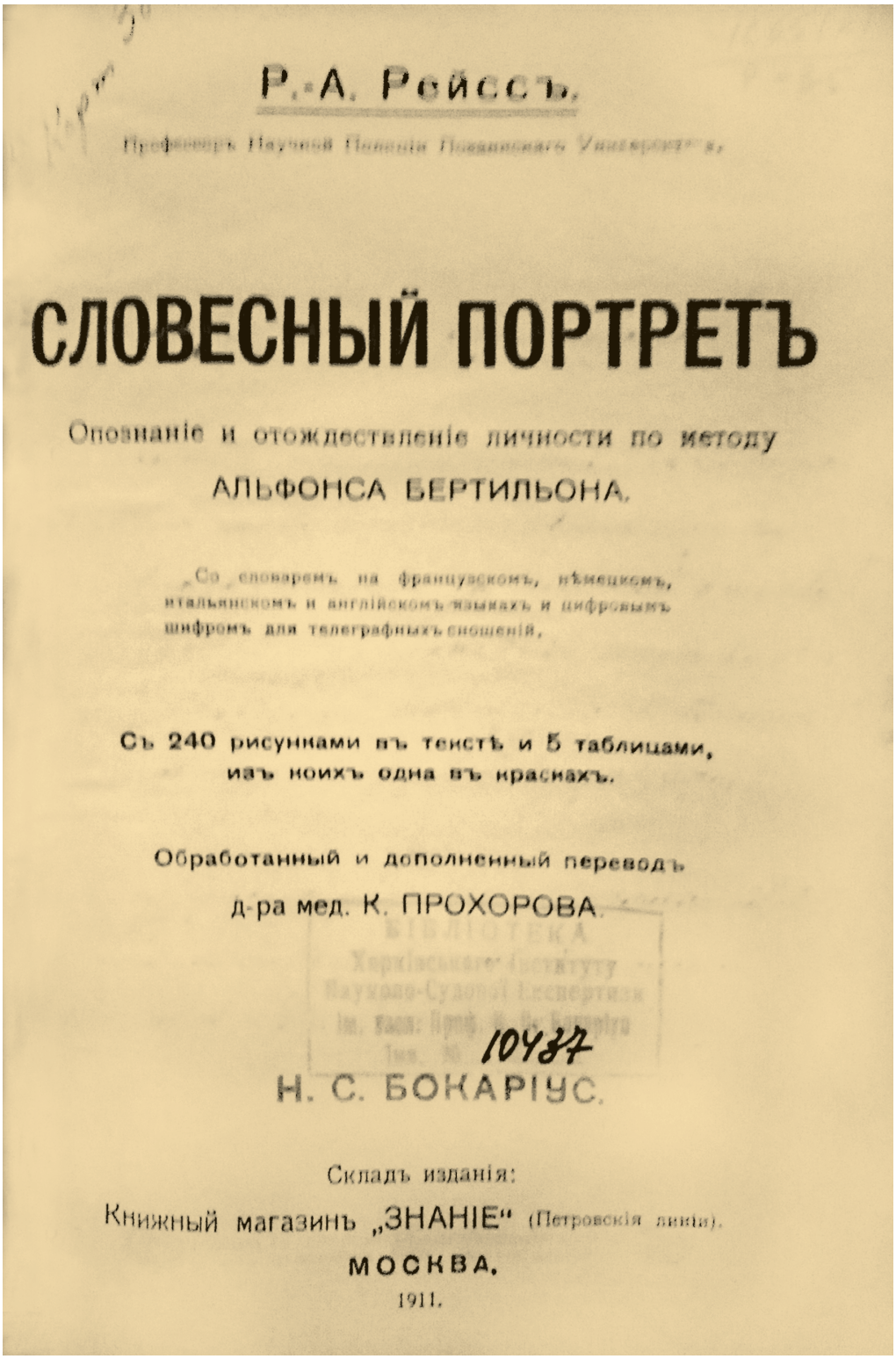

Р. А. Рейссъ.

Профессоръ Научной Полиціи Лозаннскаго Университета.

СЛОВЕСНЫЙ ПОРТРЕТЪ

Опознаніе и отождествленіе личности по методу

АЛЬФОНСА БЕРТИЛЬОНА.

Со словаремъ на французскомъ, нѣмецкомъ, итальянскомъ и англійскомъ языкахъ и цифровымъ шифромъ для телеграфныхъ сношеній.

Съ 240 рисунками въ текстѣ и 5 таблицами, изъ коихъ одна въ краскахъ.

Обработанный и дополненный переводъ

д-ра мед. К. ПРОХОРОВА.

БІБЛІОТЕКА
Харківського Інституту
Науково-Судової Експертизи
Інв. №

10437

Н. С. БОКАРІУС.

Складъ изданія:

Книжный магазинъ „ЗНАНІЕ" (Петровскія линіи).

МОСКВА.

1911.

Титульний аркуш роботи Р. А. Рейсса «Словесний портрет впізнання і ототожнення особи за методом Альфонса Бертильона»

Title sheet of the publication of R. A. Reiss "A verbal portrait of identification and identification of a person by the method of Alphonse Bertillon

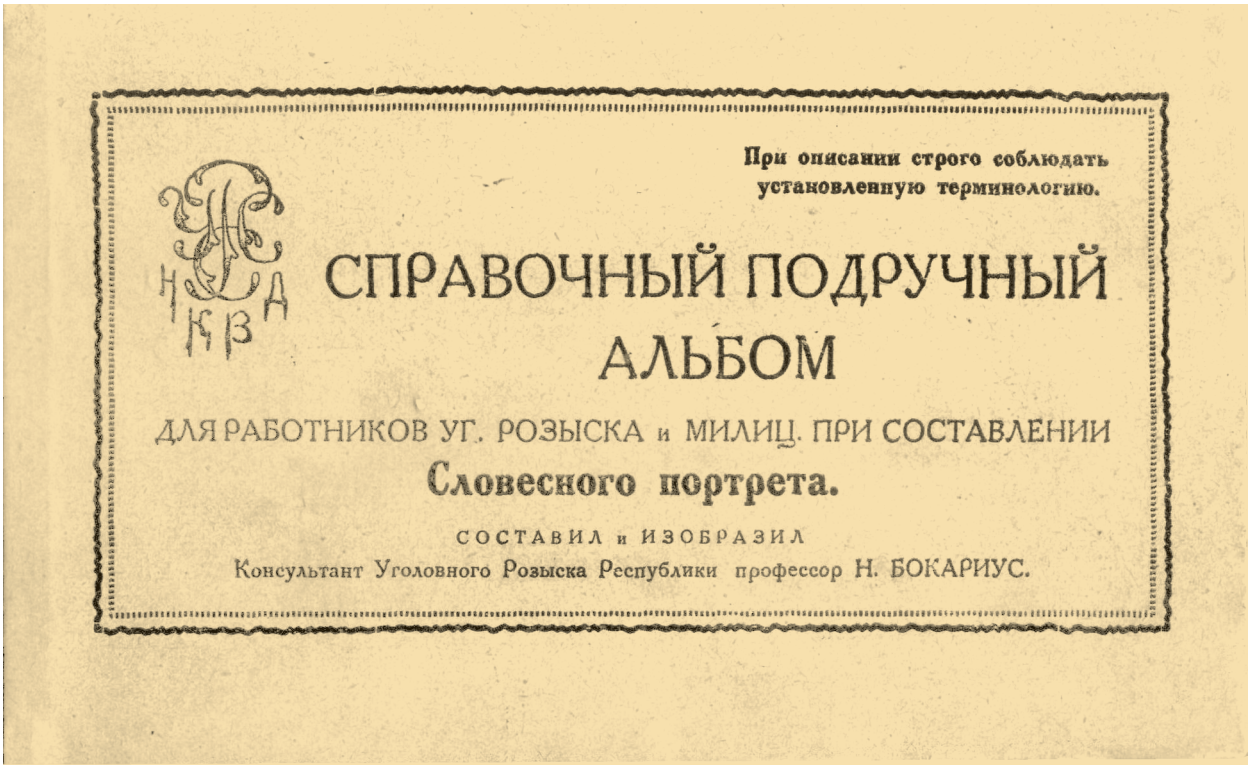

При описании строго соблюдать установленную терминологию.

НКВД

СПРАВОЧНЫЙ ПОДРУЧНЫЙ АЛЬБОМ

ДЛЯ РАБОТНИКОВ УГ. РОЗЫСКА и МИЛИЦ. ПРИ СОСТАВЛЕНИИ

Словесного портрета.

СОСТАВИЛ и ИЗОБРАЗИЛ

Консультант Уголовного Розыска Республики профессор Н. БОКАРИУС.

Титульний аркуш посібника «Довідковий підручний альбом для працівників карного розшуку та міліції при складанні словесного портрета» (1924)

The title page of the manual "A Reference Enhancement Album for Criminal Investigation and Police Officers in Writing a Verbal Portrait" (1924)

Микола Сергійович підготував та видав посібник «Довідковий підручний альбом для працівників карного розшуку та міліції при складанні словесного портрета», в якому на прикладі 57 таблиць представлені різні зображення окремих частин обличчя і загальної форми голови людини, із зазначенням їх найменувань. Цей посібник було видано в 1924 році Управлінням міліції і розшуку УРСР.

У 1925 році виходить у світ ґрунтовний труд «Первинний зовнішній огляд трупа при міліцейському і розшуковому дізнанні» обсягом 541 сторінка. У передмові до цього видання Микола Сергійович зазначає: «Праця, покладена в цю книгу, була віддана мною із повним та щирим бажанням. Хай послужить вона на користь працівникам розшуку та міліції у виконанні покладених на них завдань у справі

of teaching, Mykola Serhiyovych prepared and issued a manual *Reference help album for the employees of the criminal investigation and police during the drafting of a verbal portrait*, in which, in the example of 57 tables, different images of individual parts of the face and the general form the head of a person, indicating their names. This manual was issued in 1924 by the Police and Investigation Department of the Ukrainian SSR.

In 1925, the groundbreaking work *The Primary External Survey of the Corps under a Militia and Investigation Inquiry* is published in a volume of 541 pages. In the preface to this publication, the professor states: "…Let it serve in favor of the search and police officers in carrying out the tasks assigned to them in the case of an initial

первісного зовнішнього огляду мертвого тіла на місці вбивства або події при міліцейсько-розшуковому дізнанні»[35].

Необхідно підкреслити, що ця робота корисна не тільки для працівників правоохоронних органів, але в рівній мірі, й для судово-медичних експертів. Видання отримало позитивну оцінку багатьох учених, як судових медиків, так і криміналістів. Окремі положення названої праці користуються популярністю й у наш час.

Професор В. Ф. Черваков з приводу цього видання зазначав: «Хоча порадник розраховано на працівників міліції та розшуку, проте, він став настільною книгою судово-медичних експертів. Цей посібник у силу своєї вичерпної повноти та оригінальності не має собі рівних не тільки у вітчизняній, а й у світовій літературі»[36].

У підручнику професора М. В. Попова (1950 р.) підкреслюється: «За змістом, повнотою матеріалу, ілюстративністю цей посібник є неперевершеним у світовій літературі з даного питання»[37]. Аналогічне висловлювання є й у професора Ю. С. Сапожникова: «Це єдина в світі капітальна праця з цього питання»[38].

Професор М. І. Райський у своєму підручнику пише: «В Україні у 1925 р. М. С. Бокаріус друкує свою працю «Первинний зовнішній огляд трупа», – велику монографію, в якій уперше в судово-медичній літературі на великому матеріалі, ілюстрованому великою кількістю фотознімків, докладно трактуються питання первинного огляду трупа в судово-медичному розрізі»[39].

external examination of the dead body at the scene of an assassination or an incident during a police investigation".

It should be emphasized that this work is useful not only for law enforcement officers, but equally for forensic experts. The publication received a positive assessment of many scholars, both forensic doctors and criminologists. Some provisions of the given work are popular and in our time.

Professor V. F. Chervakov stated in this edition: "Although the counselor was designed for police officers and prosecutors, however, he became a desk book of forensic experts. This manual, due to its exhaustive completeness and originality, is unmatched not only in the domestic, but also in world literature".

"In terms of content, completeness of the material, illustration, this manual is unsurpassed in the world literature on this issue". A similar statement is made by Professor Yu. S. Sapozhnikov: "This is the only capital labor in the world on this issue".

Professor Raiskyi writes in his textbook: "In Ukraine in 1925, M. S. Bokarius published his work *The Primary External Survey of the Corpse*, "a large monograph, in which, for the first time in forensic literature on a large material illustrated the mass of photographs, the questions of the primary examination of the corpse in the forensic medical section are treated in detail".

[35] Бокариус Н. С. Первоначальный наружный осмотр трупа при милицейском и розыскном дознании. Харьков, 1925. С. 4.

[36] Черваков В. Ф. Жизнь и деятельность заслуженного профессора Н. С. Бокариус. *Сборник реферативных докладов расширенной научной конференции, посвященной 25-й годовщине со дня смерти Засл. проф. Н. С. Бокариус*. Харьков, 1956. С. 3.

[37] Попов Н. В. Судебная медицина. Москва, 1950. С. 20.

[38] Сапожников Ю. С. Заслуженный профессор Николай Сергеевич Бокариус, как основоположник криминалистического направления в судебной медицине. *Сборник реферативных докладов расширенной научной конференции, посвященной 25-й годовщине со дня смерти Засл. проф. Н. С. Бокариус.* Харьков, 1956. С. 7.

[39] Райский М. И. Судебная медицина. Москва, 1953. С. 20.

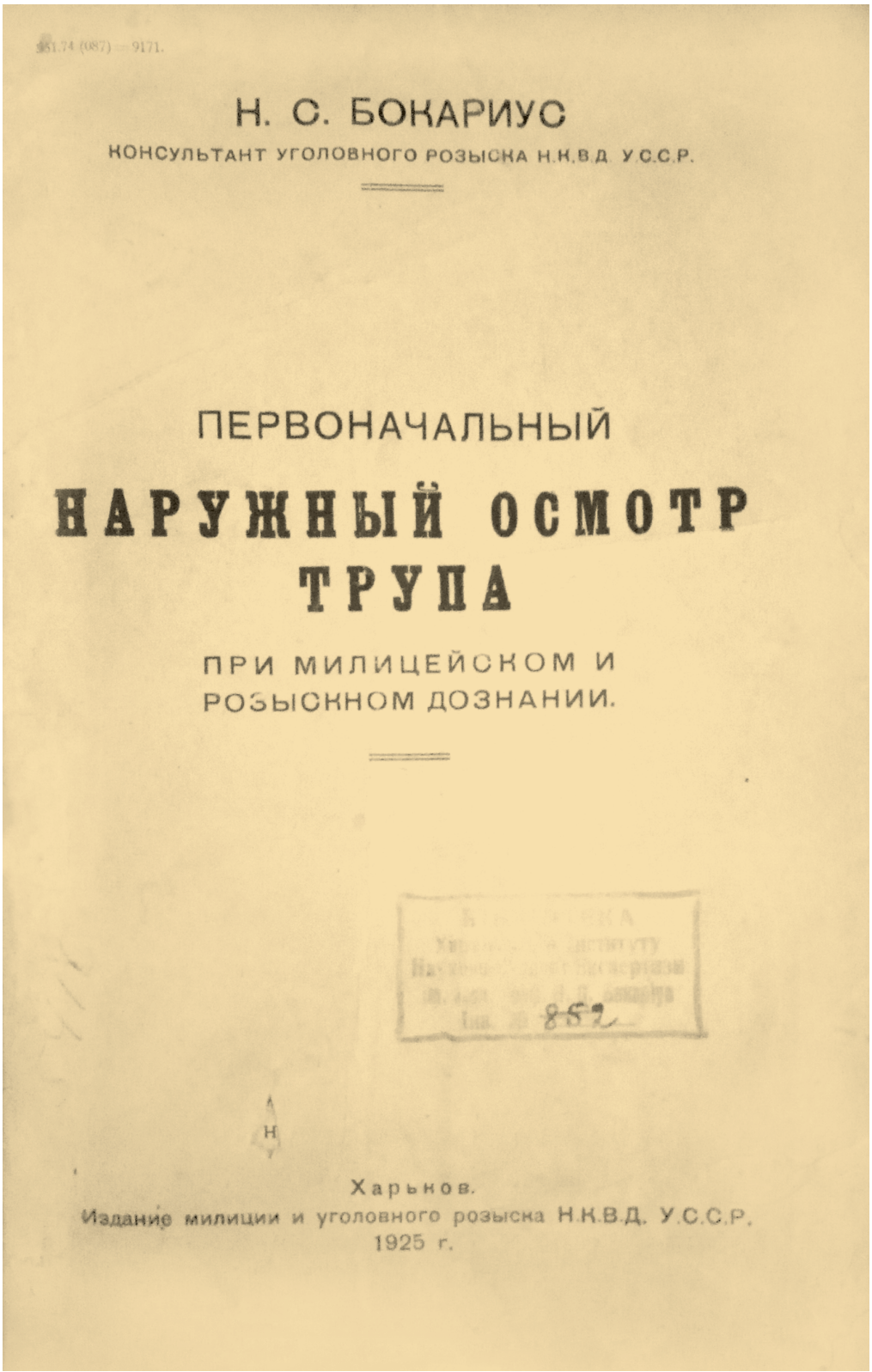

Титульний аркуш «Первинний зовнішній огляд трупа при міліцейському і розшуковому дізнанні»

Cover page "Primary External Survey of the Corps at the Police and Investigation Inquiry"

Професор К. І. Татієв у доповіді на конференції 1956 року підкреслював: «Такі монографії, глибокі за змістом, висвітлюють оригінальні та важливі питання в галузі наукового розслідування злочинів. Подібного не було ні у вітчизняній, ні в зарубіжній літературі. Вперше судовий медик і криміналіст отримали вичерпні наукові поради та вказівки з методики первинного огляду трупа на місці його виявлення … »[40].

Відомий вітчизняний криміналіст і судовий експерт В. П. Колмаков в доповіді на конференції зазначив, що М. С. Бокаріус підготував роботу, «…що є за своєю науковістю, системою викладення матеріалу, точністю та ясністю його подачі, ілюстративністю висловлених положень, зразковою в криміналістичній літературі»[41].

У наступні роки Микола Сергійович працює над виданням «Настільного порадника до засвоєння наукової техніки в розслідуванні злочинів» у п'яти книгах. У 1929 році виходить друком книга друга цього порадника під назвою «Зовнішній огляд трупа на місці події або виявлення його» (188 стор.).

У 1930 році, в двох частинах, третя книга — «Судова медицина для медиків і юристів».

Цей фоліант являє собою великий посібник із судової медицини, що містить 690 сторінок у першій частині та 176 — у другій. Видаючи свої підручники, М. С. Бокаріус у передмові до них зазначає, що мав за мету «… надати, можливо, найбільш практично-придатні й корисні відомості, щоб і медик, і слідчий могли б

Professor K. I. Tatiev in his report at the conference in 1956 stressed: "Such monographs, deep in content, cover the original and important issues in the field of scientific investigation of crimes. There was no such thing either in domestic or in foreign literature. For the first time, a forensic physician and criminologist received comprehensive scientific advice and guidance on the methodology of the initial inspection of the corpse at the place of its detection …".

A well-known domestic criminalist and forensic expert V. P. Kolmakov in a report at the conference noted that M. S. Bokarius prepared a work, "… that is with its scientific, system of presentation of the material, the accuracy and clarity of its filing, illustrative provisions, exemplified in forensic literature".

In subsequent years, Mykola Serhiyovych works on the publication of *A Tablet Advisor for the Acquisition of Scientific Technology in the Investigation of Crimes* in five books. In 1929, the book of the friend of this adviser, entitled *External inspection of the corpse at the scene of the event or its detection* is published (188 pages).

And in 1930, in two parts, the third book: *Forensic medicine for doctors and lawyers*.

This folio is a large manual of forensic medicine, containing 690 pages in the first part and 176 in the second one. In publishing their textbooks, M. S. Bokarius in their preface to them notes that the purpose was "… to provide perhaps the most practical and useful and useful information so that both the physician and the investigator

[40] Татиев К. И. Николай Сергеевич Бокариус — основоположник научного метода первоначального наружного осмотра трупа на месте его обнаружения. *Сборник реферативных докладов расширенной научной конференции, посвященной 25-й годовщине со дня смерти Засл. проф. Н. С. Бокариус.* Харьков, 1956. С. 9.

[41] Колмаков В. П. Вопросы методики расследования преступлений против жизни в трудах Засл. проф. Н. С. Бокариус. *Сборник реферативных докладов расширенной научной конференции, посвященной 25-й годовщине со дня смерти Засл. проф. Н. С. Бокариус*. Харьков, 1956. С. 17.

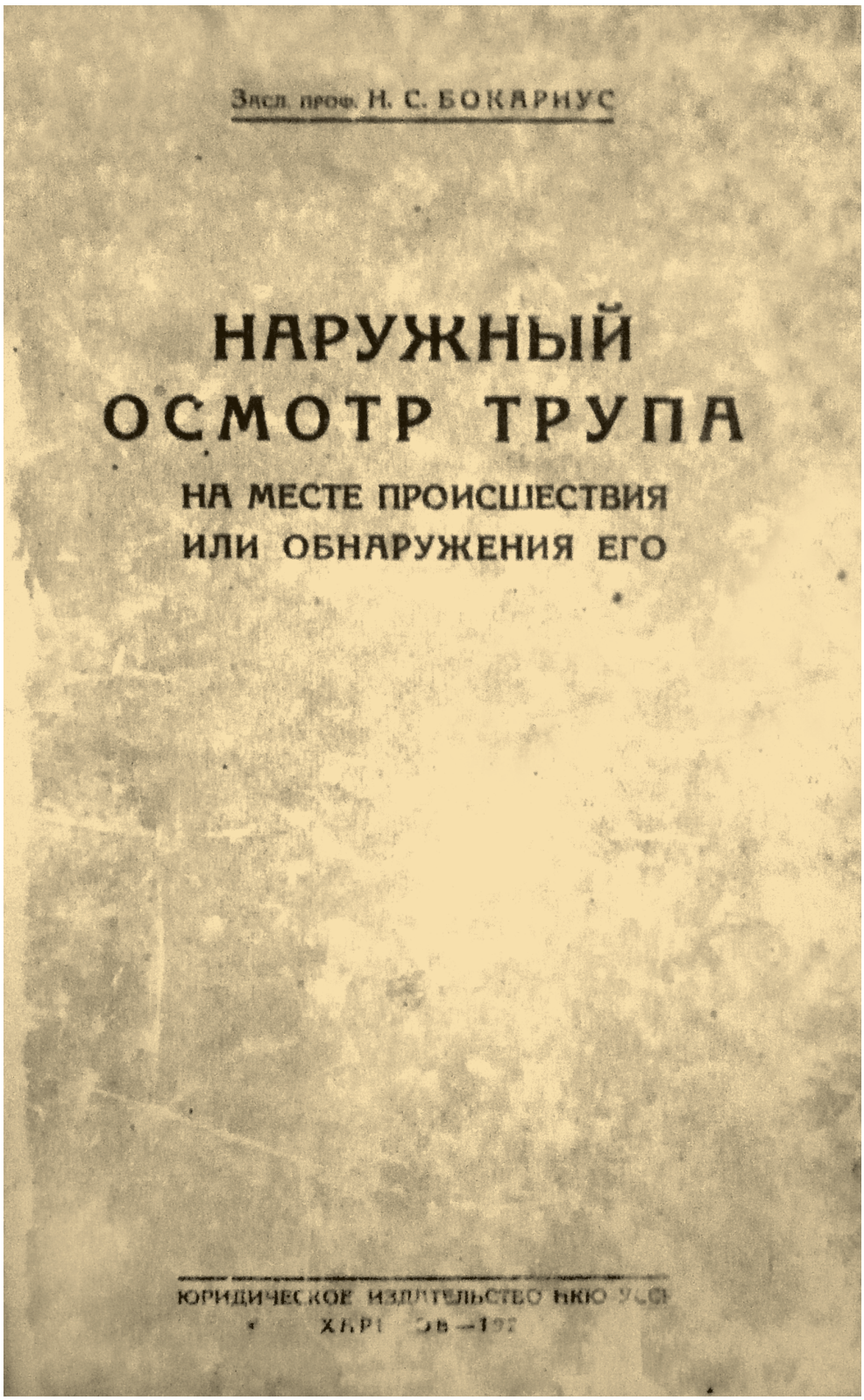

Титульний аркуш книги «Зовнішній огляд трупа на місці події або виявлення його» (1929)

Cover page "External inspection of the corpse at the scene or detection" (1929)

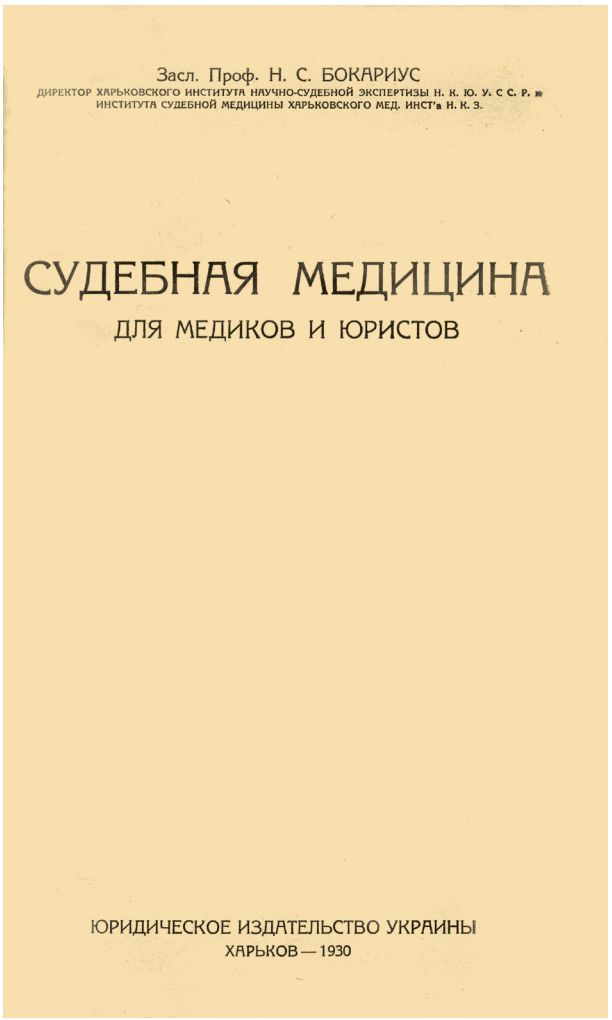
Засл. Проф. Н. С. БОКАРИУС
ДИРЕКТОР ХАРЬКОВСКОГО ИНСТИТУТА НАУЧНО-СУДЕБНОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ Н. К. Ю. У. С С. Р. и ИНСТИТУТА СУДЕБНОЙ МЕДИЦИНЫ ХАРЬКОВСКОГО МЕД. ИНСТ'а Н. К. З.

СУДЕБНАЯ МЕДИЦИНА
ДЛЯ МЕДИКОВ И ЮРИСТОВ

ЮРИДИЧЕСКОЕ ИЗДАТЕЛЬСТВО УКРАИНЫ
ХАРЬКОВ — 1930

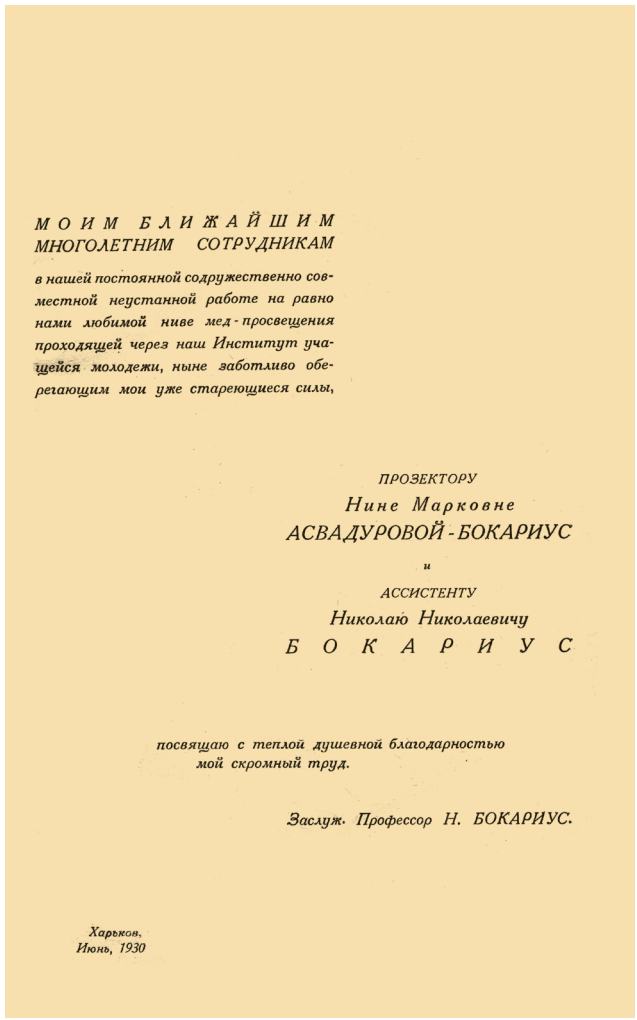
МОИМ БЛИЖАЙШИМ МНОГОЛЕТНИМ СОТРУДНИКАМ

в нашей постоянной содружественно совместной неустанной работе на равно нами любимой ниве мед-просвещения проходящей через наш Институт учащейся молодежи, ныне заботливо оберегающим мои уже стареющиеся силы,

ПРОЗЕКТОРУ
Нине Марковне
АСВАДУРОВОЙ-БОКАРИУС
и
АССИСТЕНТУ
Николаю Николаевичу
Б О К А Р И У С

посвящаю с теплой душевной благодарностью мой скромный труд.

Заслуж. Профессор Н. БОКАРИУС.

Харьков, Июнь, 1930

Титульні аркуші книги «Судова медицина для медиків і юристів» (1930)

Title sheet: Forensic medicine for doctors and lawyers" (1930)

отримати відповіді на всі питання, що виникають у різноманітних випадках …»[42].

Заплановані ще три книги мали бути присвячені таким питанням: книга четверта — «Мікроскопічні та мікрохімічні дослідження речових доказів», книга п'ята — «Наукові основи в техніці й методиці розкриття злочинів» та книга шоста — «Огляд, виїмка, збирання, зберігання речових доказів та направлення їх до місця дослідження». На жаль, у зв'язку зі смертю Миколи Сергійовича, ці три книги видані не були.

could receive answers to all questions that arise in a variety of cases …".

Three more books were planned to be devoted to the following issues: the fourth book: *Microscopic and microchemical research of material evidence*, book 5: *Scientific fundamentals in the technique and method of disclosure of crimes*" and the fifth book: *Review, extract, assemble, storing of evidence and sending them to the research site*. Unfortunately, in connection with the death of Mykola Serhiyovych, these three books were not published.

[42] Бокариус Н. С. Судебная медицина для медиков и юристов (в 2-х частях). Харьков,1930, 1-я ч. 690 с., 2-я ч. 176 с.

С. І. Тихенко згадував: «… праці М. С. Бокаріуса про огляд трупа, а так само й деякі інші його роботи, належать до галузі не криміналістики, а судової медицини; однак, вони мають велике значення для вирішення таких питань криміналістики, як тактика огляду місця злочину і методика розслідування вбивств»[43].

При підготовці посібників до видання Микола Сергійович враховував, що вони призначаються не тільки для лікарів, а й значною мірою для слідчих і працівників правоохоронних органів, тобто для осіб, які не мають медичної освіти. Це вимагало відповідного викладення матеріалу зі збереженням належного наукового рівня.

У передмові до посібника 1925 року М. С. Бокаріус вказує: «Я прагнув витримати в книзі максимально популярний виклад матеріалу при висвітленні питань про явища на трупі, на яких належало зосередити увагу читача; однак, моєю постійною турботою було те, щоб цим анітрохи не знизити всієї повноти характеру наукової передачі читачеві наукових матеріалів, зібраних у цій книзі»[44]. Це прагнення Миколі Сергійовичу вдалося повністю здійснити. У рецензії на книгу «Первинний зовнішній огляд трупа», опублікованій у «Лікарській газеті» (1926 р., № 7), професор М. Я. Брейтман зазначає: «Потрібно віддати належне, що він (М. С. Бокаріус) зумів поєднати повну науковість викладу з його популярністю та загальнодоступністю»[45].

Усі свої праці М. С. Бокаріус ілюстрував великою кількістю фотознімків, головним чином, із своєї судово-медичної практики, а також особисто ним виконаними рисунками та різного роду схемами. Наочність досягається також тим, як

S. I. Tykhenko recalled: “… the works of M. S. Bokarius on the inspection of the corpse, as well as some of his other works, belong to the area ofnot criminology, but of forensic medicine; however, they are of great importance for solving such issues of criminology as the tactics of crime scene review and the methodology for investigating murders”.

In preparing the manuals for the publication Mykola Serhiyovych noted that they are intended not only for doctors, but also to a large extent for investigators and law enforcement officers, that is, for persons who do not have medical education. This required the appropriate presentation of the material while maintaining the appropriate scientific level.

In the preface to the counselor of 1925 M. S. Bokarius points out: “I sought withstand the most popular material presentation in the book when covering questions about the phenomena on the corpse, which should focus on the reader. However, my constant concern was that it would not at all reduce the fullness of the nature of the scientific transmission to the reader of the scientific materials collected in this book”. This desire Mykola Serhiyovych managed to fully implement. In a review of the book *Primary External Survey of the Corpse*, published in the Medical Newspaper (1926, No. 7), Professor M. Ya. Breitman notes: “We must pay tribute to the fact that he (M. S Bokarius) was able to combine complete scientific presentation with its popularity and accessibility.”

All his works M. S. Bokarius illustrated with a large number of photographs, mainly from his forensic practice, as well as personally executed drawings and various types of schemes. Visibility is also achieved

[43] Тихенко С. И. Развитие советской криминалистики на Украине *Криминалистика и научно-судебная экспертиза*. Сборник 2. Киев, 1948. С. 14.

[44] Бокариус Н. С. Первоначальный наружный осмотр трупа при милицейском и розыскном дознании. Харьков, 1925. С. 7.

[45] Медицинская газета, 1926. № 7.

вказує професор М. Я. Брейтман, що всі місця тексту, який заслуговує на особливу увагу, відзначені підкресленнями, виділені різними шрифтами і т. ін[46].

З цього приводу О. І. Ларченко зазначає: «Всі його роботи характеризуються організаційною своєрідністю, оригінальністю методики. Він зумів викласти просто і ясно найскладніші розділи науки в нерозривному зв'язку їх із практикою. В ілюстраціях до своїх робіт він був просто віртуоз. Багато схем і креслень, розроблених з методичною метою, стали класичними і донині наводяться в інших посібниках»[47].

У вказаних працях Микола Сергійович наводить результати своїх досліджень, що проводилися ним протягом багатьох років і не публікувалися, наприклад, щодо ушкоджень тупими предметами кісток черепа і механізму утворення їх тріщин, механізму утворення вогнепальних ушкоджень кісток черепа, встановлення напрямку кульового каналу (в криміналістиці — «конус Бокаріуса»)[48].

by Professor M. Ya. Breitman pointing out that all places of text that deserve special attention are marked with underlines, highlighted by different fonts, etc.

In this regard, O. I. Larchenko notes: "All his work is characterized by organizational originality, originality of the methodology. He was able to present simple and clearly the most complicated sections of science in an inextricable link with practice. In illustrations to his work he was just a virtuoso. Many schemes and drawings developed with a methodical purpose have become classical and to this day are given in other manuals".

In the above-mentioned works, Mykola Serhiyovych cites the results of his research which he conducted for many years and were not published, for example, concerning the damages of dull objects of the skull bones and the mechanism of their cracks formation, the mechanism of the formation of gun battles of the skull, the establishment of the direction of the ball canal (in Criminalistics: "Bocarius cone").

[46] Там же.

[47] Ларченко А. И. Николай Сергеевич Бокариус — выдающийся судебный медик. *Сборник трудов бюро главной судебно-медицинской экспертизы и кафедры судебной медицины Института им. Авиценны*. Вып. 6. Сталинабад, 1958. С. 9.

[48] **Конус Бокаріуса —** дефекти тканини залежно від дистанції пострілу, що утворюються передкульовим стовпом стисненого повітря, стисненими пороховими газами, снарядами, що дозволяють за особливостями рани і змінами навколо неї, вирішувати такі важливі питання, як дистанція пострілу, характер, форма чи розмір снаряду. Під час описування вогнепальних ран, необхідно вказати, чи утворюється при зведенні країв рани складка шкіри, що є головною ознакою вхідного вогнепального отвору і свідчить про пробивну дію.

Вивчаючи форму вхідного кульового отвору в черепі людини, професор М. С. Бокаріус підкреслював, що це дасть можливість визначити дистанцію пострілу, величину та форму снаряду, швидкість і кут входження кулі, балістичні властивості зброї й боєприпасів тощо.

Кут входження кулі близько 180° або 90° утворює округлу рану, а близько 70° і менше — наближає її до овалу. У зв'язку з нерівномірним скороченням тканин, а головне, м'язів, округла форма переходить у тій чи іншій мірі в овальну. Входження кулі бічною поверхнею (плиском) утворює вхідний отвір довгастої форми, і контури паска осаднення можуть відображати профіль кулі.

При пострілі в області тіла з близько розташованою кісткою передкульове повітря та гази поширюються уздовж кістки, відшаровуючи м'язи, окістя, розриваючи шкіру біля входу, іноді частково прориваються в рановий канал, і можуть доходити до вихідного отвору.

Розміри вхідного отвору залежать від еластичності шкіри, ступеня її натягу в різних областях тіла, дистанції пострілу, особливостей анатомічної будови тіла, наявності підлягаючих кісток, природних складок шкіри, піддатливості тканин тощо.

«Неправильний» політ кулі у випадках пострілів з дефектної зброї і рикошету залишає отвори різноманітної форми. Куля, випущена з обріза, нерідко фрагментується, завдаючи декілька поранень, що іноді

М. С. Бокаріус в анатомічному театрі (третій ліворуч, 1926)

M. S. Bokarius at anatomical theater (third to the left, 1926)

М. С. Бокаріус в анатомічному театрі демонструє студентам вхідний отвір від кулі у черепі людини (1929)

M. S. Bokarius at the anatomical theater demonstrates to the students the entrance hole from the ball in the human skull (1929)

Особливо це стосується періодичності виникнення та зміни трупних плям при утопленні (як типових, що свідчать лише про перебування тіла у воді та вказують на тривалість перебування у ній трупа, так і специфічних, що вказують на факт смерті від утоплення; при цьому М. С. Бокаріус звертає особливу увагу на важливість докладного пошарового дослідження одягу на трупі за наявністю на ньому пошкоджень). Дуже цікаві розробки про будову папілярних візерунків підошов ніг та докладний опис «білих» ліній на папілярних узорах пальців рук людини — в теорії криміналістики вони позначені як «лінії Бокаріуса»[49]. Багато уваги М. С. Бокаріус приділяє викладенню основних положень методики порівняльного дослідження куль і гільз тощо.

У виданих професором підручниках, посібниках та інструкціях широко представлений огляд праць вітчизняних і закордонних авторів. У передмові до посібника «Судова медицина» М. С. Бокаріус зазначає: «Вважаючи, що працівники слідства і фахівці у галузі судово-медичних досліджень і експертиз, … проводять свою роботу над матеріалами, які вимагають наукової розробки, я всі розділи в книзі … намагався забезпечити вказівками на відповідну доступну мені літературу»[50].

This is especially true for the periodicity of the occurrence and change of corpses in drowning (as typical, indicating only the presence of the body in water and indicate the length of stay in the body of the corpse, as well as specific indicating the fact of death from drowning, with M. S. Bocarius pays special attention to the importance of a detailed layered study of clothing on the corpse in the presence of damages on). Very interesting developments on the structure of papillary patterns of the soles of the legs and a detailed description of the “white” lines on the papillary patterns of the fingers of the human person; in the theory of forensics, they are designated as *Bokarius lines*.. M. S. Bokarius pays attention to the presentation of the main provisions of the methodology for comparative study of balloons and cartridges, etc.

In textbooks, manuals and instructions published by the professor, a comprehensive review of the works of domestic and foreign authors is widely presented. In the preface to the manual: *Forensic medicine*, M. S. Bokarius states: “Considering that the investigators and experts in the field of forensic medical research and examination, … conduct their work on materials that require a scientific development, I have all sections in the book … tried to provide instructions on the appropriate literature available for me”.

приймаються за дробові. Куля спеціального призначення створює отвори більших розмірів, ніж розміри самої кулі, що пояснюється її конструктивними особливостями.

На характер країв вхідного отвору впливають форма, швидкість польоту і кут входження снаряду в тіло. Краї отворів, нанесених шпичастими кулями, рівніші. Закруглені й тупокінцеві кулі сильніше ранять і краї, утворені ними, нерівні, дрібнозубчасті, а від дробових снарядів — фестончаті. Стінки ранових каналів похилі, нерівні. По краях вхідного отвору розташовується ободок осаднення й обтирання.

Куля, що входить під прямим кутом, утворює поясок осаднення однієї ширини, а під гострим — ширший з боку польоту кулі. При пораненнях великими закругленими кулями виникає не тільки осаднення, а й, нерідко синець у найближчій окружності рани. Це пояснюється формою кулі, яка має велику поверхню. Мікроскопічним дослідженням в окружності ран виявляються екхімози. Зовнішній діаметр паска осаднення приблизно дорівнює розмірам кулі.

При пострілі у волосяну частину голови кінці волосся, що звисають у просвіт рани, розтрощені по довжині. Волосся покрито чорнуватою кіптявою і окремими чорнуватими грудочками.

[49] Білі лінії (лінії Бокаріуса) — дрібні складки шкіри (зморшки), які перетинають папілярні лінії, розташовані на долоні та на фалангах пальців. Відносно стійкі (20% існують до двох місяців, після чого змінюють форму або згладжуються). У дактилоскопічній експертизі використовуються як допоміжні ідентифікаційні ознаки.

[50] Бокариус Н. С. Судебная медицина в изложении для юристов. Харьков, 1915. Т. 1. С. 8.

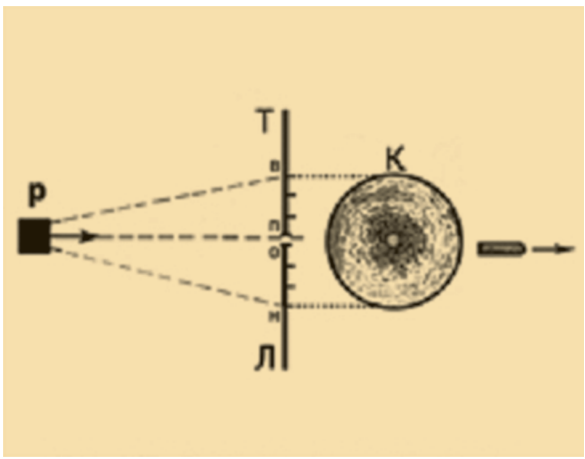

Рис. 1. Форма вхідного отвору і нашарування кіптяви при пострілі під кутом 180 градусів (за М. С. Бокаріусом, 1930).

Fig. 1. The shape of the inlet and the layers of the soot at a shot at an angle of 180 degrees (according to M. S. Bokarius, 1930).

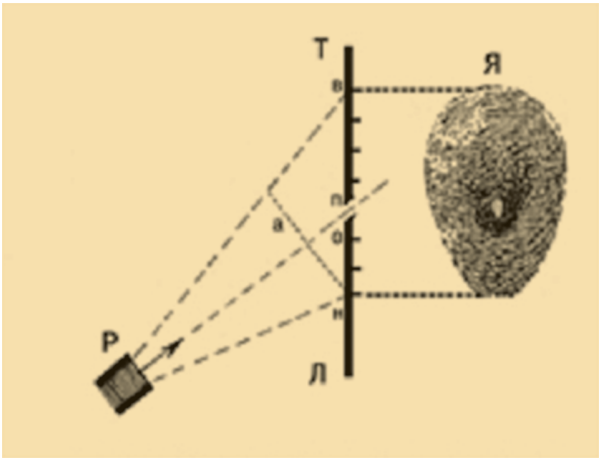

Рис. 2. Форма вхідного отвору і нашарування кіптяви при пострілі під гострим кутом (за М. С. Бокаріусом, 1930)

Fig. 2. The shape of the entrance hole and the layers of soot at the shot at an acute angle (according to M. S. Bokarius, 1930)

Свій погляд щодо необхідності наукових досліджень і вимог до них Микола Сергійович висловив у одній з перших своїх робіт, опублікованій ще в 1902 році: «… У галузі судової медицини недостатньо одних практичних спостережень: кожне явище, кожний факт повинні бути вивчені наукою, на загальних підставах і, де можливо, ширше – експериментально. Тільки дані, виведені з наукових, точних спостережень, експериментальних досліджень і практичних випадків можуть служити підставою для надання висновку та інших документів з судово-медичної практики»[51].

Поряд з виданням своїх посібників, Микола Сергійович проводив велику редакційну роботу. У 1926 році, за безпосередньої участі та за редакцією М. С. Бокаріуса було видано журнал «Архів кримінології та судової медицини».

Протягом 1926–1927 років вийшло п'ять книг «Архіву», що містять загалом більше 1600 сторінок. У журналі друкувалися розробки вітчизняних і закордонних

His view of the need for scientific research and requirements to them Mykola Serhiyovych expressed in one of his first works, published in 1902: "…In the field of forensic medicine, there is not enough just one practical observation: every phenomenon, every fact must be studied by science, on general grounds and, where possible, wider that means experimentally. Only data derived from scientific, precise observations, experimental studies and practical cases may serve as the basis for concluding conclusions and other documents from forensic medical practice".

Along with the publication of his manuals, Nikolai Sergeevich held a major editorial work. In 1926, with the direct participation of M. S. Bokarius and edited, the magazine *Archive of Criminology and Forensic Medicine* was published.

During 1926–1927 five books of "Archive", containing a total of more than 1600 pages were published. The journal published the

[51] Вісник загальної гігієни, судової та практичної медицини, 1902, № 9, С. 1287.

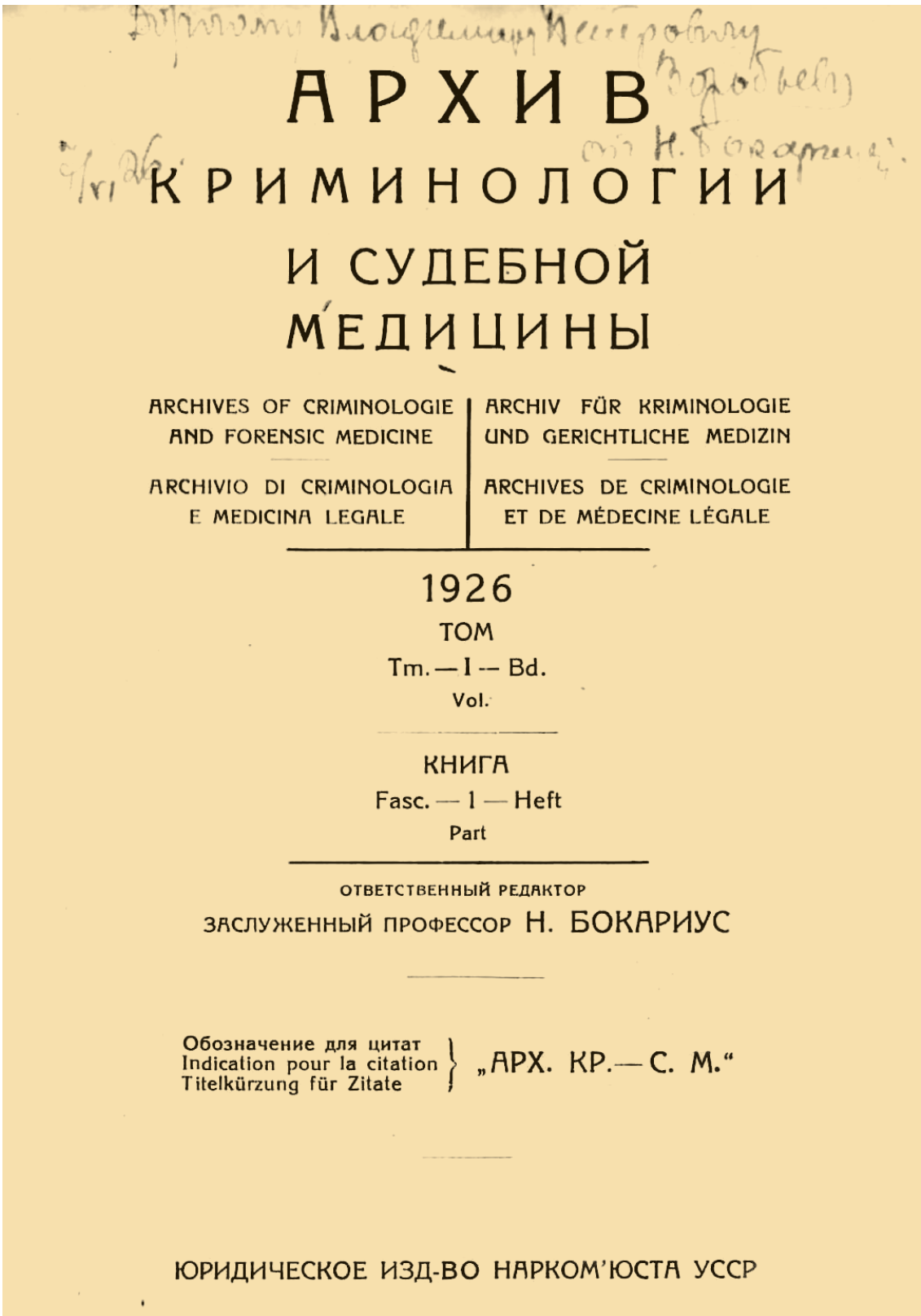

АРХИВ
КРИМИНОЛОГИИ
И СУДЕБНОЙ
МЕДИЦИНЫ

ARCHIVES OF CRIMINOLOGIE AND FORENSIC MEDICINE | ARCHIV FÜR KRIMINOLOGIE UND GERICHTLICHE MEDIZIN

ARCHIVIO DI CRIMINOLOGIA E MEDICINA LEGALE | ARCHIVES DE CRIMINOLOGIE ET DE MÉDECINE LÉGALE

1926

ТОМ
Tm. — I — Bd.
Vol.

КНИГА
Fasc. — 1 — Heft
Part

ОТВЕТСТВЕННЫЙ РЕДАКТОР
ЗАСЛУЖЕННЫЙ ПРОФЕССОР Н. БОКАРИУС

Обозначение для цитат
Indication pour la citation
Titelkürzung für Zitate
„АРХ. КР.— С. М.“

ЮРИДИЧЕСКОЕ ИЗД-ВО НАРКОМ'ЮСТА УССР

Титульний аркуш журналу «Архів кримінології та судової медицини» (1926)

Cover page of the journal Archive of Criminology and Forensic Medicine (1926)

фахівців. Реферати всіх досліджень друкувалися французькою, англійською та німецькою мовами.

Крім того, в журналі висвітлювалася робота наукових установ і навчальних закладів відповідного профілю, наводився зміст вітчизняних і зарубіжних спеціальних журналів, був широко представлений розділ рефератів різних, головним чином, іноземних робіт, опублікованих у періодичних виданнях, а також містилися рецензії на роботи, що вийшли друком.

Слід підкреслити, що в п'яти журналах «Архіву» особисто М. С. Бокаріусом підготовлено 61 реферат та 9 рецензій. Цьому, звичайно, сприяло знання Миколою Сергійовичем 17 іноземних мов.

Із цього приводу проф. О. Й. Гейманович в листі, надісланому учасникам конференції, присвяченій 20-й річниці від дня смерті Миколи Сергійовича, зазначає: «Крім величезної ерудиції М. С. Бокаріуса в різних галузях людської свідомості цього освіченого енциклопедиста, я був вражений лінгвістичною обізнаністю Миколи Сергійовича, обізнаного мовами романської та германської групи (включаючи скандинавські), балканськими. Можна сказати, що М. С. Бокаріус служив для багатьох науковців Харкова ключем до розуміння мов, які рідко зустрічаються в літературі та обігу. І сам «Архів» вражав кількістю реферативних робіт майже на усіх мовах світу»[52].

«Архів» отримав швидке поширення як в Україні, так і в усьому світі. Він сприяв, з одного боку, ознайомленню вітчизняних фахівців з положенням робіт закордонних авторів, а з іншого — знайомив закордонних учених із досягненнями вітчизняних судових медиків, експертів і криміналістів.

Професор М. І. Райський у листі Миколі Сергійовичу писав: «Архів вражає

development of domestic and foreign specialists. Reports of all researches were published in French, English and German.

In addition, the magazine covered the work of scientific institutions and educational institutions of the corresponding profile, provided content of domestic and foreign special journals, was widely presented section of abstracts of various, mainly foreign works published in periodicals, and also contained reviews on the work were printed.

It should be emphasized that in five journals of "Archive" personally M. S. Bokarius prepared 61 abstracts and 9 reviews. Of course, the knowledge of Mykola Serhiyovych 17 foreign languages contributed to.

Professor O. Ye. Heimanovych notes in this regard: "In addition to the great erudition of M. S. Bokarius in various areas of the human consciousness of this enlightened encyclopedic, I was impressed by the linguistic knowledge of Mykola Serhiyovych, known in the languages of the Romanesque, Germanic Balkan groups (including the Scandinavians). We can say that M. S. Bokarius served as a key to many scholars in Kharkiv to understand languages that are rarely encountered in literature and circulation. And the "Archive" itself impressed abstract work in almost all languages of the world ".

The "Archive" was widely distributed both in Ukraine and around the world. He contributed, on the one hand, to familiarizing domestic experts with the position of work of foreign authors, and on the other — acquainted with foreign scientists with the achievements of our forensic doctors, experts and criminalists.

Professor M. I. Raiskyi in a letter to Mykola Serhiyovych wrote: "The archive is impressive with the selection of material. By the number of articles, the diversity and richness of their content. Your "Archive" is

[52] *Бокариус Н. Н.* Жизнь и деятельность Заслуженного профессора Николая Сергеевича Бокариуса. Харьков, 1966. С. 20.

Шахівниця та «Самовчитель гри в шахи» із власноручними записами М. С. Бокаріуса

Chessboard and "Chess teach-yourself guide" with personal records by M. S. Bokarius

підбором матеріалу. За кількістю статей, різноманітністю і багатству їх змісту. Ваш «Архів» є прекрасним судово-медичним органом інтернаціонального типу. Такого журналу у нас досі не було». Професор М. В. Попов у своїх підручниках із судової медицини (1940, 1946 рр.) відзначав, що «Архів» сприяв розвитку вітчизняної судової медицини та криміналістики.

Італійський професор М. Каррара, після більше ніж 30-річного завідування кафедрою судової медицини в Турині, в листі, надісланому в зв'язку зі смертю Миколи Сергійовича, писав: «… ми всі вдячні йому за чудовий «Архів», який пов'язував нас з усім культурним світом, це справжній міжнародний Архів».

Завдяки «Архіву» М. С. Бокаріус спілкувався з багатьма закордонними вченими, мав з ними постійне листування, перебував у дружніх стосунках.

Ще однією справою, що суттєво об'єднувала Миколу Сергійовича з іншими видатними науковцями, була гра в шахи. Цьому хобі професор віддавався із усією пристрастю своєї широкої натури. У «Самовчителі гри в шахи», виданому німецькою мовою, на полях тексту, ми знаходимо власноручні записи професора, що коментують шахову партію. Причому, у деяких місцях можна спостерігати ремарку наступного змісту: «Не згоден!». Після цих слів Микола Сергійович пропонував власне бачення розвитку шахової партії.

За часів майже повної відсутності міжнародних засобів комунікації, М. С. Бокаріус проводив справжні шахові баталії з колегами по телефону. Ця пристрасть відволікала професора від суворого побуту, надавала можливість напружувати мозок та спілкуватися із закордонними колегами.

У 1931 році в Харкові видавався журнал «Питання криміналістики та науково-судової експертизи», членом редколегії якого був М. С. Бокаріус. За 1931 рік вийшли три подвійних номери, причому № 5–6 були надруковані вже після смерті

an excellent forensic medical institution of an international type. We have not had such a magazine yet. Professor M. V Popov in his textbooks on forensic medicine (1940, 1946) noted that "Archive" contributed to the development of domestic forensic medicine and criminalistics.

Italian professor M. Carrara, after more than thirty years in charge of the Department of Forensic Medicine in Turin, wrote in a letter sent in connection with the death of Mykola Serhiyovych: "… we are all grateful to him for the wonderful *Archive* connected us with the whole cultural world is a real international Archive".

Thanks to the "Archive", M. S. Bokarius communicated with many foreign scholars, had regular correspondence with them, was in friendly relations.

Another thing that significantly united Mykola Serhiyovych with other prominent scholars was chess. The professor gave this hobby with all the passion of his broad nature. In *Chess teach-yourself guide* published in German, in the fields of text, we find our own recordings of the professor commenting on the chess party. Moreover, in some places one can observe the following remark: "I do not agree!". After these words, Mykola Serhiyovych offered his own vision of the development of the chess party.

In times of almost complete absence of international means of communication, M. S. Bokarius conducted true chess battles with colleagues on the phone. This passion distracted the professor from harsh life, provided an opportunity to strain the brain and communicate with foreign colleagues.

In 1931, in Kharkiv, the journal Issues of *Criminalistics and Forensic Science* was published, that editorial board member was M. S. Bokarius. In 1931 three double numbers came out, and numbers 5–6 were printed after the death of Mykola Serhiyovych. In this journal (No. 1–2) there are 10 abstracts prepared for the forensic examination which turned out to be his last work.

Титульний аркуш журналу
«Питання криміналістики та науково-судової експертизи» (1931)

Title page of the journal "Issues of forensic science and forensic expertise" (1931)

Миколи Сергійовича. У цьому журналі (№ 1–2) містяться 10 рефератів, підготовлених М. С. Бокаріусом (його стаття «Криміналістика і науково-судова експертиза», яка виявилася його останньою роботою).

У цій статті М. С. Бокаріус, зокрема, говорить про значення криміналістики і науково-судової експертизи в практиці розслідування і суду, про необхідність ознайомлення цих груп працівників з досягненнями науки в галузі криміналістики і науково-судової експертизи, підвищення їх кваліфікації для об'єктивного вирішення кримінальних справ. На жаль, таке необхідне для практичних працівників правоохоронних органів видання журналу було перервано. Настали важкі часи, коли не потрібна була ні наука криміналістика, ні практична судова експертиза. Журнал виявився непотрібним і навіть «шкідливим». Він був підданий критиці за «спроби протягнути в радянську криміналістику порочну буржуазну методологію», де «поряд з друкуванням дійсно наукових робіт, було широко надано місце для друкування псевдонаукових статей закордонного представника реакційної буржуазної кримінально-антропологічної школи Феррі та інших авторів, хто перебував на позиціях цієї школи»[53].

Сьогодні подібні висловлювання здаються безглуздими, але в умовах того часу перед авторами виникла дилема: або нічого не писати, або активно підтримувати у своїх роботах примітивну риторику і стереотипи офіційної ідеології. Той же самий С. І. Тихоненко, на догоду владі, змушений був повторювати голослівні твердження про «низькопоклонство» перед західною буржуазною наукою, культурою, ідеологією, представникам якої було надано місце на сторінках журналу М. С. Бокаріуса та можливість вільного висловлювання своїх «псевдонаукових» думок. Так писав не тільки цей автор.

In this article, M. S. Bokarius, in particular, speaks of the importance of criminology and scientific and forensic expertise in the practice of investigation and trial, the need to familiarize these groups of workers with the achievements of science in the field of forensics and scientific and forensic examination, improving their qualifications for the objective solution of criminal cases. Unfortunately, for journalists practicing so much, the publication of the magazine was interrupted. There were hard times when you did not need any science of forensics, nor practical forensic science. The magazine was unnecessary and even "harmful". He was criticized for "attempting to expose vicarious bourgeois methodology to Soviet forensic methodology", where along with the printing of truly scientific works, there was widely given a place for the printing of pseudoscientific articles by a foreign representative of the reactionary bourgeois criminal anthropological school of Ferry and other authors who were at positions this school".

Currently, such statements seem ridiculous, but in that time, the authors had a dilemma: either write nothing, or actively support in their work the primitive rhetoric and stereotypes of official ideology. S. I. Tykhonenko, in favor of the authorities, was forced to repeat the proverbial allegations of "low-spiritedness" against Western bourgeois science, culture, ideology, whose representatives were given a place on the pages of the journal M. S. Bokarius and the opportunity to freely express their "pseudo-scientific" thoughts. So not only this author wrote.

It is not hard to imagine how he perceived this "critique" felt by M. S. Bocarius, when in his eyes the cause of his life was killed, perfectly understanding what

[53] Тихенко С. И. Развитие советской криминалистики на Украине. *Криминалистика и научно-судебная экспертиза*. К., 1948. С. 14

Не важко припустити, як сприймав цю «критику», що відчував М. С. Бокаріус, коли на його очах вбивали справу його життя, прекрасно розуміючи, до чого це веде в кінцевому результаті. Як видатний учений сучасності, Микола Сергійович бачив і розумів згубність укладення науки в прокрустове ложе ідеологічної заангажованості, тому для плідного розвитку теорії науки залучав для друку в журналі роботи найвідоміших учених усіх напрямів і шкіл.

Треба зазначити, що Микола Сергійович, незважаючи на всі перепони на своєму шляху, плідно працював та друкував безліч відповідних посібників, вважаючи за потрібне всіляко підвищувати науковий та практичний досвід судових медиків, криміналістів та працівників правоохоронних органів. Про це, зокрема, пише О. І. Ларченко: «З огляду на те, що у працівників кримінально-слідчих установ немає достатніх медико-біологічних знань та вмінь, М. С. Бокаріус багато уваги приділяє виданню посібників і порадників, доступних для них. Багато з них до теперішнього часу є прекрасним зразком високого мистецтва викладу і популяризації судово-медичних суджень»[54].

Г. І. Кочаров та І. В. Виноградов у рецензії на роботу М. І. Гуковского та В. О. Свєшнікова «Судово-медична експертиза трупа у справах про насильницьку смерть» (1957 р.) зазначали: «Останніми роками було видано чимало хороших робіт з судової медицини … Однак серед цих робіт не було жодної, яка спеціально призначалася б для практичних працівників слідства. Гарна традиція, започаткована багато років тому відомим судовим медиком, Заслуженим професором М. С. Бокаріусом, — писати для практиків-юристів, була забута»[55].

this leads to in the end. As a great mind, an outstanding scholar of our time, Mykola Serhiyovych saw and understood the perniciousness of making science in the Procrustean bed of ideological engagement; therefore, for the fruitful development of the theory of science, he attracted for publication in the journal of the work of the most famous scientists of all directions and schools.

It should be noted that Mykola Serhiyovych, despite all the obstacles in his path, worked fruitfully and published many of the relevant manuals, considering it necessary to increase the scientific and practical experience of forensic doctors, criminalists and law enforcement officers in every possible way. About this, in particular, O. I. Larchenko writes: O. I. Larchenko: "Taking in account the fact that employees of the criminal investigation institutions do not have sufficient medical and biological knowledge and skills, M. S. Bokarius pays much attention to the publication of manuals and advisers available for. Many of them are, to date, an excellent example of high art presentation and popularization of forensic judgments".

H. I. Kocharov and I. V. Vinohradov in a review of the work of M. I. Hukovskyi and V. O. Sveshnikov "Forensic examination of the corpses in cases of violent death" (1957) stated: "In recent years it was issued a lot of good work on forensic medicine … However, among these works there was no one that would be specially designed for practical investigators. A good tradition that means writing for practitioners-lawyers. This tradition launched many years ago by M. S. Bokarius famous forensic physician, honored professor was forgotten".

[54] Ларченко А. И. Николай Сергеевич Бокариус — выдающийся судебный медик. *Сборник трудов бюро главной судебно-медицинской экспертизы и кафедры судебной медицины Института им. Авиценны*. Вып. 6. Сталинабад, 1958. С. 9.

[55] Социалистическая законность, 1958, № 10, С. 88.

У своєму листі (1956 р.), Генеральний прокурор СРСР Р. О. Руденко зазначав: «Працівники прокуратури глибоко шанують пам'ять М. С. Бокаріуса, який завжди надавав своєю діяльністю приклад глибокого поєднання теорії та практики … Теоретичні висновки М. С. Бокаріуса, викладені в різних його роботах … ґрунтувалися на величезному особистому досвіді. Саме це робить основні праці М. С. Бокаріуса цінними для судово-прокурорської практики. У даний час, через багато років після їх опублікування, їх якості свідчать про те, що основна принципова лінія, проведена М. С. Бокаріусом протягом усього його творчого життя, — впровадження в судово-медичні дослідження останніх досягнень сучасного природознавства і техніки, органічного поєднання теорії та практики — продовжує залишатися лінією подальшого розвитку судової медицини і в даний час, коли наука і техніка розширюють межі наукового дослідження»[56].

Інтерес Миколи Сергійовича, проявлений до напряму судової медицини з дослідження речових доказів, відобразився й у наукових роботах його учнів та співробітників (під керівництвом М. С. Бокаріуса було виконано 18 робіт, що належать до цієї тематики). Дослідженню плям крові та отриманню преципітируючих сироваток були присвячені роботи Н. М. Асвадуровой, М. М. Бокаріуса, О. Г. Бораковського, С. Д. Каплан, Р. М. Розенберга та ін.

Під керівництвом М. С. Бокаріуса підготовлено та блискуче захищено дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора медицини О. Г. Бораковським (1914 р.).

У роботі запропоновані нові методи вивчення семенних плям та розроблені рекомендації з виготовлення новітніх препаратів для покращення реакції Барбера. Роботу високо оцінено науковою спільнотою судових медиків та криміналістів.

In a letter in 1956, General Prosecutor of the USSR R. O. Rudenko wrote: "The prosecutor's office deeply honors the memory of M. S. Bokarius, who always provided an example of a deep combination of theory and practice … The theoretical conclusions of M. S. Bokarius, set out in his various works … were based on enormous personal experience. That is what makes the main works of M. S. Bokarius valuable for forensic prosecutorial practice. Nowadays, many years after their publication, their qualities indicate that the main principle line, conducted by M. S. Bokarius throughout his creative life, is the introduction into forensic medical research of recent advances in modern science and technology, organic combination theory and practice — continues to be the line of further development of forensic medicine and at present, when science and technology extend the boundaries of scientific research".

The interest of Mykola Serhiyovych, manifested in the direction of forensic medicine in the study of evidence, also affected his students' and staff's scientific work (18 works by this course were conducted under the direction of M. S. Bokarius). The study of blood stains and the production of precipitating serums was devoted to the work of N. M Asvadurova, M. M. Bokarius, O. H. Borakovskyi, S. D. Kaplan, R. M. Rosenberg, and others. Under the direction of M. S Bokarius, a thesis for a doctor's degree by O. H. Borakovskyi (1914) was prepared and brilliantly defended.

In this work, new methods for studying spinal sores are proposed, and recommendations for the manufacture of novel drugs for improving the Barber response are proposed. The work is highly appreciated by the scientific community of forensic doctors and criminologists.

[56] Цит. за: Бокариус Н. Н. XXV лет работы Харьковского Научно-Исследовательского Института Судебной Экспертизы им. Засл. проф. Н. С. Бокариуса. Х., 1948.

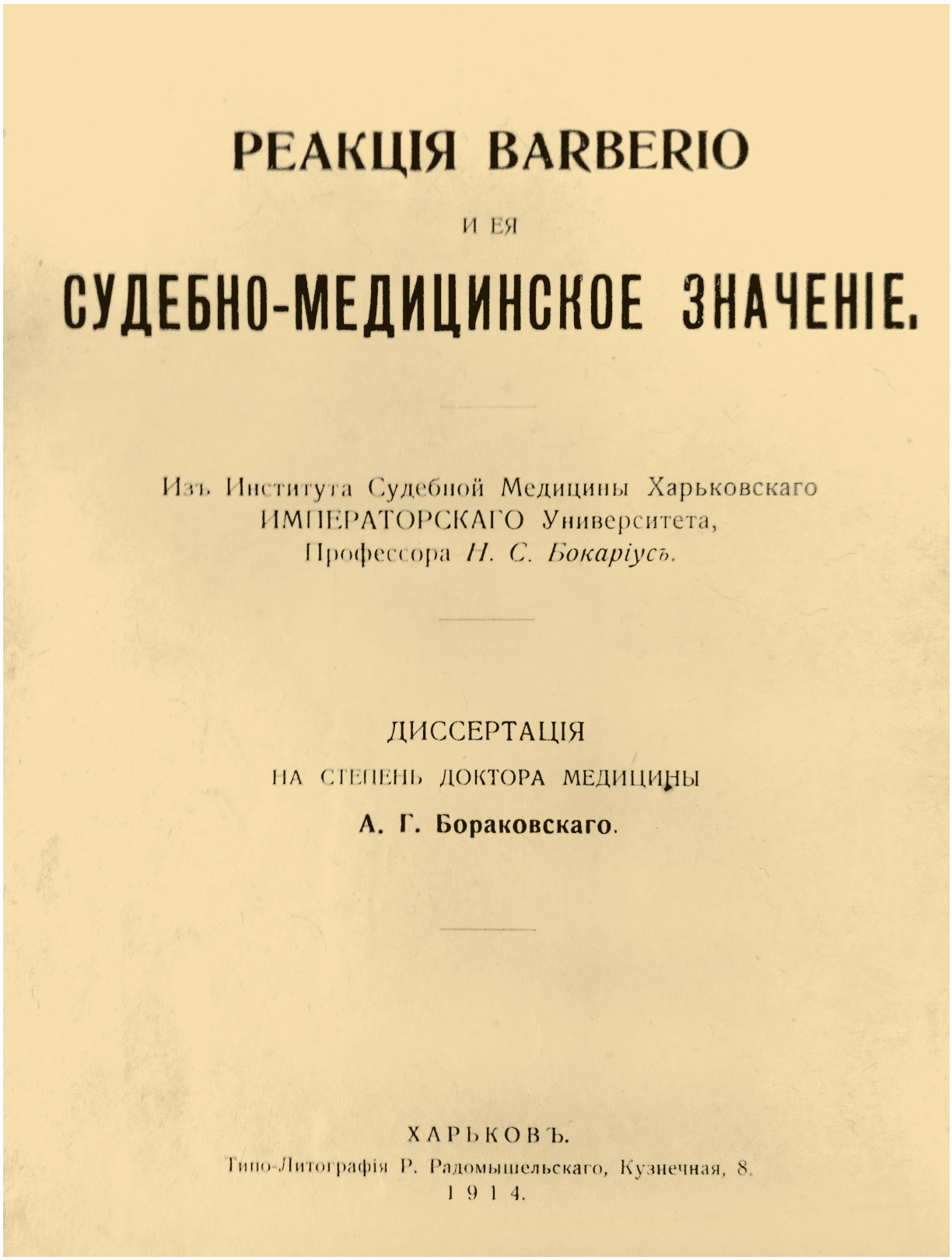

РЕАКЦІЯ BARBERIO

И ЕЯ

СУДЕБНО-МЕДИЦИНСКОЕ ЗНАЧЕНІЕ.

Изъ Института Судебной Медицины Харьковскаго
ИМПЕРАТОРСКАГО Университета,
Профессора *Н. С. Бокаріусъ.*

ДИССЕРТАЦІЯ

НА СТЕПЕНЬ ДОКТОРА МЕДИЦИНЫ

А. Г. Бораковскаго.

ХАРЬКОВЪ.

Типо-Литографія Р. Радомышельскаго, Кузнечная, 8.

1914.

Титульний аркуш дисертації О. Г. Бораковського (1914)

Title sheet of O. G. Borakovsky's thesis (1914)

Науковий авторитет М. С. Бокаріуса був настільки високий, що велика кількість медиків прагнула пройти персональне навчання під його керівництвом. Таке підвищення кваліфікації отримали у 1912 р. відряджені до інституту судової медицини помічник лікарського інспектора, доктор Е. Мюльберг з Єкатеринодару (сучасний Краснодар) та у 1917 р. помічник завідувача кабінетом науково-судової експертизи, доктор В. Гончаров із Петрограду (сучасний Санкт-Петербург).

Велика кількість робіт учнів М. С. Бокаріуса присвячена дослідженню волосся людини. Це, в першу чергу, роботи М. М. Бокаріуса, Н. Г. Іваницької, З. М. Токарєвої та ін. Однак коло наукових інтересів М. С. Бокаріуса не замикалося тільки на вивченні речових доказів. Під науковим та практичним керівництвом М. С. Бокаріуса виконані й роботи, що належать до інших розділів судової медицини. Так, з питань токсикології й судової хімії проводилися дослідження В. О. Розвадовським, П. М. Вроблевським, Ф. С. Петрасевічем, В. М. Тоцьким. Наукові роботи, присвячені питанням раптової смерті, особливо серед немовлят, були виконані П. М. Вроблевським та М. М. Бокаріусом.

Під безпосереднім керівництвом М. С. Бокаріуса співробітники кафедри судової медицини та Харківського інституту науково-судової експертизи виконали біля 50 науково-дослідних робіт.

Одночасно з науково-дослідною роботою Микола Сергійович приділяв дуже велику увагу педагогічному процесу. Викладацьку діяльність на кафедрі судової медицини М. С. Бокаріус почав під керівництвом свого вчителя, завідувача кафедри судової медицини Імператорського Харківського університету, професора Федора (Феодосія) Олексійовича Патенка, якого в подальшому, у 1910 році, змінив на цій посаді.

The scientific authority of M. S. Bokarius was so high that a large number of doctors sought to undergo personal training under his leadership. Such an advanced training was received in 1912 by the Assistant to the Medical Inspector, Doctor E. Mühlberg of Ekaterinodar (modern Krasnodar), sent to the Institute of Forensic Medicine, and in 1917 the Assistant to the Head of the Office of Scientific and Forensic Examination, Dr. V. Honcharov from Petrograd (modern Saint Petersburg).

A large number of student works M. S. Bokarius is devoted to the study of human hair. This, first of all, is the work of M. M. Bokarius, N. H. Ivanytska, Z. M. Tokareva and others. However, the circle of scientific interests of M. S. Bokarius was not confined to the study of material evidence. Under the scientific and practical guidance of M. S. Bokarius, works that belong to other sections of forensic medicine are also performed. So, in the toxicology of forensic chemistry, studies were conducted by V. O. Rozvadovskyi, P. M. Vroblevskyi, F. S. Petrasevich, V. M. Totskyi. Scientific papers devoted to the problems of sudden death, especially among infants, were performed by P. M. Vroblevskyi and M. M. Bokarius. Under direct guidance of M. S. Bokarius the staff of the Department of Forensic Medicine and the Kharkiv Research Institute of Forensic Examinations performed about 50 researches.

Simultaneously with research work Mykola Serhiyovych paid very much attention to the pedagogical process. Teaching at the Department of Forensic Medicine M. S. Bokarius began under the guidance of his teacher, the head of the Department of Forensic Medicine of the Imperial Kharkiv University, Fedor Oleksiiovych Patenko, Professor; he changed in this position in 1910.

М. С. Бокаріус з колегами на кафедрі судової медицини (1909)

M. S. Bokarius and colleagues at the Department of Forensic Medicine (1909)

З метою підвищення професійного рівня, М. С. Бокаріуса неодноразово відряджали за кордон, як одного з найбільш талановитих співробітників Імператорського Харківського університету. У різні роки (з 1903 по 1908 р.) Миколу Сергійовича відряджали з науковою метою до Берліна, Лейпцига та Відня, де він знайомився з методикою викладання судової медицини.

До спорудження у 1913 році за проектом М. С. Бокаріуса нової будівлі кафедри судової медицини, вона розташовувалася на території кафедри нормальної анатомії, займаючи там усього декілька кімнат на другому поверсі, що, звичайно, ускладнювало належне викладання дисципліни.

In order to improve the professional level, M. S. Bokarius was repeatedly trafficked abroad as one of the most talented employees of the Imperial Kharkiv University. In different years (from 1903 to 1908) Mykola Serhiyovych was sent for scientific purpose to Berlin, Leipzig and Vienna, where he met with a statement on the teaching of forensic medicine.

By the construction of a new building of the Department of Forensic Medicine in 1913 under the project of M. S. Bokarius, it was located on the territory of the Department of Normal Anatomy, occupying only a few rooms on the second floor there, which, of course, complicated the proper teaching of discipline.

Аудиторія інституту судової медицини (1916).
Напис на латині наголошує «Від малого походять судові медики»

Audience of the Institute of Forensic Medicine (1916).
The inscription in Latin emphasizes DE MINIMIS CURAT MEDICUS FORENSIS

Нові корпуси кафедри судової медицини були обладнані спеціальними аудиторіями, в яких, у ході читання лекції, можна було демонструвати судово-медичне дослідження трупа, а також з'явився навчальний зал для практичних занять, у якому кожен студент міг мати своє робоче місце.

Подальше поліпшення умов викладання дисципліни припало на початок 1917 року, коли у приміщенні інституту був добудований ще один великий навчальний зал і потім, у 1926 році, шляхом часткової перебудови, був створений третій навчальний зал.

Професор В. О. Бєлоусов, працюючи заступником директора Харківського

New buildings of the Department of Forensic Medicine were equipped with special audiences in which, during the lecture, it was possible to demonstrate forensic examination of the corpse, as well as a training room for practical classes, in which each student could have his workplace.

Further improvement of the conditions for teaching the discipline occurred at the beginning of 1917, when another large study hall was completed in the premises of the institute, and then, in 1926, by a partial reorganization, a third training hall was created.

Professor V. O. Bielousov, working as a deputy director of the Kharkiv Medical

медичного інституту, у своїй доповіді про життя і діяльність М. С. Бокаріуса, підкреслював: «… протягом 34 років у стінах кафедри розгортається його чудовий талант педагога. Немає можливості навіть дуже коротко розповісти про обсяг і зміст виконаної М. С. Бокаріусом на кафедрі організаційно-педагогічної роботи, коли Микола Сергійович очолив кафедру. Глибока продуманість усього педагогічного процесу, прагнення зробити його найбільш конкретним, а студента-учасника цього процесу — найбільш активним і самостійним — ось що відрізняло постановку навчальної роботи на кафедрі судової медицини … Всі, кому довелося проходити курс судової медицини під керівництвом М. С. Бокаріуса, а серед цих щасливців був і я, дуже добре пам'ятають чудові, повні змісту, лекції Миколи Сергійовича, практичні заняття з обладнаним для кожного студента робочим місцем та інструктивними матеріалами. І, звичайно, завжди готового допомоги М. С. Бокаріуса, незмінно присутнього на всіх заняттях. Все це змінювалося і удосконалювалося безперервно: розроблялися нові навчальні посібники, нові препарати, збагачувався музей».

Стенди для демонстрації навчального матеріалу в приміщенні музею інституту судової медицини

Stands for demonstration of educational material in the premises of the Museum of the Institute of Forensic Medicine

У 1926 році за активної участі Миколи Сергійовича на кафедрі судової медицини стали проводитися практичні заняття зі студентами щодо огляду живих осіб. Це

Institute, in his report on the life and work of M. S. Bokarius, emphasized: For 34 years in the walls of the department unfolds his wonderful talent teacher. There is no possibility to even very briefly tell about the volume and content performed by M. S. Bokarius at the Department of organizational and pedagogical work, when Mykola Serhiyovych headed the Department. The profound thought of the entire pedagogical process, the desire to make it the most concrete, and the student-participant of this process — the most active and independent; it distinguished the statement of educational work at the Department of Forensic Medicine … All who had to take forensic medicine training under the guidance of M. S. Bokarius, and among these lucky ones, I remember very well the wonderful, complete content, the lectures of Mykola Serhiyovych, practical classes with a workplace equipped with each student and instructional content. Of course, M. S. Bokarius was always ready to help invariably was present at all trainings. All this changed and improved continuously: All this changed and improved continuously: new teaching aids were developed, new drugs were mounted, the museum was enriched. "

In 1926, with the active participation of Mykola Sergeevich, the Department of Forensic Medicine began to conduct practical classes with students on the examination

М. С. Бокаріус із студентами на практичних заняттях (1926)

M. S. Bokarius with students at practical trainings (1926)

стало можливим завдяки створеному ним «Кабінету експертизи живих осіб». Згодом кабінет увійшов до складу Інституту науково-судової експертизи (нині — ХНДІСЕ).

Для забезпечення найбільш сприятливих умов для проведення практичних занять із судово-медичного дослідження мертвих тіл, Микола Сергійович протягом майже тридцяти років завідував міським судово-медичним трупним покоєм, причому тільки протягом п'яти років, з 1921 по 1926 р., він отримував оплату за цю посаду. Всі інші роки М. С. Бокаріус виконував цю роботу безоплатно, здійснюючи це виключно в інтересах викладання навчальної дисципліни та надання студентам змоги постійно мати можливість удосконалювати практичні навички лікаря.

Починаючи з 20-х років минулого століття педагогічний талант Миколи Сергійовича розгорнувся та засяяв ще яскравіше, адже професор постійно прагнув внести в методику викладання нове, цікаве, прогресивне. Це сприяло розвитку активності та самостійності студентів при проходженні ними курсу судової медицини.

of living persons. This became possible thanks to the *Office of Examination of Living Persons* created by him. Subsequently, the Office became a part of the Research Institute of Forensic Examinations (KhRIFE).

In order to provide the most favorable conditions for conducting practical exercises in the forensic examination of dead bodies, Mykola Serhiyovych for almost thirty years supervised the city forensic corpses, and only for five years, from 1921 to 1926, he received a payment for this post. All other years, M. S. Bokarius performed this work free of charge, doing it exclusively in the interests of teaching the discipline and giving students the opportunity to constantly have the opportunity to improve the practical skills of the doctor.

Since the 20s of the last century, the pedagogical talent of Mykola Serhiyovych unfolded and shone even brighter, because the professor constantly strived to introduce a new, interesting, progressive method in teaching. This contributed to the development of the activity and independence of students in their course of forensic medicine.

Збереглося безліч відгуків про винятково за змістом лекції та практичні заняття, що проводив Микола Сергійович. Він особисто складав плани занять, креслив таблиці, виготовляв наочні посібники. Вся оригінальна, динамічна методика викладання судової медицини висвітлювалася його великим талантом, проходячи крізь призму його особливої, неповторної особистості. Як ніхто інший, Микола Сергійович синтезував багато досягнень науки і загальнолюдської культури, ставлячи їх на службу судовій медицині та криміналістиці. Саме цим він виділявся серед сучасників-учених. При цьому його завжди відрізняла виняткова деталізація, точність і порядок у викладанні навчальних дисциплін, як необхідна умова пошуку істини, правди. Не випадково у часи, коли кафедру судової медицини очолював М. С. Бокаріус, за оснащеністю спеціальним обладнанням і методами викладання навчальних дисциплін, вона успішно конкурувала з кращими світовими навчальними закладами відповідного профілю.

З метою покращення засвоєння матеріалу кожним студентом на кафедрі були облаштовані робочі місця для кожного слухача, на кожен вид навчальних занять.

До моменту, коли цим процесом почав опікуватися М. С. Бокаріус, на навчальних столах виставлялися прилади, посуд, реактиви та інші необхідні для занять предмети, які постійно треба було збирати з різних місць. Для усунення цього недоліку М. С. Бокаріусом власноруч були сконструйовані міні-лабораторії з комплектом необхідного обладнання та реактивів. Лабораторії представляли собою спеціально виготовлені дошки з гніздами, в яких розміщувалися реактиви, посуд, об'єкти, що підлягають дослідженню, і все інше, необхідне для занять. Таку лабораторію та всі потрібні прилади (мікроскоп, спектроскоп тощо) мав кожен студент. При дослідженні мікроскопічних

There have been many reviews of exclusive lectures and practical classes held by Mykola Serhiyovych. He personally made plans for classes, drawing tables, producing visual aids. All the original, dynamic method of teaching law medicine was covered by his great talent, passing through the prism of his special, unique personality. Like nobody else, Mykola Serhiyovych synthesized many achievements of science and human culture, placing them at the service of forensic medicine and forensic science. This is what he distinguished among contemporary scholars. At the same time, he always distinguished the exceptional detail, accuracy and order in the teaching of disciplines, as a necessary condition for finding the truth, the truth. It is no accident that at the time when the Department of Forensic Medicine was headed by M. S. Bokarius, with the equipment of special equipment and teaching methods of teaching disciplines, she successfully competed with the best international educational institutions of the corresponding profile.

In order to improve the assimilation of material, each student at the department provided workshops for each student, for each type of training session.

By the time that this process began to take care of M. S. Bokarius, on the training tables were displayed devices, utensils, reagents and other necessary for the classes subjects that constantly had to be collected from different places. To eliminate this disadvantage, M. S. Bokarius himself designed mini laboratories with a set of necessary equipment and reagents. The laboratories were specially made boards with nests, which contained reagents, dishes, objects to be studied, and everything else needed for occupations. Each laboratory and all the necessary instruments (microscope, spectroscope, etc.) had each student. In the study of microscopic drugs, each student

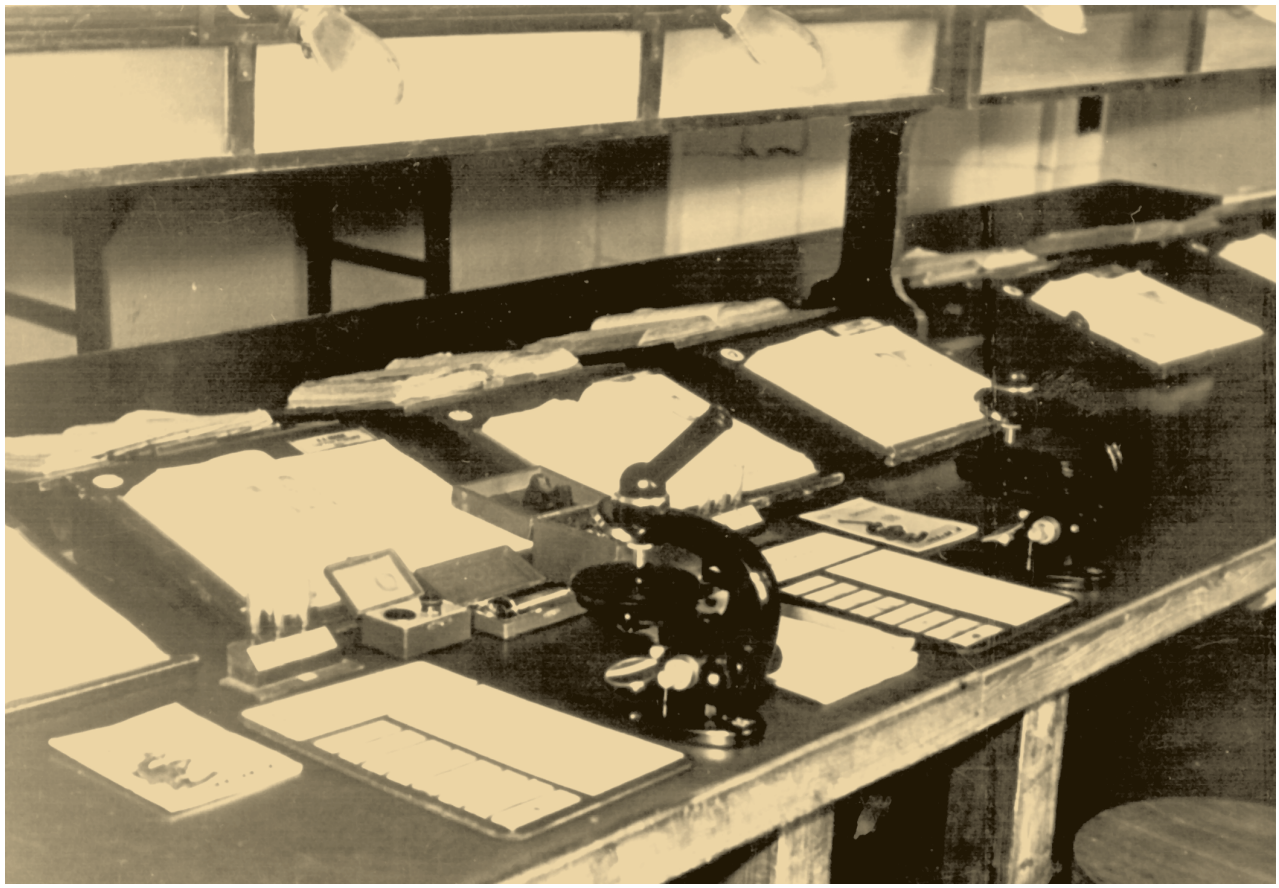

Робочі місця студентів в інституті судової медицини (1917)

Student workplace at the Institute of Forensic Medicine (1917)

препаратів усі отримували папки з набором необхідних препаратів.

Ряд практичних занять був присвячений дослідженню мертвих тіл. Причому, разом зі звичайним повним судово-медичним розтином трупа, студенти проводили заняття за методикою дослідження окремих органів, а також вивчали на музейних препаратах пошкодження шкіри, різних органів і кісток черепа. У цих випадках кожен студент мав у своєму розпорядженні необхідні препарати.

Більшість занять супроводжувалися складанням письмових документів – звітів чи протоколів дослідження, які студенти зобов'язані були представляти по закінченню практичних занять. З метою полегшення праці студентів та їх більшої самостійності в роботі, а також для

received a folder with a set of necessary drugs.

A number of trainings were devoted to the study of corps. Moreover, along with the usual complete forensic department of the corpse, the students conducted classes on the methodology of the study of individual organs, as well as studied on the museum preparations of skin damage, various organs and bones of the skull. In these cases, each student had the necessary substances.

Most of the lessons were accompanied by writing written papers – reports or research protocols that students were required to present after the completion of practical classes. In order to facilitate the work of students and their greater autonomy in work, as well as for better learning

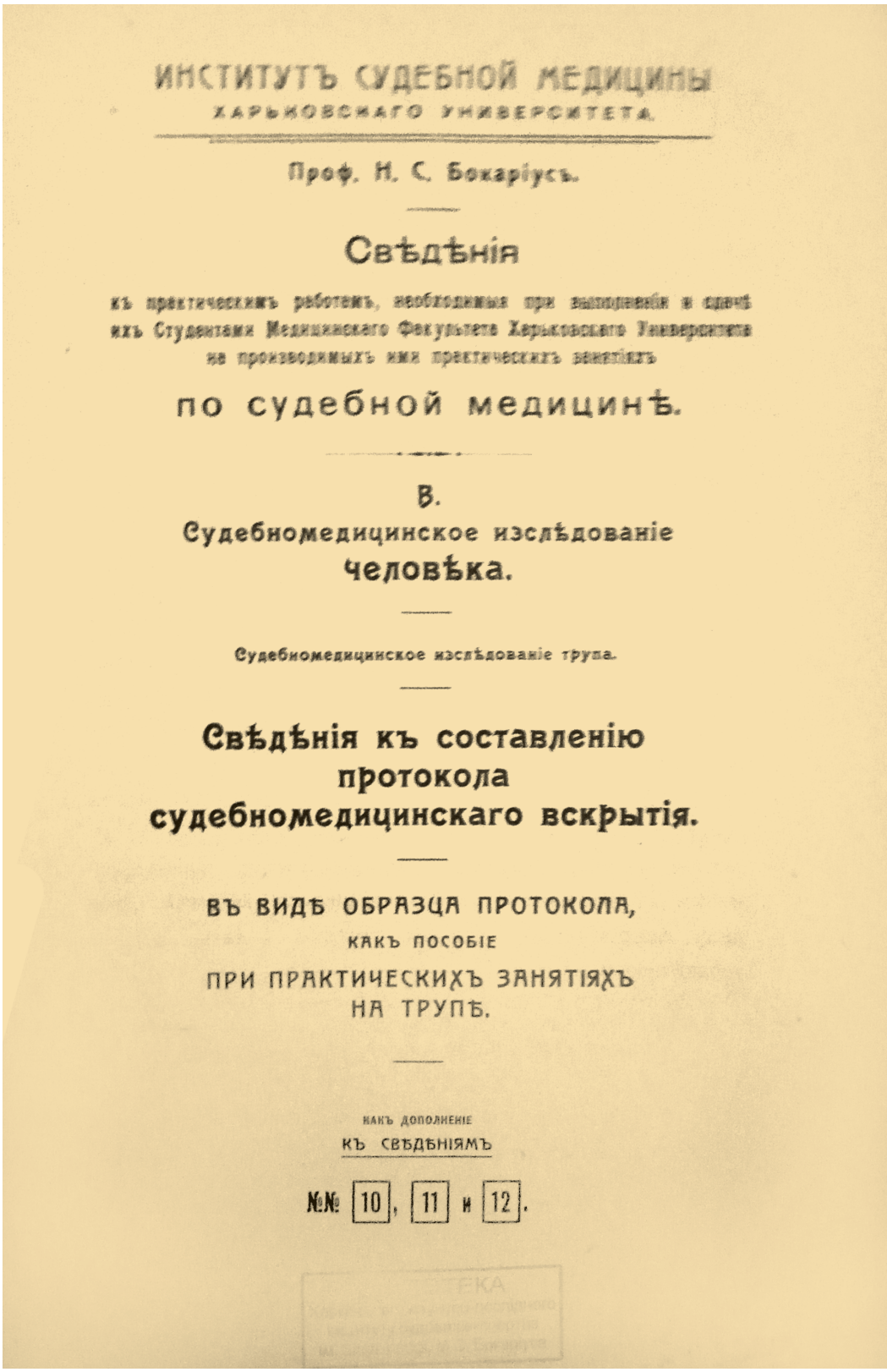

ИНСТИТУТЪ СУДЕБНОЙ МЕДИЦИНЫ
ХАРЬКОВСКАГО УНИВЕРСИТЕТА.

Проф. Н. С. Бокаріусъ.

Свѣдѣнія

къ практическимъ работамъ, необходимымъ при выполненіи и сдачѣ ихъ Студентами Медицинскаго Факультета Харьковскаго Университета на производимыхъ ими практическихъ занятіяхъ

по судебной медицинѣ.

В.

Судебномедицинское изслѣдованіе человѣка.

Судебномедицинское изслѣдованіе трупа.

Свѣдѣнія къ составленію протокола судебномедицинскаго вскрытія.

ВЪ ВИДѢ ОБРАЗЦА ПРОТОКОЛА,
КАКЪ ПОСОБІЕ
ПРИ ПРАКТИЧЕСКИХЪ ЗАНЯТІЯХЪ
НА ТРУПѢ.

КАКЪ ДОПОЛНЕНІЕ
КЪ СВѢДѢНІЯМЪ

№№ 10, 11 и 12.

Титульний аркуш методичного посібника (1928)

Title page of the methodical textbook (1928)

кращого засвоєння на практичних заняттях досліджуваного матеріалу, М. С. Бокаріусом підготовлена та видана низка методичних посібників у вигляді «Відомостей до практичних робіт із судової медицини», причому, кожний посібник за обсягом був розрахований на одне заняття.

Названі посібники виявилися настільки корисними, що у 1919 році М. С. Бокаріусом було видано значно доповнене друге видання першого випуску «Відомостей до вивчення оптичних приладів», а в 1928 році також доповнено друге видання відомостей з дослідження кров'яних плям (випуск 2), семенних плям (випуск 4) і з проведення попередніх проб при судово-медичних розтинах трупів (випуск 5). Крім того, в 1928 році Микола Сергійович видав новий, восьмий випуск посібника під назвою «Деякі відомості щодо методики дослідження певних частин тіла, його органів в області ушкоджень тіла, як досвід допомоги до практичних занять на трупі при судово-медичних розтинах».

Названі заходи створювали сприятливі умови для занять студентів, коли кожен з них працював дійсно самостійно, домагаючись отримання потрібних результатів, привчаючись одночасно до складання судово-медичних документів. Роль викладача на заняттях зводилася, в основному, до консультативної допомоги студентам та контролю виконання завдання.

Окремо слід зупинитися на лекційних заняттях, що проводив М. С. Бокаріус. Побудова лекційних курсів відрізнялася певною своєрідністю. Самій лекції та підготовці до неї Микола Сергійович надавав виключно велике значення. Незважаючи на те, що лекції читалися ним протягом багатьох років, він постійно, до останніх днів свого життя, готувався до кожної лекції, причому на підготовку йшло не менше 4–5 годин. Під час підготовки до лекції Микола Сергійович переглядав фахову літературу, як вітчизняних, так і закордонних авторів, віддаючи перевагу

in practical classes of the material under study, M. S. Bokarius prepared and issued a series of methodological aids in the form of *Information to practical work in forensic medicine* with each volume manual was designed for one lesson.

The aforementioned manuals proved to be so useful that in 1919 M. S. Bokarius published a significant supplement to the second edition of the first issue of "Information for the Study of Optical Instruments", and in 1928, the second edition of the data on the study of blood spot was supplemented (issue 2) spots (Issue 4) and to pre-trial samples at forensic medical stations of corpses (issue 5). In addition, in 1928, Mykola Serhiyovych issued a new, eighth issue of the manual entitled *Some information on the methodology for the study of certain parts of the body, its organs in the field of body injury, as an experience of assistance in practical exercises in the corpse at forensic medical stations*.

The mentioned measures created favorable conditions for student training, when each of them worked really independently, seeking the necessary results, while simultaneously preparing forensic medical documents. The role of the teacher at classes was basically to counseling students and control the implementation of the assignment.

Separately, we should stay at the lectures conducted by M. S. Bokarius. The construction of lectures differed by a certain peculiarity. The very lecture and preparation for her Mykola Serhiyovych attached great importance. Despite the fact that lectures were read to them for many years, he constantly, until the last days of his life, was preparing for each of them, with preparations for at least 4–5 hours. During the preparation for the lecture Mykola Serhiyovych reviewed professional literature, both domestic and foreign authors, giving

М. С. Бокаріус на робочому місці під час підготовки до проведення лекційних занять (1929)

M. S. Bokarius in the workplace during the preparation for lectures (1929)

найбільш актуальним дослідженням, які містилися, зокрема, у спеціальних медичних журналах з різних країн світу. Підготовка до кожної лекції перетворювалася для М. С. Бокаріуса в особливий культ, спрямований на максимальне засвоєння студентами навчального матеріалу. Його виняткові за змістом лекції та практичні заняття викликали захоплення та забезпечували активну участь слухачів.

Перед лекцією Микола Сергійович власноруч відображав на великих навчальних дошках, які знаходились в аудиторії, різноманітну інформацію для більш глибокого проникнення свідомості студентів у тему занять: на одній – розширений план лекції, яка буде прочитана, а на другій – основні положення попередньої лекції, які студентам корисно було запам'ятати. У той же час відбувалася

preference to the most relevant researches contained, in particular, in special medical journals from different countries of the world. Preparation for each lecture was transformed for M. S. Bocarius into a special cult aimed at the maximum mastering of the student material. His exceptional lectures and practical lessons sparked enthusiasm and ensured the active participation of the audience.

Before lecture Mykola Serhiyovych personally reflected on the large educational boards that were in the audience, various information for a deeper penetration of students consciousness in the subject: one – an extended plan of the lecture to be read, and the second – the main provisions of the previous lecture, which students It was useful to remember. At the same time,

Фото навчальної аудиторії

Photo of lecture hall

підготовка препаратів, таблиць, схем та іншого демонстраційного матеріалу, необхідного для викладання під час лекції, а також спеціальні аркуші з питаннями за матеріалами вже прочитаних лекцій.

За 5–10 хвилин до початку лекції Микола Сергійович входив до аудиторії та особисто роздавав присутнім студентам зазначені опитувальні листи для відповідей на поставлені в них питання. Перелік питань складався таким чином, щоб для відповіді на них було достатньо п'яти хвилин. При цьому студенти мали змогу користуватися будь якими джерелами інформації – конспектами, книжками, демонстраційними таблицями і препаратами, що були в аудиторії, але з умовою, що в опитувальному аркуші вони повинні були вказати, що саме використовував студент при наданні відповіді.

there was preparation of preparations, tables, schemes and other demonstration material necessary for teaching at the lecture, as well as special sheets with questions on the materials already lectures.

Within 5–10 minutes prior to the beginning of the lecture, Mykola Serhiyovych was a member of the audience and personally distributed the questionnaires sent to the students present for answering the posed questions. The list of questions was in such a way that it took only five minutes to respond. In this case, students were able to use any sources of information – notes, books, demo tables and preparations that were in the audience, but with the condition that they should indicate in the questionnaire what the student was using when writing a reply.

Така система перевірки знань і вмінь студентів дозволяла об'єктивно оцінювати ступінь засвоєння теоретичного лекційного матеріалу, а також робити висновок про ступінь повноти конспекту, вірності дефініцій, які там містилися, ступінь вміння студента використовувати книгу чи наочне приладдя, а також виявити типові помилки та своєчасно їх виправити.

Треба підкреслити, що більшість студентів з розумінням ставилася до такої форми перевірки навичок, адже за допомогою опитувального аркуша вони самостійно мали змогу проконтролювати свої знання. Ці листи були іменними (це давало змогу кожному студенту після перевірки ознайомитися з якістю їх відповідей), причому оцінок за відповіді до журналу не виставлялося. Це скоріш за все була своєрідна форма самоконтролю з боку студента. У Миколи Сергійовича, як у лектора, натомість збирався наочний зріз інформації про ступінь засвоєння студентами викладеного матеріалу.

Микола Сергійович ніколи не читав систематичного курсу, а викладав у лекціях найбільш важливі або важкі для засвоєння розділи. Як правило, під час лекцій М. С. Бокаріус робив частковий розтин трупу, причому досліджувалися тільки ті органи, які мали відношення до теми лекції.

Микола Сергійович не складав для себе конспектів лекцій, оскільки зазвичай читав їх стоячи біля секційного столу, але після лекції він завжди записував до спеціальної книги короткий зміст лекції та обов'язково анотував питання, що викликали найбільший інтерес, або були недостатньо повно сприйняті студентами. Ці записи використовувалися при написанні на дошці інформації до наступної лекції, а так само для усунення в подальшому виявлених недоліків.

Велике значення надавав М. С. Бокаріус наочності викладання при читанні

Such a system of verification of knowledge and skills of students made it possible to objectively assess the degree of assimilation of theoretical lecture material, as well as draw a conclusion on the degree of completeness of the abstract, the fidelity of the definitions contained there, the degree of student's ability to use the book or visual aids, as well as to identify typical errors and in a timely manner. correct them.

It should be emphasized that most students understood this form of testing skills, because they were able to control their knowledge by means of a questionnaire. These letters were registered (this allowed each student to check the quality of their responses after checking), and no feedback was given to the magazine. It most likely was a kind of self-control from the student side. At Mykola Serhiyovych, as a lecturer, instead of going on a clear cut of information about the degree of student mastery of the material.

Mykola Serhiyovych never read a systematic course, but taught in the lectures the most important or difficult to master the sections. As a rule, while reading lectures M. S. Bokarius made a partial breakdown of the corpse, and only those bodies that were related to the topic of the lecture were investigated.

Mykola Serhiyovych did not compose lecture notes because he usually read them standing at the section table, but after the lecture, he always wrote down the short contents of the lecture in a special book and necessarily annotated the questions of the greatest interest, or were not sufficiently perceived by the students. These records were used when writing on the information board for the next lecture, as well as for the further elimination of defects found.

M. S. Bocarius attached great importance to the visibility of teaching when

Картина М. С. Бокаріуса «До дому. Чорне море»
(Акварель, папір. Розмір — 12,4x29,2 см. Рік написання невідомий)

Painting by M. S. Bokarius ("To Home. Black Sea"
Watercolor, paper. Size: 12,4x29,2 cm. Unknown year of writing)

Картина М. С. Бокаріуса «Нічний шлях у Чорному морі».
(Масло, дерево, дошка. Розмір — 24,4х18,1 см. 1892)

Painting by M. S. Bokarius
("Night Road in the Black Sea." Oil, wood, board. Size — 24,4x18,1 cm. Year of writing: 1892)

Картина М. С. Бокаріуса «Штиль…».
(Масло, картон. Розмір — 33,5х25,3 см. 1892)

Painting by M. S. Bokarius
("Calm …" Oil, cardboard, size — 33.5 x 25.3 cm. Year of writing: 1892)

лекцій і проведенні практичних занять. Микола Сергійович особисто складав таблиці та виготовляв наочні посібники. Цьому сприяли, зокрема, непересічні здібності до малювання. Микола Сергійович взагалі не тільки добре рисував олівцем, а й працював маслом і акварелю. Ще будучи учнем 7 класу гімназії, він брав участь у конкурсі учнівських робіт, що проводився Академією мистецтв, і був удостоєний похвали з видачею свідоцтва за рисунок з гіпсової голови Лаокоона.

Особливу увагу Микола Сергійович приділяв навчальному музею, який був унікальним за кількістю та якістю експонатів, що демонструвалися. Музей на кафедрі був відкритий саме за ініціативи М. С. Бокаріуса та спроектований за його власними кресленнями. Микола Сергійович постійно стежив за регулярним поповненням його експонатами – новітніми препаратами, муляжами, таблицями, схемами та іншими об'єктами, часто приймаючи особисту участь у їх виготовленні та оформленні.

Академік Г. В. Фольборт у листі, надісланому в 1946 році, у зв'язку з 15-тою річницею з дня смерті Миколи Сергійовича, зазначав: «Велике враження на мене справив музей, створений Миколою Сергійовичем. Зараз, коли я пишу цей лист, я згадую ту любов і натхнення, з якими Микола Сергійович показував мені окремі експонати музею – але ж показував він їх, напевно, не в перший – та й не в сотий раз, а набагато більше… одначе робив це з великим натхненням та ентузіазмом».

У роботу зі студентами Микола Сергійович вкладав увесь свій талант педагога, яким він володів, і виняткову любов, яку він прагнув прищепити своїм помічникам. Підпис, зроблений у 1922 році на фотографії з випускного альбому М. С. Бокаріусом наголошував: «Науково-навчальне життя несе у своїй роботі стільки красивого, захоплюючого, високого, підбадьорливого, що всі негаразди

lecturing and conducting practical classes. Mykola Serhiyovych personally compiled tables and produced visual aids. This was promoted, in particular, by the outstanding ability to draw. Mykola Serhiyovych not only painted well, but wrote oil and watercolor. Being a student of the 7th form of the gymnasium, he participated in the competition of student works conducted by the Academy of Arts, and was honored with the issuance of a certificate for drawing from a plaster head of Laocoon.

Mykola Serhiyovych paid special attention to the educational museum, which was unique in terms of the quantity and quality of exhibited exhibits. The museum at the department was opened on the initiative of M. S. Bokarius and designed by his own drawings. Mykola Serhiyovych constantly observed the regular replenishment of his exhibits: new drugs, dummies, tables, schemes and other objects, often taking personal participation in their manufacture and design.

Academician H. V. Folbort, in a letter sent in 1946, in connection with the 15th anniversary of the death of Mykola Serhiyovych noted: "The museum created by Mykola Serhiyovych impressed me greatly. Now, when I write this letter, I recall the love and inspiration with which Mykola Serhiyovych demonstrated me some of the exhibits of the museum – but he showed them, probably not in the first – not a hundredth time, but much more … but did it is with great inspiration and enthusiasm."

In working with students, Mykola Serhiyovych invested his entire talent of the teacher he possessed, and the exceptional love that he sought to instill in his assistants. The signature, made in 1922 in a photo from the graduation album by M. S. Bokarius, emphasized: "Scientific and educational life carries so beautiful, attractive, high and encouraging in its work that all life's troubles are more easily transposed in the

життя легше переносяться у хвилях цього вічно свіжого, вічно хвилюючого, завжди оновлюючого моря світла, краси і правди».

У 1920 році інститут судової медицини був обстежений представниками Робітничо-селянської інспекції, які у своєму акті зазначили: «… цей судово-медичний інститут за своїм блискучим станом взагалі й в науково-навчальному відношенні зокрема — гордість Харківського університету».

У передмові до третього, посмертного, видання підручника з судової медицини Д. П. Косоротова (1926 р.) зазначено: «На чолі прогресу, безсумнівно, знаходиться кафедра судової медицини Харківського університету (директор — професор М. С. Бокаріус). За рівнем обладнання кафедри та устаткуванням, яке там використовується, за сучасністю методик викладання, кафедра може конкурувати з кращими інститутами Заходу»[57].

У листі професора О. І. Гейманович наведено такі спогади: «Я часто зустрічався з Миколою Сергійовичем у 20-х роках, в період бурхливого становлення нового життя, служінню якому М. С. Бокаріус віддав себе цілком і повністю … Нове покоління, на жаль, не знає всієї своєрідності того Інституту судової медицини, яким керував Микола Сергійович. Інститут розташовувався в невеликому, півтораповерховому, сповитому виноградом будинку на площі Дзержинського (зараз — майдан Свободи).

Цієї будівлі нині не існує. Однак, так хочеться повернутися у пам'яті до цього будинку, поновити всю неперсічну особистість великого вченого — М. С. Бокаріуса! У своєму інституті він зібрав багато досягнень науки і загальнолюдської культури. Микола Сергійович показав, якою має бути судова медицина — особливим

waves of this ever-fresh, ever-worrying, always updating the sea of light, beauty and truth ".

In 1920, the Institute of Forensic Medicine was inspected by representatives of the Workers 'and Peasants' Inspection, which in their act stated: "… this forensic medical institute, in its brilliant state in general and in the scientific and educational aspect in particular, is the pride of the Kharkiv University."

In the preface to the third, posthumous, edition of the textbook on forensic medicine D. P. Kosorotov (1926) states: "At the head of progress, undoubtedly, there is the Department of Forensic Medicine of Kharkiv University (Director: Professor M. S. Bokarius). By the level of equipment of the department and the equipment used there, according to the modern teaching methods, the department can compete with the best institutions of the West".

In the letter of Professor O. I. Heymanovich the following memoirs are given: "I often met with Mykola Serhiyovych in the 20's, during the rapid formation of a new life, the service of which M. S. Bokarius gave himself entirely … New generation, unfortunately, does not know all the peculiarities of the Institute of Forensic Medicine, which was led by Mykola Serhiyovych. The institute was located in a small, half-storied, grape-covered building on the Maidan Dzerzhynskoho (Freedom Square).

This building does not exist today. However, so it would be desirable to return in memory to this house, to renew all the extraordinary personality of the great scientist — M. S. Bokarius! In his institute he gathered many achievements of science and universal culture. Mykola Serhiyovych showed what should be

[57] Косоротов Д. П. Учебник судебной медицины / Доп.: Лейбович Я. Л. 3-е изд. Москва, Ленинград, 1928. С. 13.

М. С. Бокаріус та М. М. Бокаріус у приміщенні музею (1924)

M. S Bokarius and M. M. Bokarius at the museum premises (1924)

синтезом медичних та правничих наук, органічно поєднаних із багатьма сторонами суспільного життя. І, разом із тим — це найширший діапазон дисциплін, які представив у своєму інституті Микола Сергійович. Причому все поєднувалося з великою деталізацією частин, прагненням до найбільшої точності й порядку в усьому, — цим необхідним умовам на шляху до пошуку правди — медичної, юридичної, моральної. Жодна п'ядь невеликого, концентрованого інституту М. С. Бокаріусом не залишалася невикористаною для численних експонатів, документів й творів загальнолюдської культури»[58].

forensic medicine, namely: special synthesis of medical and law sciences, organically combined with many aspects of social life. And, at the same time, it is the widest range of disciplines that Mykola Serhiyovych presented at his institute. Moreover, everything was combined with the great detail of the parts, the desire for the greatest accuracy and order in everything; these necessary conditions on the path to finding medical, legal, moral truth. None of the five small, concentrated institute M. S. Bokarius did not remain unused for numerous exhibits, documents and works of universal culture. "

[58] *Бокариус Н. Н.* Жизнь и деятельность Заслуженного профессора Николая Сергеевича Бокариуса. Харьков, 1966. С. 21.

Микола Сергійович постійно збагачував облаштування інституту, прагнучи, щоб це оформлення сприяло навчанню студентів. У зверненні до студентів, складеному і написаному самим М. С. Бокаріусом у 1929 році, він зазначає: «Ті, що прийшли сюди, цінуйте свій і чужий час: втрачене не повертається! Прийшовши сюди вчитися судовій медицини, не втрачайте дорогого часу ні до початку лекцій, ні до розтину, ні до початку практичних занять; придбане, засвоєне тут зберігає Вам час. Заповнюйте до початку лекції або розтину пропоновані Вам листи і в них пишіть акуратно, розбірливо, уважно, науково, повно, змістовно. Складайте Ваш запис продумано! Кожна продумана Вами відповідь — придбання або зміцнення потрібних Вам знань. Переглядайте виставлені для Вас на відповідних місцях рисунки, схеми, препарати й прилади. Читайте вивішені для Вас на різних

Mykola Serhiyovych constantly enriched the arrangement of the institute, striving for this design to facilitate the study of students. In an address to the students, written and written by M. S. Bocarius in 1929, he notes: “Those who come here, appreciate your own and others’ time: the lost is not returned! When you come here to study forensic medicine, do not waste your time either before the beginning of the lectures, or before the opening, or prior to the beginning of practical classes; acquired, assimilated here saves you time. Fill in the lectures or lectures before the beginning of the lecture or write them and write in them carefully, legibly, carefully, scientifically, fully, meaningfully. Make Your writing thoughtful! Every thought your answer is to acquire or strengthen the knowledge you need. See the drawings, diagrams, preparations and devices for you on the right places. Read the brochures, tables

Будівля інституту судової експертизи (на ганку — М. С. Бокаріус, 1924)

Building of the Institute of Forensic Examinations (on the porch: M. S. Bokarius, 1924)

місцях проспекти, таблиці та висловлювання. Робіть це не раз – repetitio est mater studiorum. Беріть знання звідусіль: зі стін, дверей, вікон, з шаф, вітрин і зі столів. У все, розташоване тут вкладено щире бажання навчити Вас, надати знання на кожному кроці перебування в інституті. Після закінчення медичного факультету Ви вийдете на трудовий шлях суспільного життя – несіть придбані Вами знання гідно!». Треба сказати, що це звернення Миколи Сергійовича викликало завжди позитивний відгук у студентів, які з великою увагою ставилися не тільки до лекцій і занять, а й до всього, що оточувало їх в інституті[59].

Підтвердженням цьому можуть служити слова професора В. М. Жаботинського, сказані ним через 30 років після закінчення медичного інституту, у виступі в 1951 році на науковій конференції, присвяченій 20-й річниці від дня смерті М. С. Бокаріуса: «Все, що було в інституті й досі стоїть перед очима. Я можу до сих пір відтворити написи, які прикрашали стіни будівлі»[60].

Одночасно з викладанням судової медицини в медичному інституті, М. С. Бокаріус з 1920 по 1931 роки викладав її студентам правового факультету Інституту народного господарства, перетвореного в подальшому в судовий факультет Інституту радянського будівництва і права. Це викладання також проводилося в будівлі інституту судової медицини. У приміщенні музею було виокремлено спеціальну кімнату, де викладалися навчальні дисципліни виключно для студентів-юристів.

Добре розуміючи необхідність підготовки практичних кадрів працівників правоохоронних органів, Микола

and statements posted to you in various places. Do this more than once: repetitio est mater studiorum. Take knowledge from everywhere: from walls, doors, windows, cabinets, shop windows and from tables. Everything, there is a sincere desire to teach you, to provide knowledge at every step of the stay at the institute. After graduating from the medical faculty, you will enter the labor path of social life – bring the knowledge you have acquired worthily! " I should say that this treatment of Mykola Serhiyovych always caused positive feedback from students who were not only focusing on lectures and classes, but also on everything that surrounded them at the institute.

Professor V. M Zhabotynskyi's words, 30 years after graduating from the medical institute, can prove this: "Everything that was in the institute is still before the eyes. I can still recreate the inscriptions that adorn the walls of the building".

Simultaneously with the teaching of forensic medicine at the medical institute, M. S. Bokarius from 1920 to 1931 taught her students to the law faculty of the Institute of National Economy, later transformed into a judicial faculty of the Institute of Soviet Construction and Law. This teaching was also held at the Institute of Forensic Medicine. In the premises of the museum, a special room was set up, where the teaching disciplines were taught exclusively for law students.

Understanding the need for practical training of law enforcement officers, Mykola Serhiyovych from 1921 reads forensic

[59] Бокариус Н. С. Наружный осмотр трупа на месте происшествия или обнаружения его практическое пособие для следователей, работников милиции и судебных медиков. Харьков: НАРКОМЮРСТ УССР, 1929. С. 7.

[60] *Бокариус Н. Н.* Жизнь и деятельность Заслуженного профессора Николая Сергеевича Бокариуса. Харьков, 1966. С. 32.

М. С. Бокаріус викладає анатомію командному складу Харківського управління міліції (1925)

M. S. Bokarius teaches anatomy to the command of the Kharkiv police department (1925)

Сергійович з 1921 року читає судову медицину на курсах червоного права Харківського губернського відділу юстиції, а потім, аж до 1930 року, на юридичних курсах Наркомату юстиції УРСР.

У 1924–1925 рр. М. С. Бокаріус викладає судову медицину слухачам Всеукраїнської вищої школи командного складу при Головному управлінні міліції УРСР. Протягом усього 1925 року Микола Сергійович читає по одній лекції на тиждень командному складу Харківського управління міліції та розшуку за курсом «Необхідні в практиці дізнання розділи судової медицини і криміналістики».

medicine at the Red Law Courses of the Kharkiv Provincial Department of Justice, and then, until 1930, at the Law Courts of the People's Commissariat of Justice of the Ukrainian SSR.

In 1924–1925, M. S. Bokarius teaches the judiciary to the students of the All-Ukrainian High School Command staff under the Main Directorate of Police of the USSR. Throughout 1925, Mykola Serhiyovych reads one lecture a week for the command of the Kharkiv police department and searches for the training *Required in the practice of inquiry sections of forensic medicine and criminalistics*.

М. С. Бокаріус проводить заняття з судової медицини на курсах підготовки науково-технічних експертів НКВС України (1928)

M. S. Bokarius holds classes on forensic medicine at the training courses of scientific and technical experts of the NKVD of Ukraine (1928)

З 1927 до 1930 рік М. С. Бокаріус проводив заняття з судової медицини з групами курсантів Головного управління міліції УРСР – завідувачами реєстраційних бюро. Всі ці лекції і заняття проводилися Миколою Сергійовичем в порядку громадської роботи.

From 1927 to 1930 M. S. Bokarius conducted classes on forensic medicine with groups of cadets of the Main Directorate of Police of the USSR – the heads of registration bureaus. All these lectures and classes were held by Mykola Serhiyovych in the public service.

ІІ. УПРАВЛІНСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ М. С. БОКАРІУСА

II. MANAGEMENT ACTIVITY OF M. S. BOKARIUS

Поряд з великою науково-педагогічною роботою М. С. Бокаріус брав активну участь в організації і реформі вищої медичної освіти. У 1920 році він був обраний деканом медичного факультету Харківського університету, а після злиття факультету з жіночим медичним інститутом і організації Медичної академії, до середини 1922 року працював начальником академічного відділу і помічником начальника Академії.

У тому ж 1920 році М. С. Бокаріус призначений завідувачем відділом медичної освіти Наркомату охорони здоров'я УРСР, а потім завідувачем підвідділом вищої медичної освіти з виконанням обов'язків помічника завідувача відділом медичної освіти в Україні та членом Ради консультантів з медичної освіти. Працюючи в Наркоматі охорони здоров'я до 1924 року, Микола Сергійович брав активну участь у проведенні реформи вищої медичної освіти.

У зв'язку з великою завантаженістю протягом робочого дня, Микола Сергійович вів прийом студентів у вечірні години в інституті судової медицини. Зазвичай прийом починався о 5–6 годині вечора і досить часто затягувався до 11–12 години ночі, поки не були прийняті всі, хто прийшов.

Професор В. М. Жаботинський, завідувач кафедри комунальної гігієни в Харківському медичному інституті, згадував: «Я пам'ятаю Миколу Сергійовича деканом в двадцяті роки, коли багато медиків поверталися з війни та були значні ускладнення з відновленням документації. М. С. Бокаріус в цей час проявив себе чудово. Навряд чи можна назвати іншого лікаря, який би так добре знав закони, як Микола Сергійович Бокаріус і все, що

With a great scientific and pedagogical work, M. S. Bokarius took an active part in the organization and reform of higher medical education. In 1920 he was elected dean of the medical faculty of the Kharkiv University, and after the merger of the faculty with the women's medical institute and the organization of the Medical Academy, by mid-1922 he worked as the head of the academic department and assistant chief of the Academy.

In the same 1920 M. S. Bokarius was appointed head of the medical education department of the People's Commissariat of Health of the Ukrainian SSR, and then the head of the subdivision of higher medical education with the duties of assistant to the head of the medical education department in Ukraine and a member of the Council of Medical Education consultants. While working at the People's Commissariat of Health until 1924, Mykola Serhiyovych actively participated in the reform of higher medical education.

Due to the high workload during the working day, Mykola Serhiyovych conducted the reception of students at evening hours at the Institute of Forensic Medicine. Usually the reception began at 5–6 pm and often delayed until 11–12 o'clock in the night until all those who came.

Professor V. M. Zhabotynskyi, Head of the Department of Communal Hygiene at the Kharkiv Medical Institute, recalled: "I remember Mykola Serhiyovych dean in the twenties, when many doctors returned from the war and there were significant complications with the restoration of documentation. M. S. Bokarius at that time proved to be excellent. It is hardly possible to name another doctor who would know such laws as Mykola Serhiyovych Bokarius and

пов'язано із запровадженням законів до життя.

Разом з тим, він умів не поставити долю тих, хто звертався до нього, в залежність від інструкцій і правил та робив так, що ці правила дозволяли робити все найкращим чином. Усіх, хто до нього звертався, він вислуховував скільки завгодно і говорив до тих пір, поки не знаходив способу вирішення проблеми, а якщо не можна було задовольнити людину, вона розуміла, що це не може бути зроблено з об'єктивних причин. Я не був у Харкові, коли помер Микола Сергійович (знаходився у відрядженні в Сумській області, проводив роботу з попередження висипного тифу). Я зустрів там лікаря, колишнього нашого студента, який закінчив інститут у 20-х роках. На той час він уже завідував лікарнею. Він розпитував мене про Миколу Сергійовича і сказав, що це була єдина людина, яка зрозуміла те становище, в якому він перебував, і який зробив усе, щоб він міг закінчити інститут».

Будучи вимогливим до студентів щодо їх навчання, Микола Сергійович з батьківською любов'ю ставився до них і завжди охоче допомагав студентам, які потребували його допомоги.

Можна навести такий приклад: професор Б. С. Вайсброд — один з організаторів радянської медицини, закінчив в 1899 році медичний факультет Імператорського Харківського університету. Будучи в 1935 році в Харкові, на урочистостях, присвячених святкуванню 125-річного ювілею медичного інституту розповідав, що навчаючись на останньому курсі, він був висланий з Харкова за участь у нелегальній політичній роботі. Він зміг потім закінчити медичний факультет завдяки Миколі Сергійовичу, який надав велику допомогу, прислав усі необхідні матеріали і документи.

Протягом семи років (1910–1916 рр.) М. С. Бокаріус займав посаду секретаря державних медичних випробувальних

everything connected with the introduction of laws to life.

However, he was able not to put the fate of those who turned to him, depending on the instructions and rules, and did so that these rules allowed to do everything in the best way. Everyone who turned to him, he listened to as much as he wanted and spoke until he found a way to solve the problem, and if one could not satisfy the person, he understood that this could not be done for objective reasons. I was not in Kharkiv when Mykola Serhiyovych died (he was on a business trip in the Sumy region, I was working on the prevention of typhoid fever). I met a doctor there, our former student, who graduated from the Institute in the 20's. By this time, he was already in charge of the hospital. He questioned me about Mykola Serhiyovych and said that it was the only person who understood the position in which he was, and who did everything to enable him to finish the institute".

Being demanding to students in their studies, Mykola Serhiyovych treated them with parental love and always willingly helped students who needed his help.

We can cite the following example: Professor B. S. Veisbrod who was one of the organizers of Soviet medicine, graduated in 1899 from the medical faculty of the Kharkiv Imperial University. Being in 1935 in Kharkiv at celebrations dedicated to the celebration of the 125th anniversary of the medical institute, he said that he was expelled from Kharkiv for participating in illegal political work while studying last year. He was able to graduate from the Faculty of Medicine, thanks to Mykola Serhiyovych, who provided great assistance, sending all the necessary materials and documents.

For seven years (1910–1916), M. S. Bokarius served as Secretary of the State Medical Testing Commissions in Kharkiv, sometimes acting as their chairman. When passing the state examinations Mykola

комісій в Харкові, часом виконуючи обов'язки їх голови. При здачі державних іспитів Микола Сергійович завжди надавав студентам можливу допомогу. Так, в 1913 році, під час державних іспитів, виник конфлікт між студентами і екзаменатором, у зв'язку з чим останнім було поставлено питання про припинення прийому іспиту, що загрожувало перенесенням його на наступний рік. Активне втручання Миколи Сергійовича призвело до того, що вимоги студентів були визнані справедливими та іспити були продовжені.

Сучасників вражало виключно доброзичливе ставлення Миколи Сергійовича до людей, його доброта, співчуття, прагнення допомогти їм у вирішенні складних життєвих проблем. Для цього він не шкодував а ні сил, а ні часу, шукав шляхи позитивного вирішення проблем. Про любов і шанобливе відношення до Миколи Сергійовича з боку студентів свідчить «Вітальна адреса» випускниць Харківського жіночого медичного інституту 1915 року, текст якої ми дозволимо собі навести повністю: «Микола Сергійович! Ми закінчили наші іспити; ще кілька днів і ми роз'їдемося в різні кінці держави — великої та багатостраждальної … в тяжкий час вступаємо ми в життя, і на порозі відповідальної роботи, яка чекає нас, ми озираємося назад, на наші навчальні роки. І серед образів, пов'язаних з ними, всіх яскравіше, всіх дорожче, всіх ближче нашому серцю і нашій душі — Ваш образ, дорогий Миколо Сергійовичу! Чи не тим здобули Ви нашу глибоку прихильність, що були добрим до нас, тією добротою, що тільки і можуть знати великі серця; не тим, що морально допомагали и полегшили нам екзаменаційні хвилювання, — у Вашій особі ми чули серцем і бачили розумом одного з тих людей, ким твориться в чистоті та красі духовне життя батьківщини. Ми бачили в Вас вчителя, в якого наука зливається з життям в гармонійному поєднанні. І в момент, коли

Serhiyovych always provided students with possible assistance. Thus, in 1913, during state examinations, there was a conflict between students and the examiner, in connection with which the latter was asked about the termination of the exam, which threatened to be transferred to the next year. The active intervention of Mykola Serhiyovych led to the fact that the demands of the students were recognized fair and the examinations were continued.

Contemporaries impressed exclusively with the benevolent attitude of Mykola Serhiyovych to people, his kindness, compassion, the desire to help them in solving difficult life problems. To do this, he did not regret neither strength nor time, looking for ways to solve a problem positively. About the love and respectful attitude to Mykola Serhiyovych from the side of students is the "Greeting Address" of graduates of the Kharkiv Women's Medical Institute in 1915, the text of which we will allow ourselves to fully instruct: "Mykola Serhiyovych! We finished our exams; a few more days and we will crumble to different ends of the state, big and long-suffering … in a difficult time we enter into life, and on the threshold of responsible work that is waiting for us, we look back at our school years. And among the images associated with them, all brighter, more expensive, all closer to our hearts and our souls your image, dear Mykola Serhiyovych! Are not you the ones who have received our deep commitment to be good to us, with the kindness that the great hearts can only know; not that which morally helped and excited us excitement? We have heard in your face, in the heart, and saw by the mind of one of those people who cares in the purity and beauty of the spiritual life of the homeland. We saw in you a teacher in which science merges with life in a harmonious combination. And at a time when we go out on a dangerous life path, the memory of you will be a bright joy to us".

Фото М. С. Бокаріуса зі слухачками Жіночого медичного інституту (1915)

Photo of M. S. Bokarius with the students of the Women Medical Institute (1915)

ми виходимо на небезпечний життєвий шлях, спогад про Вас буде нам світлою радістю»[1].

У цьому документі дуже точно відображені душевні якості М. С. Бокаріуса як видатного гуманіста та просвітника. Таким він залишався все своє життя.

Багато сил і уваги приділяв Микола Сергійович практичній та адміністративно-організаторській роботі. Це стосувалося не тільки сфери судової медицини. Багато зусиль професор віддавав розвитку та вдосконаленню криміналістичної експертизи. У роки, що передували подіям 1917 року, якщо не брати до уваги судово-медичні розтини, які проводилися на заняттях зі студентами, М. С. Бокаріус

This document very accurately reflects the psychological qualities of M. S. Bokarius as an outstanding humanist and enlightener. So, he stayed his whole life.

Mykola Serhiyovych gave a lot of attention and attention to practical and administrative and organizational work. This concerned not only the field of forensic medicine. Many efforts have been made by the professor to develop and improve forensic expertise. In the years preceding the events of 1917, if not taking into account the forensic examinations that were conducted in classes with students, M. S. Bokarius conducted separate examinations on so-called “loud affairs” and the study of

[1] *Бокариус Н. Н.* Жизнь и деятельность Заслуженного профессора Николая Сергеевича Бокариуса. Харьков, 1966. С. 36.

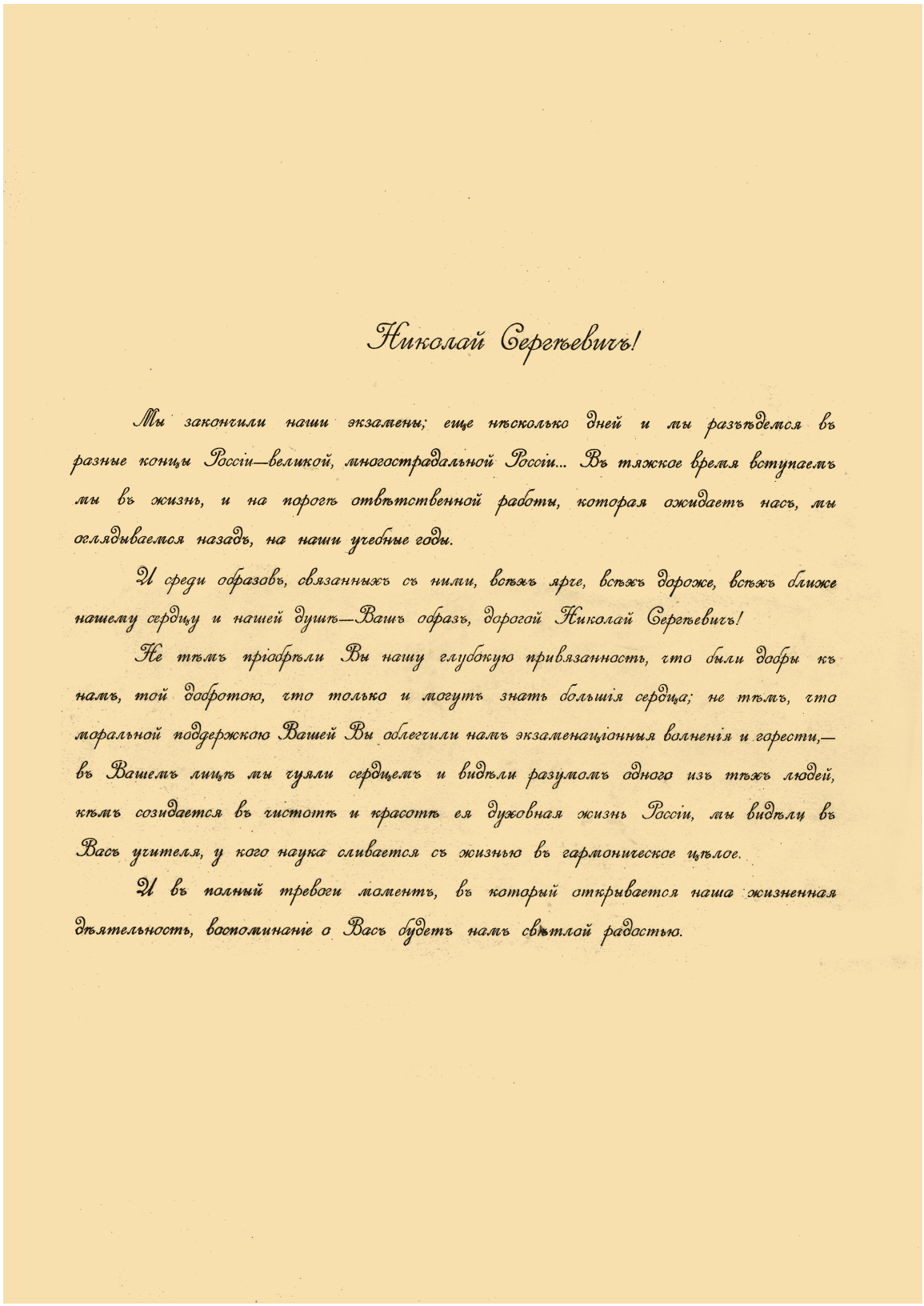

Николай Сергѣевичъ!

Мы закончили наши экзамены; еще нѣсколько дней и мы разъѣдемся въ разные концы Россіи—великой, многострадальной Россіи... Въ тяжкое время вступаемъ мы въ жизнь, и на порогѣ отвѣтственной работы, которая ожидаетъ насъ, мы оглядываемся назадъ, на наши учебные годы.

И среди образовъ, связанныхъ съ ними, всѣхъ ярче, всѣхъ дороже, всѣхъ ближе нашему сердцу и нашей душѣ—Вашъ образъ, дорогой Николай Сергѣевичъ!

Не тѣмъ пріобрѣли Вы нашу глубокую привязанность, что были добры къ намъ, той добротою, что только и могутъ знать большія сердца; не тѣмъ, что моральной поддержкою Вашей Вы облегчили намъ экзаменаціонныя волненія и гаресті,— въ Вашемъ лицѣ мы чуяли сердцемъ и видѣли разумомъ одного изъ тѣхъ людей, кѣмъ созидается въ чистотѣ и красотѣ ея духовная жизнь Россіи, мы видѣли въ Васъ учителя, у кого наука сливается съ жизнью въ гармоническое цѣлое.

И въ полный тревоги моментъ, въ который открывается наша жизненная дѣятельность, воспоминаніе о Васъ будетъ намъ свѣтлой радостью.

Лист вдячності випускниць Жіночого медичного інституту до М. С. Бокаріуса (1915)

Letter of thanks by the graduate of the Women's Medical Institute to M. S. Bokarius (1915)

проводив окремі експертизи по так званим «гучним справам» та дослідження різноманітних речових доказів, якщо на них були плями крові або плями сперми. Але й були експертизи іншого порядку.

Так, у своєму скороченому курсі судової медицини, виданому в 1911 році, Микола Сергійович згадує про виконання ним дактилоскопічної експертизи[2]. З приводу саме цієї експертизи доктор юридичних наук Г. Л. Грановський підкреслював: «Вже в 1911 році було описано кримінальну справу, в якій М. С. Бокаріус приймав участь в якості експерта, встановивши особу злочинця за слідом папілярного узору пальця руки на анонімному листі … Слід зауважити, що у фаховій літературі прийнято вважати, що перша ідентифікація особи за відбитками папілярних візерунків була зроблена в 1912 році в Санкт-Петербурзі, у справі про вбивство провізора Харламовської аптеки … Але подібну експертизу М. С. Бокаріус здійснив майже на рік раніше! Таким чином, ми можемо упевнено віднести М. С. Бокаріуса до перших дактилоскопістів держави»[3].

Розвиваючи даний напрямок експертного дослідження, в двадцятих роках минулого століття Миколою Сергійовичем була сконструйована лупа для роботи з дактилоскопічними відбитками, описана ним у статті в «Архіві кримінології та судової медицини»[4].

З приводу застосування цього приладу (лупи) Г. Л. Грановський зазначає, що вона «створює ряд зручностей не тільки при встановленні кількості папілярних ліній між точками підрахунку, але за допомогою спеціального пристрою дозволяє локалізувати порівнювані деталі узорів». Це був інноваційний підхід до вивчення речових доказів.

various material evidence, if there were spots of blood or sperm. But there were examinations of a different order.

So, in his abbreviated training of forensic medicine, issued in 1911, Mykola Serhiyovych mentions the implementation of his fingerprint examination. Concerning this particular examination, Doctor of Law H. L. Hranovskyi emphasized: “Already in 1911 a criminal case was described, in which M. S. Bokarius participated as an expert, establishing the identity of the perpetrator following the papillary pattern of the finger on the anonymous letter … It should be noted that in the professional literature it is assumed that the first identification of the person behind the imprints of papillary patterns was made in 1912 in Saint Petersburg, in the case of the murder of a pharmacist at the Kharlamov pharmacy… But a similar examination by M. S. Bokarius was carried out almost a year before! Thus, we can confidently attribute M. S. Bokarius to the first fingerpainters of the state”

Developing this direction of expert research, in the twenties of the last century Mykola Serhiyovych was constructed a magnifying glass for working with fingerprint imprints, described in an article in the *Archive of Criminology and Forensic Medicine*.

Concerning the use of this device (magnifying glass), H. L. Hranovskyi notes that it “creates a number of conveniences not only when establishing the number of papillary lines between the points of calculation, but with the help of a special device allows you to localize the comparable details of the patterns.” It was an innovative approach to studying material evidence.

[2] Бокариус Н. С. Краткий курс судебной медицины (для студентов). Харьков, 1911. С. 360.

[3] Грановский Г. Л. Вопросы дактилоскопии в трудах Засл. проф. Н. С. Бокариус. *Сборник реферативных докладов расширенной научной конференции, посвященной 25-й годовщине со дня смерти Засл. проф. Н. С. Бокариус.* Харьков, 1956. С. 13–14.

[4] Архив криминологии и судебной медицины, 1927, Т. 1, Кн. 2–3. С. 863.

Як судовий експерт, Микола Сергійович користувався беззаперечним авторитетом. Про це, зокрема, свідчить той факт, що ним проводилися експертизи не тільки у Харкові. Його запрошували у якості фахівця до Києва, Баку, Новочеркаська, Полтави, Маріуполя та інших місць.

Однак на той час існувало положення, за яким судово-медичні дослідження (експертизи) проводилися городовими лікарями чи працівниками лікарських відділень, що мали багато інших обов'язків. Микола Сергійович визнавав це становище таким, що не відповідає інтересам справи. У передмові до посібника за 1925 рік М. С. Бокаріус зазначає: «Закінчуючи тридцятирічну роботу в області судово-медичної практики, та озираючись назад, я мимоволі згадую, як інертно, як мляво та неохоче до розвитку і росту судової медицини і криміналістики ставилися раніше …»[5].

Становлення судової експертизи в Україні відбувалося за безпосередньої та найактивнішої участі М. С. Бокаріуса, який віддав багато сил організації судово-експертних установ, будучи, фактично, одним з творців вітчизняної судової медицини і криміналістики, багато зусиль покладаючи для навчання відповідних спеціалістів.

У 1920 році в складі Народного комісаріату охорони здоров'я УРСР створено судово-медичний відділ, керівництво яким доручено Миколі Сергійовичу. Фактично це стало початком організації судово-медичної експертизи. Після створення в Народному комісаріаті здоров'я судово-медичного відділу, на місцях, в губернських відділах охорони здоров'я засновуються посади губернських судово-медичних інспекторів, а в районах — районних судових лікарів. У 1921 році в системі деяких губернських управлінь охорони здоров'я були створені судово-хімічні лабораторії.

As a forensic expert, Mykola Serhiyovych enjoyed unquestioning authority. This, in particular, is evidenced by the fact that he carried out expert appraisals not only in Kharkiv. He was invited as a specialist in Kiev, Baku, Novocherkassk, Poltava, Mariupol and other places.

However, at that time there was a provision whereby forensic medical examinations (examinations) were conducted by city doctors or medical staff members who had many other responsibilities. Mykola Serhiyovych acknowledged this situation in a way that did not meet the interests of the case. In the preface to the textbook *Forensic medicine* M. S. Bokarius states: "Having completed thirty years of work in the field of forensic medicine, and looking back, I involuntarily recall how inertial, lethargic and reluctant to the development and growth of forensic medicine and criminology were put before …".

The formation of a forensic examination in Ukraine took place with the direct and most active participation of M. S. Bokarius, who gave a lot of forces to the organization of forensic institutions, being, in fact, one of the founders of domestic forensic medicine and criminalistics, putting much effort into training the relevant specialists.

In 1920, the People's Commissariat of Health of the UkrSSR established a forensic medical department, the leadership of which was commissioned by Mykola Serhiyovych. In fact, this was the beginning of the organization of forensic medical expertise. After the establishment of the Forensic Medical Department at the People's Commissariat of Health, local provincial health departments have established provincial forensic inspectors, and in regional forensic doctors. In 1921, the system of some provincial health departments created forensic laboratories. The work of the Kharkiv laboratory from the date of its creation in

[5] Бокариус Н. С. Первоначальный наружный осмотр трупа при милицейском и розыскном дознании. Харьков, 1925. С. 3.

М. С. Бокаріус із співробітниками, що проходять курси підвищення кваліфікації (1930)

M. S. Bokarius with staff attending advanced training courses (1930)

Роботою харківської лабораторії з дня її створення у 1921 році і до кінця 1925 року керував М. С. Бокаріус.

Однак у цей період судово-медична експертиза не отримала належного розвитку. Однією із причин стало скасування судово-медичного відділу у Народному комісаріаті здоров'я УРСР. Замість нього був створений судово-медичний стіл при лікувальному відділі. У зв'язку з цим Микола Сергійович залишив роботу в Народному комісаріаті здоров'я УРСР. На щастя, період існування Судово-медичного столу був недовгий. У жовтні 1923 року створюється Головна судово-медична інспектура, яка спочатку діяла при організаційному відділі, а потім з безпосереднім підпорядкуванням Наркомові.

1921 and until the end of 1925 was led by M. S. Bokarius.

However, during this period, forensic medical examination was not well developed. One of the reasons was the abolition of the forensic medical department at the People's Commissariat of Health of the Ukrainian SSR. Instead, a forensic medical table was created at the medical department. In this regard, Mykola Serhiyovych left the work of the People's Commissariat of Health of the USSR. Fortunately, the duration of the Forensic Medicine Desk was not long. In October 1923, the Home Forensic Medical Inspectorate was established, which initially acted in the organizational unit, and then directly subordinated to the

Зі створенням цього підрозділу Микола Сергійович повернувся на роботу в Народному комісаріаті здоров'я і очолив цю структуру.

В цей же час М. С. Бокаріус проводить велику роботу у царині Народного комісаріату юстиції України з відновлення діяльності Київського та Одеського кабінетів науково-судової експертизи. У Харкові створюється аналогічний кабінет науково-судової експертизи, який під керівництвом Миколи Сергійовича почав працювати з 1 листопада 1923 року. Таким чином, наприкінці 1923 року в Україні організаційно сформувалися судово-медична і криміналістична експертизи та були створені умови для їх подальшого успішного розвитку. У цей період особливо широко розгорнулася творча та організаторська діяльність М. С. Бокаріуса. Розуміючи, що основне завдання полягає у підготовці фахових кадрів, Микола Сергійович проводить індивідуальне навчання лікарів, які будуть проводити судово-медичні експертизи.

На навчання до Харкова приїздили з різних місць України (Суми, Красноград, Артемівськ, Первомайськ тощо). У 1925 році Микола Сергійович організовує та особисто керує роботою шеститижневих курсів, на яких навчалися й вдосконалили свої знання 13 судових медиків.

Серед них були окружні судово-медичні інспектори з різних міст України (Кривий Ріг, Катеринослав (нині Дніпро), Куп'янськ, Ніжин, Ромни, Умань, Шепетівка та ін.). Цікаво, що у 10 лікарів з 13, які перебували на курсах, стаж судово-медичної роботи був до 5 років, тобто всі вони прийшли на цю посаду після організації в Україні відповідної служби.

У наступні роки Микола Сергійович продовжував індивідуальну підготовку судово-медичних працівників і щороку, аж до 1928 р., під його керівництвом працювало 2–3 лікаря з різних міст України

People's Commissariat. With the creation of this unit, Mykola Serhiyovych returned to work at the People's Commissariat of Health and headed this structure.

At the same time, M. S. Bokarius is doing a lot of work in the area of the People's Commissariat of Justice of Ukraine on the restoration of the activities of the Kyiv and Odessa forensic science offices. In Kharkiv, a similar cabinet of scholarly forensic expertise is created, which, under the direction of Mykola Serhiyovych began working on November 1, 1923. Thus, at the end of 1923, forensic medical and forensic examinations were formally organized in Ukraine and conditions were created for their further successful development. During this period the creative and organizational activity of M. S. Bokarius was particularly well developed. Realizing that the main task is to train professional staff, Mykola Serhiyovych conducts an individual training of doctors who will conduct forensic examinations.

To study in Kharkov came from different places of Ukraine (Sumy, Krasnohrad, Artemivsk, Pervomaisk, etc.). In 1925, Mykola Serhiyovych organized and personally manages the work of six-week courses, where he studied and perfected his knowledge of 13 medical doctors.

Among them were district forensic inspectors from different cities of Ukraine (Kryvyi Rih, Katerynoslav (now Dnipro), Kupiansk, Nizhyn, Romny, Uman, Shepetovka, etc.). It is interesting that 10 doctors from 13 who attended trainings, the experience of forensic medicine was up to 5 years, that is, they all came to this post after the organization of a corresponding service in Ukraine.

In subsequent years Mykola Serhiyovych continued individual training of forensic medical workers and every year, until 1928, 2–3 doctors from different cities of Ukraine (Izium, Vovchansk, Belaya Tserkov, Okhtyrka, etc.) worked under his direction.

Перші слухачі судово-медичних курсів (1925)

The first students of forensic medical courses (1925)

(Ізюм, Вовчанськ, Біла Церква, Охтирка та ін.).

У той же час проходила підготовка науковців у Харківському кабінеті науково-судової експертизи, який в 1925 році був реорганізований в інститут. Тут здобували необхідну кваліфікацію С. С. Савченко, О. Я. Єлисєєв, Н. Г. Іваницька та багато інших судових експертів.

М. С. Бокаріус так зазначав про початок роботи ХНДІСЕ: «…У березні 1923 року зайшов до мене … С. С. Савченко, який працював тоді слідчим з особливо важливих справ Народного комісаріату юстиції. Він перший навів мене на думку про необхідність організації в Харкові Кабінету науково-судової експертизи за прикладом аналогічних кабінетів у Києві та Одесі. Добре пам'ятаю, що я вказував Сергію Семеновичу на великі труднощі, що стоять на шляху організації такої складної й відповідальної установи. Однак Сергій Семенович неухильно

At the same time, the scholars were trained in the Kharkiv office of the scientific and judicial expertise, which in 1925 was reorganized into the institute. Here they obtained the necessary qualifications S. S. Savchenko, O. Ya. Yelysieiev, N. H. Ivanytska and many other forensic experts.

M. S. Bokarius has mentioned the beginning of the work at the KhRIFE: "… In March 1923, I came to me … S. S. Savchenko, who then worked as an investigator on especially important cases of the People's Commissariat of Justice. He first brought me to the idea of the organization of a scholarly judicial examination in Kharkiv, based on the example of similar offices in Kyiv and Odessa. I remember that I pointed to Serhii Semenovych for the great difficulties facing the organization of such a complex and responsible institution. However, Serhii Semenovych has steadfastly

М. С. Бокаріус, С. С. Савченко (1925)

M. S. Bokarius, S. S. Savchenko (1925)

прагнув до того, щоб обов'язково відкрити в Харкові такий кабінет. Пам'ятаю, з яким захопленням, із якою жвавістю, великим і щирим бажанням віддати себе роботі в даній установі, говорив мені Сергій Семенович про майбутнє Кабінету. Зрештою, ми вирішили подати до НКЮ мотивоване клопотання про заснування в Харкові Кабінету науково-судової експертизи. У збірнику Розпоряджень робітничо-селянського уряду 1923 року опублікована Постанова про заснування в Україні трьох крайових Кабінетів науково-судової експертизи в Харкові, Києві та Одесі, з положенням про них. Ідея організації кабінету в Харкові, що

sought to ensure that such a cabinet is to be opened in Kharkiv. I remember, with what enthusiasm, with some liveliness, a great and sincere desire to give herself to work in this institution, Serhii Semenovych told me about the future of the Office. In the end, we decided to submit a reasoned request to Narkomiust for the establishment of the Forensic Science Office in Kharkiv. In the collection of the Regulations of the Workers 'and Peasants' Government of 1923, the Resolution on the establishment in Ukraine of three regional criminal investigation cabinets in Kharkiv, Kyiv and Odessa, with provisions on. The idea of organizing a cabinet in Kharkiv, which was born

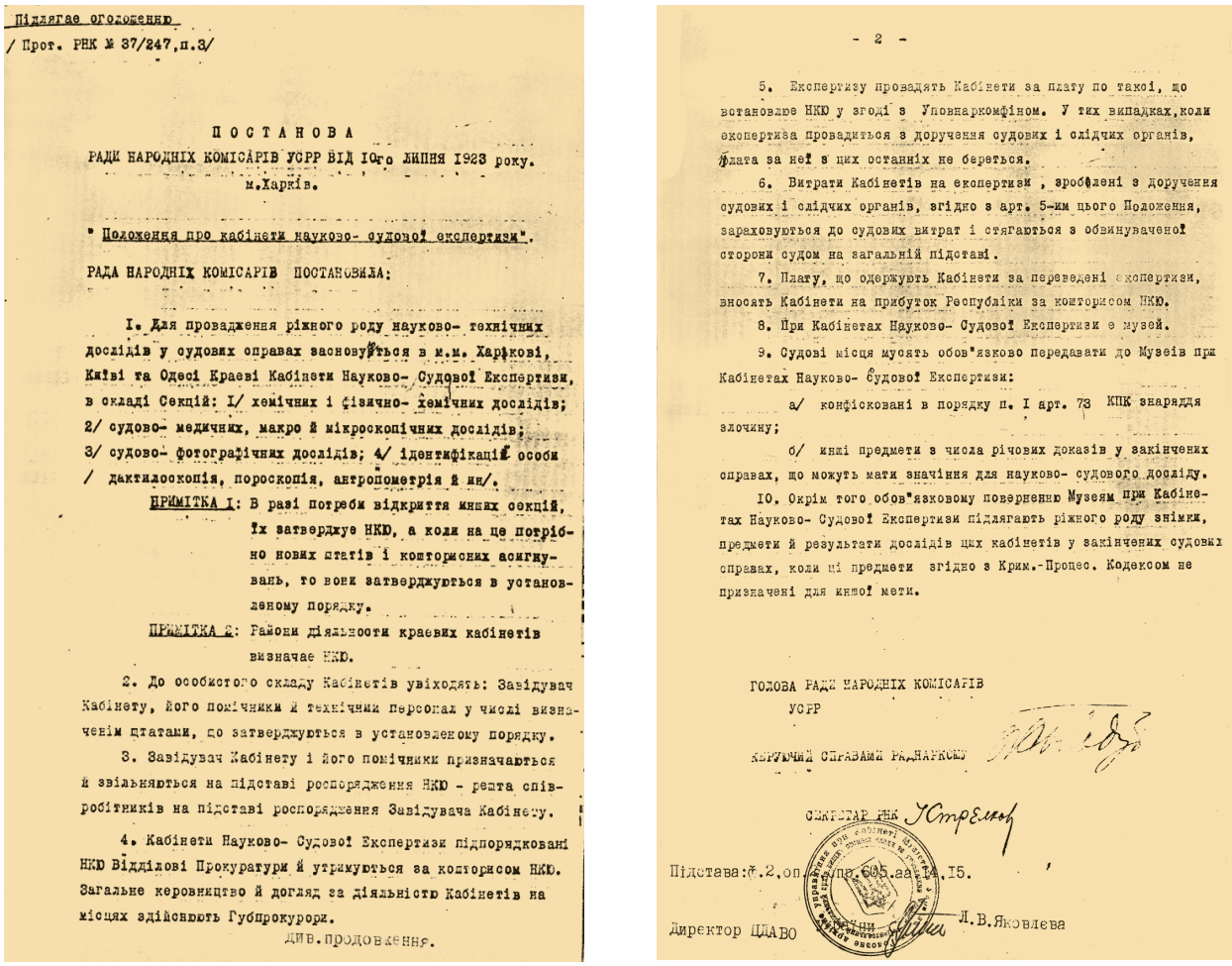

Підлягає оголошенню
/ Прот. РНК № 37/247,п.3/

П О С Т А Н О В А
РАДИ НАРОДНІХ КОМІСАРІВ УСРР ВІД 10го ЛИПНЯ 1923 року.
м.Харків.

"Положення про кабінети науково- судової експертизи".

РАДА НАРОДНІХ КОМІСАРІВ ПОСТАНОВИЛА:

1. Для провадження різного роду науково- технічних досліджень у судових справах засновуються в м.м. Харкові, Києві та Одесі Краєві Кабінети Науково- Судової Експертизи, в складі Секцій: 1/ хемічних і фізично- хемічних досліджень; 2/ судово- медичних, макро й мікроскопічних досліджень; 3/ судово- фотографічних досліджень; 4/ ідентифікації особи / дактилоскопія, пороскопія, антропометрія й ин/.

ПРИМІТКА 1: В разі потреби відкриття инших секцій, їх затверджує НКЮ, а коли на це потрібно нових штатів і конторисних асигнувань, то вони затверджуться в установленому порядку.

ПРИМІТКА 2: Райони діяльности краєвих кабінетів визначає НКЮ.

2. До особистого складу Кабінетів увіходять: Завідувач Кабінету, його помічники й технічний персонал у числі визначеним штатами, що затверджуться в установленому порядку.

3. Завідувач Кабінету і його помічники призначаються й звільняються на підставі розпорядження НКЮ - решта співробітників на підставі розпорядження Завідувача Кабінету.

4. Кабінети Науково- Судової Експертизи підпорядковані НКЮ Відділові Прокуратури й утримуються за конторисом НКЮ. Загальне керовництво й догляд за діяльністю Кабінетів на місцях здійснюють Губпрокурори.

див.продовження.

- 2 -

5. Експертизу провадять Кабінети за плату по такої, що встановлює НКЮ у згоді з Уповнаркомфіном. У тих випадках,коли експертиза провадиться з доручення судових і слідчих органів, плата за неї в цих останніх не береться.

6. Витрати Кабінетів на експертизи , зроблені з доручення судових і слідчих органів, згідно з арт. 5-им цього Положення, зараховуються до судових витрат і стягаються з обвинуваченої сторони судом на загальній підставі.

7. Плату, що одержують Кабінети за переведені експертизи, вносять Кабінети на прибуток Республіки за конторисом НКЮ.

8. При Кабінетах Науково- Судової Експертизи є музей.

9. Судові місця мусять обов"язково передавати до Музеїв при Кабінетах Науково- Судової Експертизи:

а/ конфісковані в порядку п. 1 арт. 73 КПК знаряддя злочину;

б/ инші предмети з числа річових доказів у закінчених справах, що можуть мати значіння для науково- судового досліду.

10. Окрім того обов"язковому поверненню Музеям при Кабінетах Науково- Судової Експертизи підлягають річного роду знімки, предмети й результати досліджень цих кабінетів у закінчених судових справах, коли ці предмети згідно з Крим.-Процес. Кодексом не призначені для инної мети.

ГОЛОВА РАДИ НАРОДНІХ КОМІСАРІВ
УСРР

КЕРУЮЧИЙ СПРАВАМИ РАДНАРКОМУ

СЕКРЕТАР РНК

Підстава: ф.2, оп. 1, спр. 605, арк. 14, 15.

Директор ЦДАВО Л.В.Яковлєва

Постанова РНК про створення в Харкові Кабінету науково-судової експертизи (1923)

Resolution of Radnarkom on the establishment of the Forensic Science Office in Kharkiv (1923)

зародилася у С. С. Савченка, реалізована. Кабінет і два перших його працівника — засновник С. С. Савченко та перший директор Кабінету — я, з листопада 1923 року почали організовувати нову установу — Кабінет науково-судової експертизи, який потім був реорганізований в Інститут науково-судової експертизи ...»[6].

Виняткова скромність та делікатність Миколи Сергійовича не дозволяла йому навіть згадувати про ту величезну роботу, що була виконана професором із створення інституту. Саме на нього впала вся тяжкість і складність організації інституту. Не дивлячись на великий досвід

in S. S. Savchenko, is realized. The Office and its first two employees — the founder of S. Savchenko and the first director of the Office. Since November, 1923, I began to organize a new institution — the Cabinet of Scientific and Judicial Expertise, which was then reorganized into the Institute of Forensic Examinations ... ".

Mykola Serhiyovych 's exceptional modesty and delicacy did not even allow him to recall the tremendous work accomplished by the professor in establishing the institute. It is on him that all the severity and complexity of the organization has fallen. Despite the great experience of organizational

[6] Питання криміналістики та науково-судової експертизи, 1931. № 1–2. С. 46–47.

М. С. Бокаріус із співробітниками Харківського інституту науково-судової експертизи (1927)

M. S. Bokarius with staff of the Kharkiv Research Institute of Forensic Examinations (1927)

організаційно-адміністративної діяльності та незаперечний авторитет ученого, М. С. Бокаріус подолав багато труднощів та перепон, витратив безмежну кількість сил та енергії, щоб на практиці реалізувати ідею створення Харківського інституту. Моральні якості особистості Миколи Сергійовича, його велику скромність відзначали всі, хто стикався з цією людиною.

Є показовим такий випадок: при підготовці статті до ювілейного збірника співробітник інституту О. Я. Єлисєєв назвав М. С. Бокаріуса «маститим вченим», яким безумовно і був Микола Сергійович. Редагуючи збірник, М. С. Бокаріус власноруч видалив цю фразу, зазначивши: «… я не вчений, я просто науковий співробітник …»[7].

and administrative activity and the undeniable authority of the scientist, M. S. Bokarius overcame many difficulties and obstacles, spent an infinite number of forces and energy to practice the idea of establishing the Kharkiv Institute. The moral qualities of Mykola Serhiyovych's personality, his great modesty was noted by all who encountered this person.

There is an illustrative example of this: during the preparation of the article for the jubilee collection, the staff member of the Institute O. Ya. Yelysieiev called M. S. Bokarius a *venerable scientist* which certainly was Mykola Serhiyovych. While editing the collection, M. S. Bokarius personally deleted this phrase, saying: "… I'm not a scientist, I'm just a research fellow …".

Безумовно, М. С. Бокаріус, як видатний учений зі світовим ім'ям, знав собі ціну. Микола Сергійович, не тільки як учений, а й як людина величезного інтелекту, високої культури, прагнув учити своїх вихованців скромності не тільки як високому людському почуттю, але й як професійній якості. Скромність гарантує високу вимогливість, відповідальність за свої вчинки, за свою працю, за об'єктивність висновку експерта.

Незважаючи на свій великий досвід і високу кваліфікацію, експерт зобов'язаний багато разів перевірити свої висновки, а при необхідності — порадитися з іншими фахівцями. Скількох помилок можна було уникнути в будь-якій галузі людської діяльності за умови, що фахівець володіє цією найціннішою душевною якістю! Нажаль, самозакохана чванливість і зайва самовпевненість навіть досвідчених фахівців призводять до трагічних помилок. Як правило, людина високої культури, таланту, розуму, обдарованості, завжди надзвичайно скромна та вимоглива, в першу чергу, до себе. Саме цьому постійно та наполегливо вчив М. С. Бокаріус.

Керований М. С. Бокаріусом Харківський інститут науково-судової експертизи поступово перетворився у центр поширення досвіду виконання судових експертиз, викладання основ цієї дисципліни, підготовки кваліфікованих кадрів, отримання професійних консультацій та допомоги при виконанні наукових досліджень для всіх експертних і наукових установ України. Багато провідних фахівців того часу приїжджали до Миколи Сергійовича за порадою, вивчали авангардні методи науково-практичної роботи інституту.

Прагнучи більш глибокого впровадження наукових методів у діяльність правоохоронних органів під час

Of course, M. S. Bokarius, as an outstanding scientist of world renown, knew the price. Mykola Serhiyovych, not only as a scientist, but also as a man of great intelligence, of high culture, sought to teach his pupils modesty not only as a high human feeling, but also as a professional quality. Modesty guarantees high demanding, responsible for his actions, for his work, for the objectivity of the expert's conclusion.

Despite his extensive experience and high qualifications, an expert is required to check his findings many times and, if necessary, consult other professionals. Several mistakes could have been avoided in any field of human activity, provided that the specialist possesses this most valuable spiritual quality! Unfortunately, self-sacrificing sagacity and excessive self-confidence even experienced professionals lead to tragic errors. As a rule, a person of high culture, talent, intelligence, giftedness, is always extremely modest and demanding and first of all to himself. This is what constantly and persistently taught by M. S. Bokarius.

Managed by M. S. Bokarius, the Kharkiv Institute for Scientific and Forensic Expertise gradually became the center for disseminating the experience of conducting forensic examinations, teaching the fundamentals of this discipline, training qualified personnel, receiving professional advice and assistance in conducting research for all the expert and scientific institutions of Ukraine. Many leading specialists of that time came to Mykola Serhiyovych for advice, studied avant-garde methods of scientific and practical work of the institute.

In an effort to deepen the implementation of scientific methods in the activities of law enforcement agencies during the

[7] Матеріали наукової конференції, присвяченої пам'яті М. С. Бокаріуса від 23 грудня 1946 р. С. 53.

Співробітники ХІНСЕ (у першому ряді зліва О. Я. Єлісєєв, у центрі — М. М. Бокаріус)

KhRIFE staff (in the first row to the left are O. Ya. Yelysieiev, in the center: M. M. Bokarius)

розслідування злочинів, Микола Сергійович у 1923 році прийняв на себе завідування науково-технічним відділом Харківського карного розшуку, а з 1924 року перебував консультантом Головного управління міліції та розшуку Наркомата внутрішніх справ України, працюючи на цих посадах до кінця 1926 року, а також брав участь у підготовці кадрів.

Проводячи велику роботу з підготовки фахівців, Микола Сергійович не менш активно брав участь у складанні та виданні різних положень, правил, інструкцій тощо. Можна з упевненістю стверджувати, що жодне офіційне розпорядження, в якому розглядалися питання судово-медичної або криміналістичної експертизи, не виходило без участі Миколи

investigation of crimes, Mykola Serhiyovych in 1923 assumed the leadership of the scientific and technical department of the Kharkiv criminal prosecution, and since 1924 he was a consultant to the Main Directorate of the police and the investigation of the People's Commissariat of Internal Affairs of Ukraine, working on these posts by the end of 1926, and also participated in the training of personnel.

While performing a great training, Mykola Serhiyovych participated in drawing up and publishing various regulations, rules, instructions, etc., as much as possible. One can confidently state that no official order, which addressed the issues of forensic or forensic examination, did not

Сергійовича, незалежно від того, видавалося воно по лінії Наркомату охорони здоров'я, Наркомату внутрішніх справ чи Наркомату юстиції. Микола Сергійович приймав активну участь у підготовці питань, пов'язаних з проведенням експертиз. Вони були враховані у Кримінальному та Кримінально-процесуальному кодексах УРСР (1922 р.).

З метою встановлення єдиних підходів під час проведення судово-медичних розтинів, в 1924 році Народному комісаріаті охорони здоров'я УРСР видані підготовлені Миколою Сергійовичем «Правила щодо проведення судово-медичних досліджень трупів», які стали обов'язковими для всіх лікарів, які виконували обов'язки експертів. З огляду на те, що цими правилами користувалися не тільки фахівці – судові медики, а й лікарі інших спеціальностей, які залучалися для виконання судово-медичних розтинів, М. С. Бокаріус доповнив їх спеціальними розділами. У них висвітлювалися питання огляду трупів невідомих осіб та особливості складання протоколу чи акта судово-медичного розтину, наводилася схема складання протоколу розтину. У документі також наводилася методична інструкція щодо виїмки органів і частин трупів у випадках, коли виникає необхідність у додаткових лабораторних дослідженнях. У 1924 року були надруковані розроблені М. С. Бокаріусом «Правила класифікації тілесних ушкоджень».

Треба зазначити, що з 1923 по 1925 роки проведенням експертиз займалися декілька окремих підрозділів, що підпорядковувалися різним наркоматам. З метою розмежування їх повноважень і поліпшення якості роботи, Наркоматами юстиції, охорони здоров'я та внутрішніх справ було видано спільну Інструкцію щодо проведення судово-криміналістичних та судово-медичних експертиз. Цю спільну Інструкцію також склав Микола Сергійович. Зокрема, в ній наводилися

proceed without the participation of Mykola Serhiyovych, regardless of whether it was published on the line from the People's Commissariat of Health, the Commissariat of the Interior or the People's Commissariat of Justice. Mykola Serhiyovych took an active part in the preparation of issues related to the conduct of expert assessments. They were taken into account in the Criminal and Criminal Procedural Codes of the Ukrainian SSR (1922).

In order to establish uniform approaches during the forensic openings, in 1924 the People's Commissariat of Health of the UkrSSR issued Mykola Serhiyovych's *Rules regarding performing forensic examinations of corpses* that became mandatory for all doctors who obeyed experts. In view of the fact that these rules were used not only by specialists – forensic doctors, but also doctors of other specialties, who were involved in the forensic medical department, M. S. Bokarius supplemented them with special sections. They covered the issue of the inspection of corpses of unknown persons and the peculiarities of drafting a protocol or an act of forensic medical examination, and a plot of the protocol of the autopsy was provided. The document also provided guidance on the removal of organs and parts of corpses in cases where there is a need for additional laboratory studies. In 1924, M. S. Bocarius developed the *Rules for Classifying Bodily Injuries*.

It should be noted that from 1923 to 1925 several expert units were subjected to the examination, subordinated to various commissariats. In order to differentiate their powers and improve the quality of work, the Commissars of Justice, Health and Internal Affairs issued a joint Instruction on forensic and forensic medical examinations. This joint instruction was made by Mykola Serhiyovych. In particular, it provided detailed recommendations on the delineation of the

детальні рекомендації щодо розмежування діяльності кабінетів науково-судової експертизи, судово-хімічних лабораторій при медичних закладах та реєстраційних бюро при відділах карного розшуку. М. С. Бокаріус розробив детальний алгоритм дій посадових осіб цих підрозділів щодо порядку направлення небіжчиків до трупного покою для розтину, а також єдиний бланк складання протоколів розтинів. Не оминув Микола Сергійович своєю увагою й питання про порядок спрямування різного роду об'єктів для криміналістичного дослідження. Видання цієї спільної інструкції дозволило уніфікувати увесь процес досудового розслідування та зробити їх обов'язковими до виконання одночасно як співробітниками карного розшуку, так і представниками лікарень і кабінетів науково-судових експертиз. В Інструкції містилася важлива вказівка на те, що при транспортуванні трупа на судово-медичний розтин, одночасно повинен надсилатися й протокол його первинного зовнішнього огляду на місці події; до моменту проведення розтину слідчим повинні бути представлені матеріали досудового слідства у даній справі, щоб лікар/патологоанатом зміг ознайомитися з відомостями, на які йому належить звернути особливу увагу. Також новацією цього документа була вимога робити судово-медичний розтин виключно у присутності слідчого. Ці вказівки й сьогодні є актуальними.

Прагнучи до поліпшення якості судово-медичної роботи та з'ясувавши, що представники правоохоронних органів видають дозволи на поховання трупів, які не пройшли розтин (на підставі протоколу зовнішнього огляду), Микола Сергійович в 1925 році розробляє ряд Циркулярів по лінії Наркомату охорони здоров'я, Наркомату юстиції та Наркомату внутрішніх справ. У цих документах зазначалося, що інтереси правосуддя вимагають,

activities of the cabinets of scientific and forensic examination, forensic laboratories in medical institutions and registration offices at the criminal investigation units. M. S. Bokarius has developed a detailed algorithm for the actions of the officials of these units on the order of sending the dead to the corpse rest for the autopsy, as well as the only form of drafting protocols of openings. Mykola Serhiyovych did not pass by his attention and the question about the order of direction of various kinds of objects for forensic research. The publication of this joint instruction has made it possible to unify the entire pre-trial investigation process and make them mandatory for both criminal prosecution staff and representatives of hospitals and cabinets of forensic examinations. The Instruction contained an important indication that when transporting a corpse to a forensic medical unit, the protocol of its initial external examination at the scene should be sent simultaneously; before the opening of the section investigators should be provided with the materials of pre-trial investigation in this case, so that the doctor/pathologist was able to read the information to which he should pay special attention. Also, the innovation of this document was the requirement to do a forensic medical examination exclusively in the presence of an investigator. These instructions are also relevant today.

In an effort to improve the quality of forensic medicine and find out that the law enforcement agencies issue permits for the burial of corpses that have not passed through the section (based on the protocol of external examination), Mykola Serhiyovych in 1925 develops a series of Circulars on the line of the People's Commissariat of Health, The People's Commissariat of Justice and the People's Commissariat of Internal Affairs. These documents indicated that the interests of justice require that the findings of the doctor be

щоб висновки лікаря були достатньо обґрунтовані науковими даними, які можна отримати тільки при розтині трупа. Там також зазначалося, що дозволи на поховання небіжчика без розтину мають право видавати виключно прокурори та слідчі. Причому слідчі в цих випадках зобов'язані негайно повідомляти про це прокурору з докладним мотивуванням причин і підстав видачі дозволу на поховання трупа без розтину.

У циркулярі Наркомату охорони здоров'я зазначалося, що у випадках, коли судово-медичне дослідження трупа обмежується тільки зовнішнім оглядом, то в акті неодмінно вказуються підстави цього рішення. Також у документі зазначено, що поряд із прізвищем лікаря, обов'язково вказується його посада та рівень кваліфікації (чи є він судовим лікарем, чи володіє іншою лікарською спеціальністю).

Цілком зрозуміло, що проведені заходи позитивно впливали на поліпшення якості судово-медичних досліджень і призвели до повної заборони видачі висновків судово-медичної експертизи тільки на підставі зовнішнього огляду.

У травні 1925 року М. С. Бокаріус організовує в Харкові перший Всеукраїнський судово-медичний з'їзд, на якому були присутні 16 судово-медичних експертів з різних місць України, керівники кабінетів науково-судової експертизи з Києва та Одеси, а також представники Прокуратури України, Наркомату охорони здоров'я і Наркомату юстиції, викладачі кафедр судової медицини Харківського, Одеського та Катеринославського медичних інститутів. Всього 36 учасників з'їзду.

На цьому з'їзді, окрім ряду організаційних доповідей, було заслухано декілька наукових повідомлень, зокрема за такими передовими на той час питаннями, як застосування рентгенології в судовій медицині (професор О. Ю. Штернман — Харків), індивідуальне дослідження крові

sufficiently substantiated by scientific data, which can only be obtained at the autopsy of the corpse. It was also noted that permits for the burial of a deceased without an autopsy may be issued only by prosecutors and investigators. Moreover, investigators in these cases are obliged to immediately notify the prosecutor with a detailed explanation of the reasons and reasons for issuing permission to burial without a corpse.

In the Circular of the People's Commissariat of Health stated that in cases where the forensic examination of a corpse is limited only by an external review, then the act necessarily indicates the reasons for this decision. Also, the document states that along with the name of the doctor, it is necessary to indicate his position and level of qualification (whether he is a forensic doctor or another medical specialty).

It is clear that the measures taken positively influenced the improvement of the quality of forensic medical research and led to the complete prohibition of issuing opinions of forensic examination only on the basis of external examination.

In May 1925 M. S. Bokarius organized the first All-Ukrainian Forensic Medical Congress in Kharkiv, where 16 forensic experts from different places of Ukraine, heads of offices of scientific and judicial expertise from Kyiv and Odessa, as well as representatives of the Prosecutor's Office Ukraine, the People's Commissariat of Health and the People's Commissariat of Justice, teachers of the departments of forensic medicine of Kharkiv, Odessa and Yekaterinoslav medical institutes. A total of 36 participants of the rally.

At this congress, in addition to a number of organizational reports, several scientific reports were heard, in particular on such advanced issues at that time as the use of X-ray in forensic medicine (Professor O. Yu. Sternman, Kharkiv), individual blood studies (Professor M. B. Popov

Учасники першого Всеукраїнського судово-медичного з'їзду (1925)

Participants of the first All-Ukrainian Forensic Medical Congress (1925)

(професор М. Б. Попов – Москва) та ін[8]. М. С. Бокаріус у своїй доповіді вказав на необхідність встановлення тісного наукового, методичного та практичного зв'язку між центральними органами та підрозділами на місцях. Це стосувалось не тільки судових медиків, а й співробітників юстиції та правоохоронних органів. Цей з'їзд відіграв величезну роль у поліпшенні стану судово-медичної практики в Україні. У цьому ж 1925 році, за ініціативи Миколи Сергійовича, термін «судовий лікар», циркуляром Наркомату охорони здоров'я було змінено на «судовий медик».

Треба відзначити, що М. С. Бокаріус завжди прагнув до того, щоб залучати практичних працівників до наукової роботи. Так, розпочинаючи у 1926 році видання «Архіву кримінології та судової медицини», в першій книзі Микола Сергійович писав: «… наука не є монополією невеликої купки жерців; покликана для обслуговування величезного

– Moscow) and others. M. S. Bokarius in his report pointed to the need to establish a close scientific, methodological and practical communication between the central authorities and local units. This involved not only forensic doctors, but also law enforcement and law enforcement officers. This congress played a huge role in improving the state of forensic medical practice in Ukraine. In the same 1925, on the initiative of Mykola Serhiyovych, the term *forensic doctor*, the circular of the People's Commissariat of Health was changed to *forensic doctor*.

It should be noted that M. S. Bokarius has always sought to attract practitioners to scientific work. So, beginning in 1926 with the publication *Archive of Criminology and Forensic Medicine*, in the first book, Mykola Serhiyovych wrote: "… science is not a monopoly of a small group of priests; designed to serve a huge team – in the team, she must draw materials for themselves.".

[8] *Бокариус Н. Н.* Жизнь и деятельность Заслуженного профессора Николая Сергеевича Бокариуса. Харьков, 1966. С. 44.

… Наука не является монополией небольшой кучки жрецов; призванная для обслуживания громадного коллектива – в коллективе же она должна черпать для себя материалы.

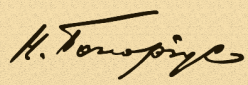

колективу — в колективі ж вона повинна черпати для себе матеріали»[9].

У спогадах слідчого з особливо важливих справ Прокуратури УРСР П. Ф. Момота, вміщеного в газеті«Комунар» (1931, № 25) є такі рядки: «Микола Сергійович був незрівнянним педагогом. Кожна бесіда з ним залишала великій слід, до чогось стимулювала… Багато надавав М. С. Бокаріус кожному практичному працівнику, але ще більша його заслуга в тому, що він умів і завжди викликав прагнення до навчання. Це було гаслом його життя»[10].

Інший Циркуляр, підготовлений М. С. Бокаріусом, стосувався алгоритму дій при допиті потерпілого, якого доставляли до лікарні у важкому стані, із загрозою подальшої смерті. Названим документом адміністрація лікувальних установ зобов'язувалася негайно, під час потрапляння пацієнта до приймального покою, повідомляти про це в найближчий відділок міліції. Одночасно працівників органів внутрішніх справ зобов'язували негайно приступати до опитування постраждалого з метою найскорішого з'ясування обставин вчинення злочину. Циркуляр було доповнено наказом по

In the memoirs of the investigator of the most important cases of the Prosecutor's Office of the USSR, P. F Momot, there are the following lines: "Mykola Serhiyovych was an incomparable teacher. Each conversation with him left a great trace, stimulated something … M. S. Bokarius much helped to every practical worker, but even more of his credit was that he was able and always aroused the desire to study. It was a slogan of his life. It was a slogan of his life.

Another Circular, prepared by M. S. Bokarius, concerned the algorithm of action when interrogating a victim, who was taken to a hospital in a difficult condition, with the threat of further death. According to the document, the administration of medical establishments was obliged immediately, when the patient enters the reception room, to report it to the nearest police station. At the same time, the officers of the internal affairs authorities were obliged to proceed immediately to the interview of the victim in order to quickly clarify the circumstances of the crime. The circular was supplemented by an order of the Police and Investigation Department of Ukraine,

[9] Архив кримологии и судебной медицины, 1925, С. XII

[10] *Бокариус Н. Н.* Жизнь и деятельность Заслуженного профессора Николая Сергеевича Бокариуса. Харьков, 1966. С. 45.

Управлінню міліції і розшуку України, який зобов'язував органи міліції та розшуку під час отримання повідомлення з лікувального закладу негайно, незалежно від часу доби, в порядку оперативної терміновості, опитувати постраждалих для з'ясування обставин справи.

Також Микола Сергійович брав активну участь у складанні та виданні декількох положень та інструкцій по лінії Наркомату юстиції УРСР щодо порядку діяльності Кабінетів, а з 1925 року, Інститутів науково-судової експертизи.

Саме для них Микола Сергійович у 1930 році видає «Контурні зображення частин тіла людини і додатки до протоколів судово-медичних розтинів». У тексті, що передував контурним зображенням, Микола Сергійович зазначає: «Яким би докладним не був опис пошкоджень трупу в протоколі судово-медичного розтину, він далеко не завжди надає наочне пояснення про їх місце та розташування на тілі людини, особливо це стосується індивідуальних особливостей чи конфігурації ранової поверхні. З огляду на це необхідно доповнювати такий опис схематичним зображенням…»[11].

Багато часу вчений приділяв удосконаленню хірургічних інструментів. На той час в Україні були відсутні промислові зразки хірургічних секційних наборів, що значно ускладнювало працю лікарів, у тому числі й патологоанатомів. Враховуючи це, Микола Сергійович у 1925 році сконструював секційній набір власного зразка. Саме за цим зразком під безпосереднім керівництвом Миколи Сергійовича, промислово виготовлено 10 хірургічних секційних наборів, які були розіслані судово-медичним установам по всій Україні, що значно полегшало роботу лікарів.

Великий здобуток Миколи Сергійовича у царині забезпечення організації

which obliged the police and the police to promptly interrogate the victims to clarify the circumstances of the case upon receipt of a notice from a hospital immediately, regardless of the time of day.

Mykola Serhiyovych also actively participated in drawing up and publishing several regulations and instructions on the lines of the People's Commissariat of Justice of the USSR on the order of the activity of the Cabinet of Ministers, and since 1925, the institutes of scientific and forensic examination.

It is for them Mykola Serhiyovych in 1930 publishes "Contour images of parts of the human body and attachments to the protocols forensic openings". In the text preceding the contour image, Mykola Serhiyovych indicated: "No matter how detailed the corpse was described in the protocol of the forensic section, it does not always provide a clear explanation of their location and location on the human body, especially with regard to individual characteristics or wound surface configuration. In view of this, it is necessary to supplement this description with a schematic image …".

For a long time, the scientist has devoted to the improvement of surgical instruments. By that time, industrial designs of surgical sectional sets were absent in Ukraine, which greatly complicated the work of physicians, including pathologists. Taking into account this, Mykola Serhiyovych in 1925 constructed a sectional set of his own model. It was on this sample, under the direct guidance of Mykola Serhiyovych, that 10 surgical sectional kits were manufactured industrially and sent to forensic institutions throughout Ukraine, which greatly facilitated the work of doctors.

[11] Бокариус Н. С. Контурные изображения частей тела человека для приложения к протоколам судебно-медицинских вскрытий. Харьков, 1930. С. 7.

судово-медичної та криміналістичної експертизи порадниками, посібниками та журналами. Вони відігравали велику роль в організаційному, методичному та інформаційному забезпеченні судово-експертних досліджень в Україні.

Сьогодні мимоволі замислюєшся, якою невичерпною енергією володіла людина, що спромоглася все це зробити. Як треба було любити свою справу, щоб, поряд з виконанням великої педагогічної роботи в медичному та юридичному інститутах, з великою практичною експертною роботою, віддавати стільки сил і часу організації експертної справи в Україні. При цьому, експертна робота, виконувана Миколою Сергійовичем, була виключно великою. За весь час своєї судово-медичної діяльності ним проведено до 5000 досліджень різноманітних речових доказів та понад 3000 розтинів трупів.

Як правило, Микола Сергійович працював не один. У нього був великий талант створювати навколо себе потужний колектив однодумців, який надавав йому змогу організовувати роботу експертної установи.

Науковий співробітник Харківського інституту судових експертиз Є. Ф. Розвадовський у своєму виступі на науковій конференції, присвяченій 20-й річниці від дня смерті Миколи Сергійовича, говорив: «Микола Сергійович умів створити з різних своїх співробітників єдиний в роботі колектив. Він умів вивчити свого співробітника з усіма його позитивними і негативними якостями. Він прекрасно знав біографію кожного співробітника, а також його спосіб життя та сімейний стан. Власним прикладом Микола Сергійович прищеплював усім оточуючим любов до наукових досліджень і прагнення не замикатися у своїй роботі, а всі сьогоднішні досягнення наукової роботи завтра ж привносити в практику»[12].

Great achievement of Mykola Serhiyovych in the field of providing forensic medical and forensic expertise with advisers, manuals and journals. They played a major role in the organizational, methodological and informational support of forensic research in Ukraine.

Today, involuntarily pondering what inexhaustible energy was owned by the man who managed to do all this. How was it necessary to love his business, in addition to carrying out a great pedagogical work in medical and legal institutes, with a lot of practical expert work, to give so much time and time to organize an expert business in Ukraine. At the same time, the expert work performed by Mykola Serhiyovych was extremely large. For all time of his forensic activity, he performed up to 5000 researches on various material evidence and more than 3,000 corpses.

As a rule, Mykola Serhiyovych worked not alone. He had great talent to create around him a powerful team of like-minded people, which enabled him to organize the work of a forensic institution.

Ye. F. Rozvadovskyi, Researcher at the Kharkiv Institute of Forensic Examinations in his speech while academic conference devoted to the 20th anniversary of the death of Mykola Serhiyovych, said: “Mykola Serhiyovych was able to create a united team from his various employees. He was able to study his employee with all his positive and negative qualities. He was well aware of the biography of each employee, as well as his way of life and family status. By his own example, Mykola Serhiyovych instilled all the people around love for scientific research and the desire not to close in his work, and all the current achievements of scientific work tomorrow bring to practice”.

[12] *Бокариус Н. Н.* Жизнь и деятельность Заслуженного профессора Николая Сергеевича Бокариуса. Харьков, 1966. С. 48.

Період роботи Миколи Сергійовича на посаді керівника судово-медичної експертизи в Україні можна охарактеризувати словами М. О. Шепелевського, який працював у той час судово-медичним експертом у Києві, а згодом очолив київську судово-медичну організацію. У листі, надісланому в 1946 році, у зв'язку з 15-ю річницею з дня смерті Миколи Сергійовича, він згадував, що живо пам'ятає ті повчальні приклади строго-наукових і доброзичливо-ділових відносин, з якими Микола Сергійович завжди жваво і доброзичливо відгукувався на різні запити і потреби справи. Його позитивне, співчутливе ставлення, завжди повне здорового глузду, великого знання і величезного досвіду, було необхідною підтримкою, що зміцнювала сили працюючих і підтримувала їх у періоди коливань і сумнівів. Ця дбайливість приваблювала людей до роботи і вчила цінувати її значення»[13].

Син М. С. Бокаріуса, Микола Миколайович Бокаріус підкреслював, що з плином часу все ясніше і ясніше бачив, яка велика заслуга Миколи Сергійовича в організації, розвитку і різнобічному керівництві судово-медичною справою в Україні. Як справжній великий вчений, Микола Сергійович мав хист і сили широко ставити питання судово-медичного характеру і надавати їх вирішення на основі всебічних знань медицини та інших наук. Наукове мислення і розумне критичне ставлення в кожному випадку були в ту пору судово-медичної роботи характерним керівним принципом, послідовно проведеним у справу. За час перебування головним судово-медичним інспектором України, Микола Сергійович зумів підняти судово-медичну експертизу на величезну висоту, що дало можливість підтримувати роботу на належному рівні протягом подальших часів[14].

The period of Mykola Serhiyovych's work as head of the forensic medical examination in Ukraine can be described in the words of M. O. Shepelevskyi, who at that time worked as a forensic medical expert in Kyiv, and subsequently headed a Kyiv forensic medical institution. In a letter sent in 1946, in connection with the 15th anniversary of the death of Mykola Serhiyovych, he recalled that he literally remembers those instructive examples of strictly scientific and benevolent-business relations, with which Mykola Serhiyovych is always alive and Beneficially responded to various requests and needs of the case. His positive, sympathetic attitude, always full of common sense, great knowledge and enormous experience, was a necessary support that strengthened the forces of the workers and supported them during periods of fluctuations and doubts.

Son of M. S. Bokarius, Mykola Serhiyovych Bokarius stressed that over time, everything was clearer and clearer, which was the great merit of Mykola Serhiyovych in the organization, development and versatile leadership of forensic medicine in Ukraine. As a true great scientist, Mykola Serhiyovych had the ability and power to raise questions of a forensic nature and to provide them with solutions based on comprehensive knowledge of medicine and other sciences. Scientific thinking and a reasonable critical attitude in each case were at that time a forensic medical work a characteristic guiding principle, consistently conducted in the affair. During his time as the chief forensic inspector of Ukraine, Mykola Serhiyovych managed to raise forensic medical examination to a great height, which enabled him to maintain his work at an appropriate level during subsequent times.

[13] *Бокариус Н. Н.* Жизнь и деятельность Заслуженного профессора Николая Сергеевича Бокариуса. Харьков, 1966. С. 48.

Представляють певний інтерес висловлювання Миколи Сергійовича, що відносяться до роботи судово-медичного експерта: «… судовий медик повинен завжди твердо пам'ятати …, що … має строго розрізняти галузь і межі компетенції суду та судового медика чи експерта». Відносно роботи із трупом, Микола Сергійович підкреслював: «… підходячи до цієї роботи, медик повинен бути у всеозброєнні своїх знань, із запасом необхідного терпіння, неодмінно при віддачі всієї уваги та з повним усвідомленням свого обов'язку і значення його висновків для справи»[15].

Заслуговують на увагу короткі, але чіткі висловлювання М. С. Бокаріуса щодо діяльності як працівників розслідування, так і судово-медичних експертів, наведені в його численних посібниках та настановах. Наприклад: «… огляд повинен робити той, хто складає протокол цього огляду» (1929, стор. 16)[16]; «… ніколи не відкладати складання протоколу на «потім», припускаючи скласти його по пам'яті» (1930, стор. 10) та ін[17].

До Миколи Сергійовича в Харківський інститут науково-судової експертизи приїжджали з різних міст СРСР молоді судові медики для ознайомлення з методикою викладання судової експертизи, виконання науково-дослідної роботи чи одержання консультацій.

Так, двічі, у 1927 та 1929 рр. до М. С. Бокаріуса з Мінська був відряджений В. Ф. Черваков для ознайомлення з роботою інституту науково-судової експертизи і методикою викладання

Of particular interest are Mykola Sergeevich's statements that relate to the work of a forensic expert: "… a forensic physician must always firmly remember … that … it is necessary to strictly distinguish between the sphere and the limits of the competence of the court and the forensic medical expert or expert".

Regarding work with the corpse, Mykola Serhiyovych emphasized: "… when approaching this work, the physician should be fully equipped with his knowledge, with a reserve of necessary patience, inevitably with the return of all attention and with full awareness of his duty and the significance of his conclusions for the case".

Short, but clear statements deserve attention M. S. Bokarius on the activities of both investigating and forensic experts is given in his numerous manuals and guidelines. For example: "… do not touch the corpse and anything on it or near it until everything is written down …" (1929, p. 16); "… a review must be made by the one who makes the report of this review" (1929, p. 16); "… never delay the writing of the protocol to "then", assuming to make it in memory" (1930, p. 10), etc.

Prior to Mykola Serhiyovych, the Kharkiv Institute for Scientific and Judicial Expertise came from different cities of the USSR to young medical practitioners to familiarize themselves with the methodology of teaching forensic examination, the implementation of research work or obtaining consultations.

[14] *Бокариус Н. Н.* Роль Засл. проф. Н. С. Бокариуса в развитии судебной экспертизы на Украине // Сборник научных работ по судебной медицине и криминалистике, посвященной памяти Засл. проф. Н. С. Бокариуса. Харьков, 1956. С. 7–15.

[15] Бокариус Н. С. Первоначальный наружный осмотр трупа при милицейском и розыскном дознании. Харьков,1925. XXI + 541 стр.

[16] Бокариус Н. С. Наружный осмотр трупа на месте происшествия или обнаружения его практич. пособие для следователей, работников милиции и судебных медиков. Харьков, НАРКОМЮРСТ УССР, 1929.188 с

[17] Бокариус Н. С. Контурные изображения частей тела человека для приложения к протоколам судебномедицинских вскрытий. Харьков,1930.

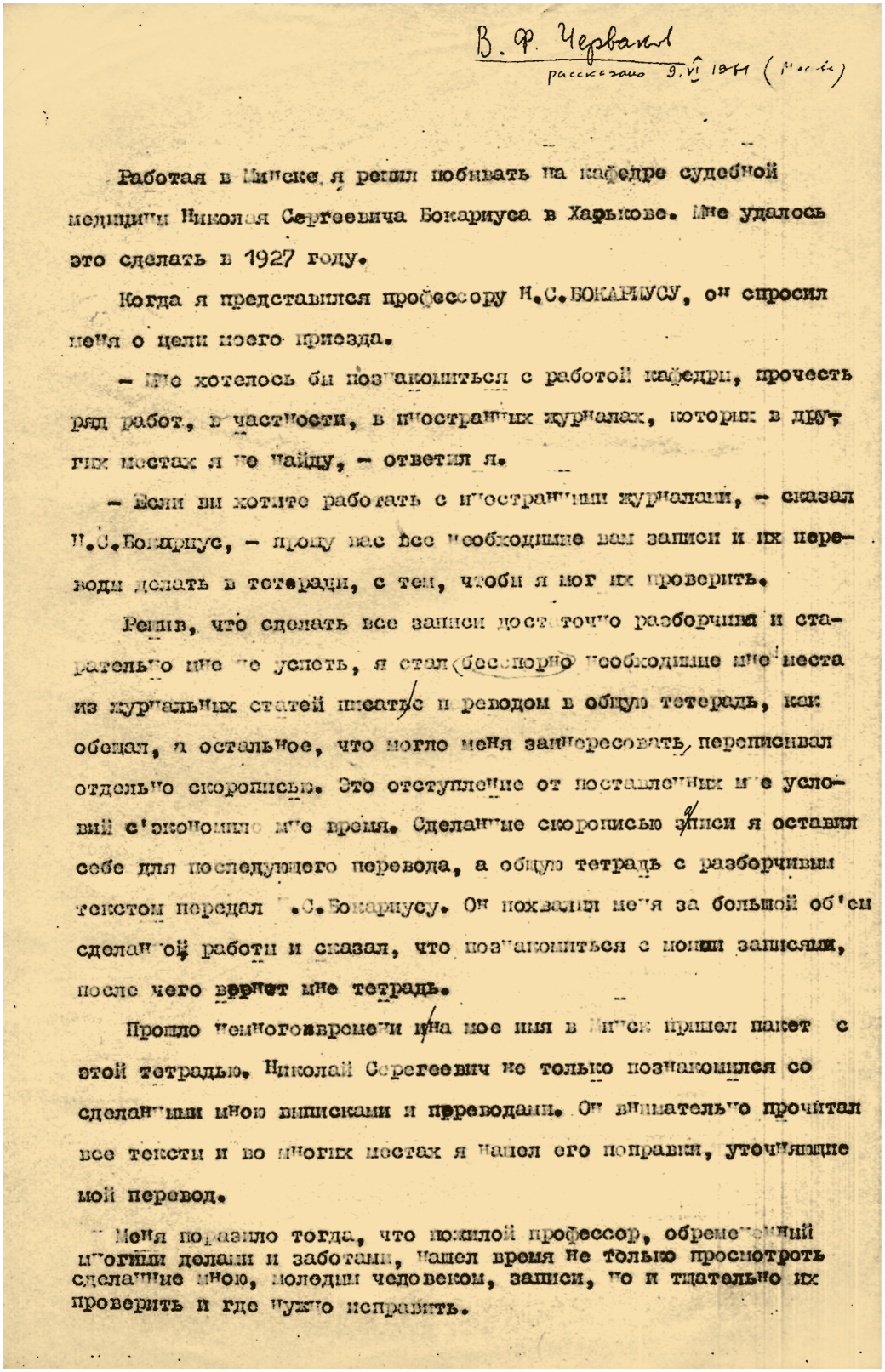

В. Ф. Червяков
рассказано 9.VI 1941 (Москва)

Работая в Минске, я решил побывать на кафедре судебной медицины Николая Сергеевича Бокариуса в Харькове. Мне удалось это сделать в 1927 году.

Когда я представился профессору Н.С.БОКАРИУСУ, он спросил меня о цели моего приезда.

– Мне хотелось бы познакомиться с работой кафедры, прочесть ряд работ, в частности, в иностранных журналах, которых в других местах я не найду, – ответил я.

– Если вы хотите работать с иностранными журналами, – сказал Н.С.Бокариус, – прошу вас все необходимые вам записи и их переводы делать в тетради, с тем, чтобы я мог их проверить.

Решив, что сделать все записи достаточно разборчиво и старательно мне не успеть, я стал бесспорно необходимые мне места из журнальных статей писать с переводом в общую тетрадь, как обещал, а остальное, что могло меня заинтересовать, переписывал отдельно скорописью. Это отступление от поставленных мне условий сэкономило мне время. Сделанные скорописью записи я оставил себе для последующего перевода, а общую тетрадь с разборчивым текстом передал Н.С.Бокариусу. Он похвалил меня за большой об'ем сделанной работы и сказал, что познакомиться с моими записями, после чего вернет мне тетрадь.

Прошло немного времени и на мое имя в Минск пришел пакет с этой тетрадью. Николай Сергеевич не только познакомился со сделанными мною выписками и переводами. Он внимательно прочитал все тексты и во многих местах я нашел его поправки, уточняющие мой перевод.

Меня поразило тогда, что пожилой профессор, обремененный многими делами и заботами, нашел время не только просмотреть сделанные мною, молодым человеком, записи, но и тщательно их проверить и где нужно исправить.

Спогади В. Ф. Червакова

Memoirs of V. F. Chervakov

судової медицини. Після отриманої допомоги В. Ф. Черваковим був організований у Мінську, в системі Наркомата юстиції БРСР, Білоруський державний інститут кримінології, криміналістики і судової експертизи, першим директором якого він і був призначений. Через багато років він залишив спогади, сповнені такою повагою до професора М. С. Бокаріуса, що ми приводимо їх нижче[18].

У 1928 році з Донецького медичного інституту до Миколи Сергійовича був направлений для проходження спеціалізованої практики аспірант кафедри судової медицини О. І. Законов. У висновках предметної комісії від 12 вересня 1928 року зазначалося: «У звіті про наукове відрядження відзначається особливо уважне ставлення професора М. С. Бокаріуса, який прийняв гарячу участь і надав велику допомогу аспіранту, що є дуже цінним для співробітників, які відряджаються практикуватися у великі наукові центри»[19].

У 1929 році до Харкова прибув завідувач кафедри судової медицини Астраханського медичного інституту О. П. Курдюмов для ознайомлення з методикою викладання судової експертизи та судової медицини, проведення науково-експериментальної роботи з вивчення ознаки Моро при смерті від утоплення. Час, проведений у Харкові під керівництвом Миколи Сергійовича, був настільки плідним, що доповідь О. П. Курдюмова на науковій конференції Астраханського інституту науково-судової експертизи 3 листопада 1929 року була визнана кращою.

За отриманням безцінного практичного досвіду до Миколи Сергійовича приїжджали цілі групи.

У 1929 році знайомитися з роботою Харківського інституту науково-судової

So, twice, in 1927 and 1929, V. F. Chervakov was sent to M. S. Bokarius from Minsk to get acquainted with the work of the institute of forensic examination and teaching methods of forensic medicine. After receiving assistance, V. F. Chervakov was organized in Minsk, in the system of the People's Commissariat of Justice of the BSSR, the Belarusian State Institute of Criminology, Criminalistics and Forensic Science that first director he was appointed. Many years later, he left memories filled with such respect for Professor M. S. Bokarius that we bring them lower.

In 1928, from the Donetsk Medical Institute to Mykola Serhiyovych, O. I. Zakoniv was sent to undergo specialist postgraduate studies at the Department of Forensic Medicine. The findings of the subject committee of 12 September 1928 stated: "The report of the scientific mission noted particularly attentive Professor M. S. Bokariusa, who took active part and provided great assistance to graduate, which is very valuable for employees who are seconded to practice in large scientific centers".

In 1929 came to Kharkiv Head of the Department of Forensic Medicine Astrakhan Medical Institute A. P Kurdyumov to review the method of teaching forensics and forensic medicine, conducting research and experimental work on the signs Moro dying from drowning. The time spent in Kharkiv under the direction of Mykola Serhiyovych was so fruitful that the report of O. P. Kurdyumov at the scientific conference of the Astrakhan Institute of Scientific and Judicial Expertise on November 3, 1929 was recognized as better.

By obtaining invaluable practical experience, Mykola Serhiyovych arrived whole groups.

[18] *Бокариус Н. Н.* Жизнь и деятельность Заслуженного профессора Николая Сергеевича Бокариуса. Харьков, 1966. С. 50.

[19] *Бокариус Н. Н.* Жизнь и деятельность Заслуженного профессора Николая Сергеевича Бокариуса. Харьков, 1966. С. 51.

Відвідини ХІНСЕ групою робітників заводу (1928)

Visit to KhRIFE by the team of factory workers (1928)

експертизи прибула група лікарів з Єревану на чолі із завідувачем кафедри судової медицини Єреванського медичного інституту доцентом Є. Т. Шек-Осепяном. Делегація була у захваті від побаченого, адже інститут був обладнаний на рівні кращих світових судово-експертних закладів, а методика викладання, розроблена Миколою Сергійовичем, вражала своєю глибиною, насиченістю найкращими практичними прикладами і авангардністю запропонованих наукових розробок.

Музей інституту постійно відвідували групи працівників прокуратури, суду та правоохоронних органів, а також працівники різних підприємств і установ не тільки міста, а й Харківської області. Цілком зрозуміло, що музейні експонати широко використовувалися з навчальною метою при проведенні практичних

In 1929, a group of doctors from Yerevan met with the work of the Kharkiv Institute for Scientific and Forensic Examination, headed by E. T. Shek-Osepian, assistant professor of the Department of Forensic Medicine of the Yerevan Medical Institute. The delegation was delighted by what he saw, because the institution was equipped to the best international forensic institutions, and teaching methodology developed by Mykola Serhiyovych, struck by its depth, richness and best practice examples of avant-garde of the proposed research.

Institute Museum of the has regularly visited groups of employees of the prosecutor's office, the court and law-enforcement bodies, as well as employees of various enterprises and institutions of not only the city, but also the Kharkiv region. It is clear

занять із студентами медичного та юридичного інститутів.

У 1922 році М. С. Бокаріус викладав курс пластичної анатомії на образотворчому відділенні вищих курсів Червоної Армії при політичному управлінні Збройних сил України і Криму.

У 1922 і 1923 рр. Микола Сергійович працював на грязьових курортах. Був директором Сакського курорту, завідував медико-санітарною частиною курорту «Березівські мінеральні води» в Харківській області. Робота, яка ним була проведена, так високо цінувалася, що сучасники встановили погруддя М. С. Бокаріуса в парку курорта.

Погруддя М. С. Бокаріуса, встановлене на курорті «Березівські мінеральні води» в Харківській області

Bust of M. S. Bokarius, installed at the resort Berezivsky mineral waters in the Kharkiv region

У 1930 році М. С. Бокаріуса призначено директором Всеукраїнського заочного медичного інституту Наркомату охорони здоров'я УРСР. У цьому ж році він обраний на посаду завідувача кафедри судової медицини Харківського інституту удосконалення лікарів і науковим консультантом 3-ї школи адміністративно-міліцейських працівників НКВС у Новочеркаську. Однак робота на цих посадах була нетривалою, адже у грудні 1930 року Микола Сергійович тяжко захворів.

Микола Сергійович — член Вченої ради Наркомату охорони здоров'я — очолював судово-медичну секцію (1930 г.).

У 1924 році Микола Сергійович організував при інституті судової медицини Центральну експериментальну

that museum exhibits were widely used for educational purposes during conducting practical classes with students of medical and legal institutes.

In 1922, M. S. Bokarius taught the course of plastic anatomy at the fine department of higher courses of the Red Army under the political control of the Armed Forces of Ukraine and the Crimea.

In 1922 and 1923, Mykola Serhiyovych worked in mud spas. He was the director of the Saki resort, headed the medical and sanitary part of the resort *Berezivsky mineral water* in the Kharkiv region. The work he carried out was so highly valued that contemporaries established the bosom of M. S. Bokarius in the park's resort.

In 1930, M. S. Bokarius was appointed Director of the All-Ukrainian Correspondence Medical Institute of the People's Commissariat of Health of the USSR. In the same year he was elected to the position of Head of the Department of Forensic Medicine of the Kharkiv Institute for the Improvement of Physicians and a Scientific Advisor of the 3rd School of the NKVD Administrative-Militia staff in Novocherkassk. However, work on these posts was short-lived, because in December 1930, Mykola Serhiyovych fell ill.

Mykola Serhiyovych: member of the Academic Council of the People's Commissariat of Health headed forensic medical section (1930).

In 1924, Mykola Serhiyovych organized at the Institute of Forensic Medicine the Central

лабораторію для робіт з отруйними речовинами, якою керував до самої смерті. З 1928 року стає головою медико-фізіологічної секції Товариства сприяння обороні, авіаційному і хімічному будівництву. У 1927 році за дорученням Харківського медичного товариства Микола Сергійович організовує та керує курсами з хімічної оборони, на яких навчалося близько 200 лікарів.

М. С. Бокаріус постійно проводив громадську роботу за місцем своєї основної роботи – у медичному інституті, є членом різних комісій. Зокрема, в 1925–1926 рр. він очолює комісію з наукової організації праці в Харківському медичному інституті, в 1930 році обирається головою організаційного бюро із влаштування ювілею, присвяченого 125-річчю інституту та ін.

Професор В. О. Бєлоусов, працюючи заступником директора Харківського медичного інституту, у своїй доповіді про життя і діяльності М. С. Бокаріуса на науковій конференції, присвяченій 20-й річниці від дня смерті Миколи Сергійовича, зазначав: «До останніх років свого життя, будучи вже відомим вченим, Микола Сергійович ніколи не замикався в рамках академічної наукової діяльності, ніколи не вбирався в тогу «жерця науки», а завжди проводив велику і корисну громадську роботу, прагнучи бути корисним народу, жваво відгукуючись на кожен запит … Громадська робота ніколи не була для Миколи Сергійовича навантаженням. Вона була його потребою, якій він віддавав свій творчий талант, організаторські здібності, повністю усвідомлюючи відповідальність за виконуваний громадський обов'язок»[20].

Плідна діяльність Миколи Сергійовича була високо оцінена Урядом України: у 1923 році, за клопотанням Комітету сприяння вченим при Раднаркомі УРСР, постановою Харківської міськради Миколі

Experimental Laboratory for work with poisonous substances, which he directed until his death. Since 1928 he became chairman of the medical and physiological section of the Society for the Promotion of Defense, Aviation and Chemical Construction. In 1927, on behalf of the Kharkiv Medical Society, Mykola Serhiyovych organized and administered courses on chemical defense, which was attended by about 200 doctors.

M. S. Bokarius constantly carried out public work at the place of his main work at medical institute, he was a member of various commissions. In particular, in 1925–1926 he headed the commission on the scientific organization of work at the Kharkiv Medical Institute, in 1930 he was elected chairman of the organizing bureau to mark the anniversary commemorating the 125th anniversary of the institute and others.

Professor V. O. Belousov in his report notes: "Before the last years of his life, being already known to scientists, Mykola Serhiyovych has never been locked up within the framework of academic research, never met in the toga of the" priest of science", but always carried out a great and useful social work, striving to be useful to the people, responding vividly to any appeal… Public work has never been for Mykola Serhiyovych load. It was his need, to which he gave his creative talent, organizational skills, fully aware of the responsibility for the fulfilled public duty".

The fruitful activity of Mykola Serhiyovych was highly appreciated by the Government of Ukraine: in 1923, according to the request of the Committee for the Assistance to Scientists at the Council of People's Commissars of the Ukrainian SSR, by the decision of the Kharkiv City Council,

[20] *Бокариус Н. Н.* Жизнь и деятельность Заслуженного профессора Николая Сергеевича Бокариуса. Харьков, 1966. С. 54.

Сергійовичу надана у безкоштовне довічне користування його квартира за адресою: м. Харків, вул. Чернишевського, 46.

У 1925 році, у зв'язку з 30-річчям лікарської, науково-педагогічної та громадської діяльності Миколи Сергійовича, Урядом України йому, одному з перших, було присвоєно почесне звання Заслуженого професора.

Велика, різнобічна творча діяльність Миколи Сергійовича свідчить про його видатні здібності та широку ерудицію в різних галузях. Академік Г. В. Фольборт у листі зазначає: «Згадую, як у 1929 році, коли я повернувся з Міжнародного конгресу, що проходив у Сполучених штатах Америки, Микола Сергійович спеціальним листом запросив мене побувати в нього. Розповідаючи йому подробиці конгресу, я тоді був вражений тим, наскільки Микола Сергійович, представник дуже далекої від нормальної фізіології дисципліни, був у курсі всього того, що хвилювало фізіологічну думку та жваво цікавився чисто фізіологічними питаннями».

1931 рік став роком важкої хвороби Миколи Сергійовича. Спочатку напади стенокардії, потім ампутація лівої ноги і, нарешті, явища різкої серцевої слабкості, що призвели до настання смерті. Однак навіть у ці важкі часи Микола Сергійович повертався до роботи. Навіть після ампутації ноги, восени 1931 року, пересуваючись на милицях, читав лекції студентам.

23 грудня 1931 року о 22 годині вечора у віці 62 років Микола Сергійович Бокаріус помер.

Після смерті Миколи Сергійовича некрологи про нього були поміщені не тільки у вітчизняних медичних журналах, а й в багатьох іноземних – американському (Нью-Йорк), італійському (Турин), польському (Варшава), кубинському (Гавана), двох аргентинських (Буенос-Айрес), бразильському (Сан-Паулу). Навіть у міжнародному журналі Союзу лікарів-есперантистів, що видавався в Бельгії (Брюссель),

Mykola Serhiyovych, his apartment was given free of charge for life at the address: Kharkiv, st. Chernyshevskogo, 46.

In 1925, in connection with the 30th anniversary of Mykola Serhiyovych's medical, scientific, pedagogical and public activities, the Government of Ukraine, one of the first, was awarded the honorary title of the Honored Professor.

The great, versatile creative activity of Mykola Serhiyovych testifies to his outstanding abilities and broad erudition in various fields. Academician G. V. Folbort in the letter states: "I recall that in 1929, when I returned from the International Congress held in the United States of America, Mykola Serhiyovych invited me to visit him in a special letter. Telling him details of the congress, I was then shocked by the fact that, as Mykola Serhiyovych, a representative very far from the normal physiology of discipline, was aware of all that worried about physiological thought and was keenly interested in purely physiological issues".

1931 became the year of the serious illness of Mykola Serhiyovych. Initially, attacks of angina, then amputation of the left leg, and, finally, the phenomena of a sharp cardiac weakness, which led to the onset of death. However, even during these difficult times Mykola Serhiyovych returned to work. Even after amputation of his legs, in the fall of 1931, moving on crutches, he lectured students.

December 23, 1931 at 22 o'clock in the evening at the age of 62, Mykola Serhiyovych Bokarius died.

After the death of Mykola Serhiyovych, obituaries about him were placed not only in domestic medical journals but also in many foreign languages: American (New York), Italian (Turin), Polish (Warsaw), Cuban (Havana), two Argentineans (Buenos Aires), Brazil (Sao Paulo). Even in the international magazine of the Union of Esperanto Doctors published in Belgium (Brussels), an article was placed on the memory of a

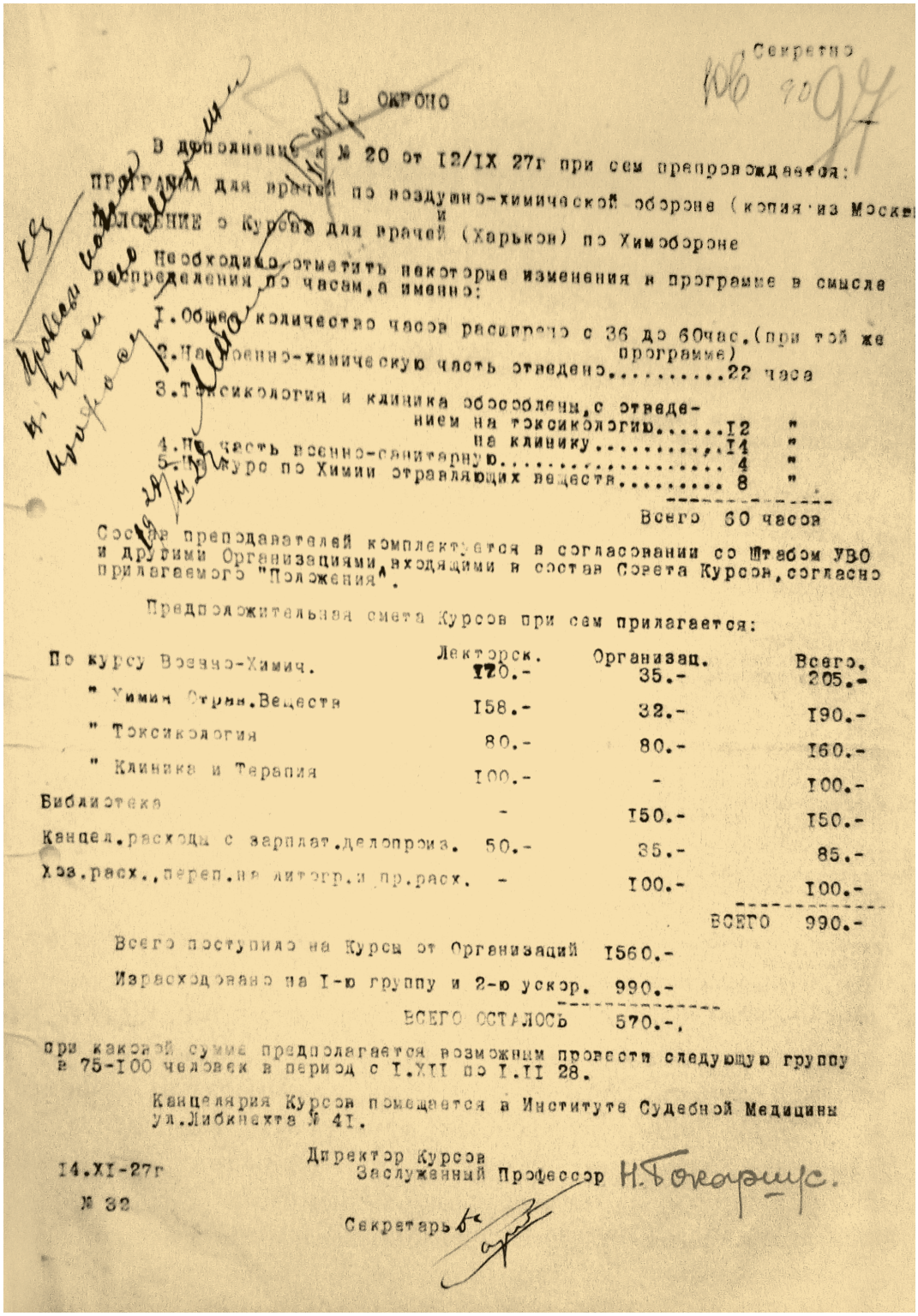

Секретно

В ОКРОНО

В дополнение к № 20 от I2/IX 27г при сем препровождается:
программа для врачей по воздушно-химической обороне (копия из Москвы)
и
Положение о Курсах для врачей (Харьков) по Химобороне

Необходимо отметить некоторые изменения в программе в смысле распределения по часам, а именно:

I. Общее количество часов расширено с 36 до 60час.(при той же программе)
2. На военно-химическую часть отведено.....22 часа
3. Токсикология и клиника обособлены, с отведением на токсикологию.....I2 "
на клинику.....I4 "
4. На часть военно-санитарную..... 4 "
5. На курс по Химии отравляющих веществ..... 8 "
Всего 60 часов

Состав преподавателей комплектуется в согласовании со Штабом УВО и другими Организациями, входящими в состав Совета Курсов, согласно прилагаемого "Положения".

Предположительная смета Курсов при сем прилагается:

	Лекторск.	Организац.	Всего.
По курсу Военно-Химич.	I70.-	35.-	205.-
" Химии Отрав.Вещества	I58.-	32.-	I90.-
" Токсикология	80.-	80.-	I60.-
" Клиника и Терапия	I00.-	-	I00.-
Библиотека	-	I50.-	I50.-
Канцел.расходы с зарплат.делопроиз.	50.-	35.-	85.-
Хоз.расх., перепл.на литогр.и пр.расх.	-	I00.-	I00.-
		ВСЕГО	990.-

Всего поступило на Курсы от Организаций I560.-
Израсходовано на I-ю группу и 2-ю ускор. 990.-
ВСЕГО ОСТАЛОСЬ 570.-,

при какой сумме предполагается возможным провести следующую группу в 75-I00 человек в период с I.XII по I.II 28.

Канцелярия Курсов помещается в Институте Судебной Медицины ул.Либкнехта № 4I.

I4.XI-27г
№ 32

Директор Курсов
Заслуженный Профессор Н.Бокариус.

Секретарь

Довідка про науково-методичне та матеріальне забезпечення курсів підготовки лікарів у повітряно-хімічній обороні

Certificate on the scientific, methodological and material provision of training courses for doctors in air-chemical defense

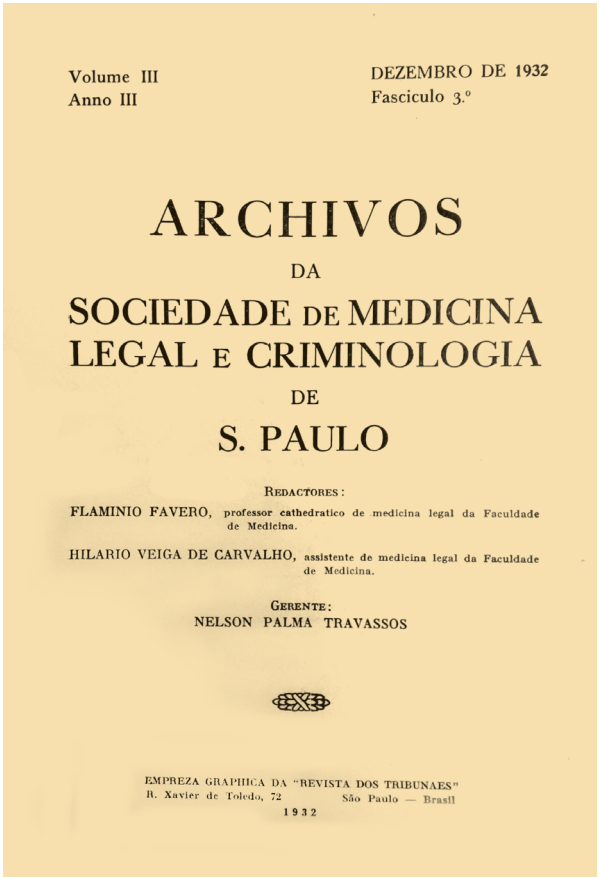

Volume III
Anno III

DEZEMBRO DE 1932
Fasciculo 3.º

ARCHIVOS
DA
SOCIEDADE DE MEDICINA LEGAL E CRIMINOLOGIA
DE
S. PAULO

REDACTORES:
FLAMINIO FAVERO, professor cathedratico de medicina legal da Faculdade de Medicina.
HILARIO VEIGA DE CARVALHO, assistente de medicina legal da Faculdade de Medicina.

GERENTE:
NELSON PALMA TRAVASSOS

EMPREZA GRAPHICA DA "REVISTA DOS TRIBUNAES"
R. Xavier de Toledo, 72 São Paulo — Brasil
1932

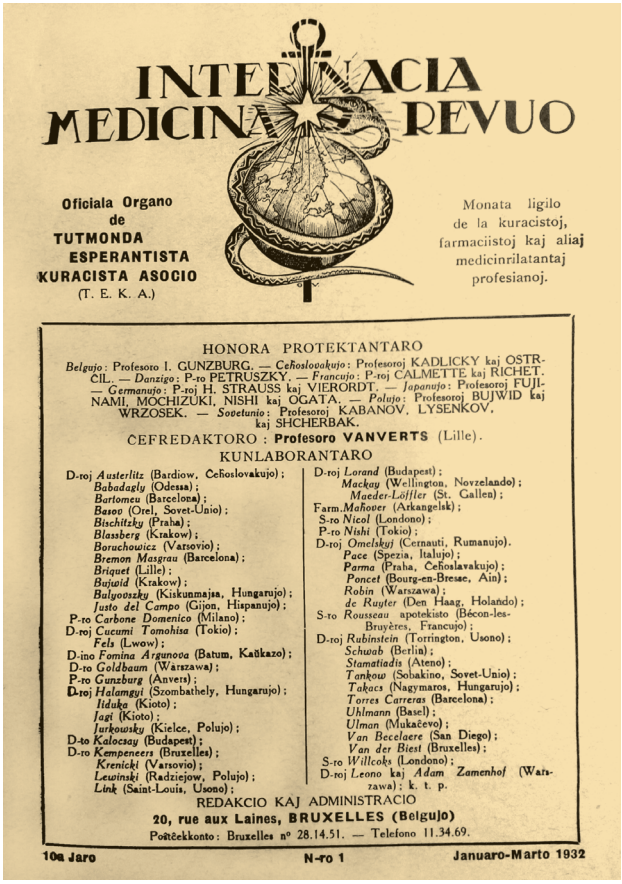

INTERNACIA MEDICINA REVUO

Oficiala Organo de TUTMONDA ESPERANTISTA KURACISTA ASOCIO (T. E. K. A.)

Monata ilgilo de la kuracistoj, farmaciistoj kaj aliaj medicinrilatantaj profesianoj.

HONORA PROTEKTANTARO
Belgujo: Profesoro I. GUNZBURG. — *Ceĥoslovakujo*: Profesoroj KADLICKY kaj OSTRČIL. — *Danzigo*: P-ro PETRUSZKY. — *Francujo*: P-roj CALMETTE kaj RICHET. — *Germanujo*: P-roj H. STRAUSS kaj VIERORDT. — *Japanujo*: Profesoroj FUJINAMI, MOCHIZUKI, NISHI kaj OGATA. — *Polujo*: Profesoroj BUJWID kaj WRZOSEK. — *Sovetunio*: Profesoroj KABANOV, LYSENKOV, kaj SHCHERBAK.

CEFREDAKTORO: **Profesoro VANVERTS** (Lille).

KUNLABORANTARO

D-roj *Austerlitz* (Bardiow, Ceĥoslovakujo); *Babadagly* (Odessa); *Bartomeu* (Barcelona); *Basov* (Orel, Sovet-Unio); *Bischitzky* (Praha); *Blassberg* (Krakow); *Boruchowicz* (Varsovio); *Bremon Masgrau* (Barcelona); *Briquet* (Lille); *Bujwid* (Krakow); *Bulyovszky* (Kiskunmajsa, Hungarujo); *Justo del Campo* (Gijon, Hispanujo); P-ro *Carbone Domenico* (Milano); D-roj *Cucumi Tomohisa* (Tokio); *Fels* (Lwow); D-ino *Fomina Argunova* (Batum, Kaŭkazo); D-ro *Goldbaum* (Warszawa); P-ro *Gunzburg* (Anvers); D-roj *Halamgyi* (Szombathely, Hungarujo); *Ifiduka* (Kioto); *Jagi* (Kioto); *Jurkowsky* (Kielce, Polujo); D-to *Kalocsay* (Budapest); D-ro *Kempeneers* (Bruxelles); *Krenicki* (Varsovio); *Lewinski* (Radziejow, Polujo); *Link* (Saint-Louis, Usono); D-roj *Lorand* (Budapest); *Mackay* (Wellington, Novzelando); *Maeder-Löffler* (St. Gallen); Farm. *Mañaner* (Arkangelsk); S-ro *Nicol* (Londono); P-ro *Nishi* (Tokio); D-roj *Omelskyj* (Cernauti, Rumanujo). *Pace* (Spezia, Italujo); *Parma* (Praha, Ceĥoslavakujo); *Poncet* (Bourg-en-Bresse, Ain); *Robin* (Warszawa); *de Ruyter* (Den Haag, Holando); S-ro *Rousseau* apotekisto (Bécon-les-Bruyères, Francujo); D-roj *Rubinstein* (Torrington, Usono); *Schwab* (Berlin); *Stamatiadis* (Ateno); *Tenbow* (Sobakino, Sovet-Unio); *Takacs* (Nagymaros, Hungarujo); *Torres Carreras* (Barcelona); *Uhlmann* (Basel); *Ulman* (Mukačevo); *Van Becelaere* (San Diego); *Van der Biest* (Bruxelles); S-ro *Willcoks* (Londono); D-roj *Leono* kaj *Adam Zamenhof* (Warszawa); k. t. p.

REDAKCIO KAJ ADMINISTRACIO
20, rue aux Laines, BRUXELLES (Belgujo)
Poŝtĉekkonto: Bruxelles nº 28.14.51. — Telefono 11.34.69.

10a Jaro N-ro 1 Januaro-Marto 1932

Некрологи з приводу смерті М. С. Бокаріуса у міжнародних медичних журналах (1931–1932 рр.)

Obituaries about the death of M. S. Bokarius in international medical journals (1931–1932 biennium)

було розміщено статтю на знак пам'яті про видатного вченого. Листи з висловлюванням співчуття надійшли також з Риги, Генуї, Рима, Мадрида, Нагасакі та ін.

Після смерті Миколи Сергійовича Бокаріуса його ім'я було присвоєно Харківському науково-дослідному інституту судових експертиз, організатором і першим директором якого він був з дня його заснування.

prominent scientist. Letters of condolences came from Riga, Genoa, Rome, Madrid, Nagasaki and others.

After the death of Mykola Serhiyovych Bokarius, his name was assigned to the Kharkiv Research Institute of Forensic Examinations, the organizer and the first director of which he was from the day he was founded.

III. ПРОДОВЖУВАЧІ СЛАВЕТНОЇ СПРАВИ
III. SUCCESSORS OF GLORIOUS AFFAIRS

Співробітники Харківського НДІ судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса пишаються тим, що в його складі працювала славетна династія Бокаріусів. Ця родина є прикладом служіння державі, взірцем працьовитості та цілеспрямованості. Судова експертиза — це їх професія, покликання і доля.

Микола Сергійович Бокаріус був одружений на Зінаїді Миколаївні Сомовій. Від цього шлюбу народилося четверо дітей: Юрій, Ксенія, Микола та Зінаїда.

Родина мешкала у будинку за адресою: м. Харків, вул. Чернишевська, 46.

Employees of Hon. Prof. M. S. Bokarius Kharkiv Research Institute of Forensic Examinations are proud of the fact that in its composition worked the glorious dynasty Bokarius.

This family is an example of serving the state, an example of diligence and dedication. Forensic Science is their profession, vocation and destiny.

Mykola Serhiyovych Bokarius was married to Zinaida Mukolaiyvna Somova, an Orthodox religion.

The family lived in the house at the address: Kharkov, street. Chernyshevskaya, 46.

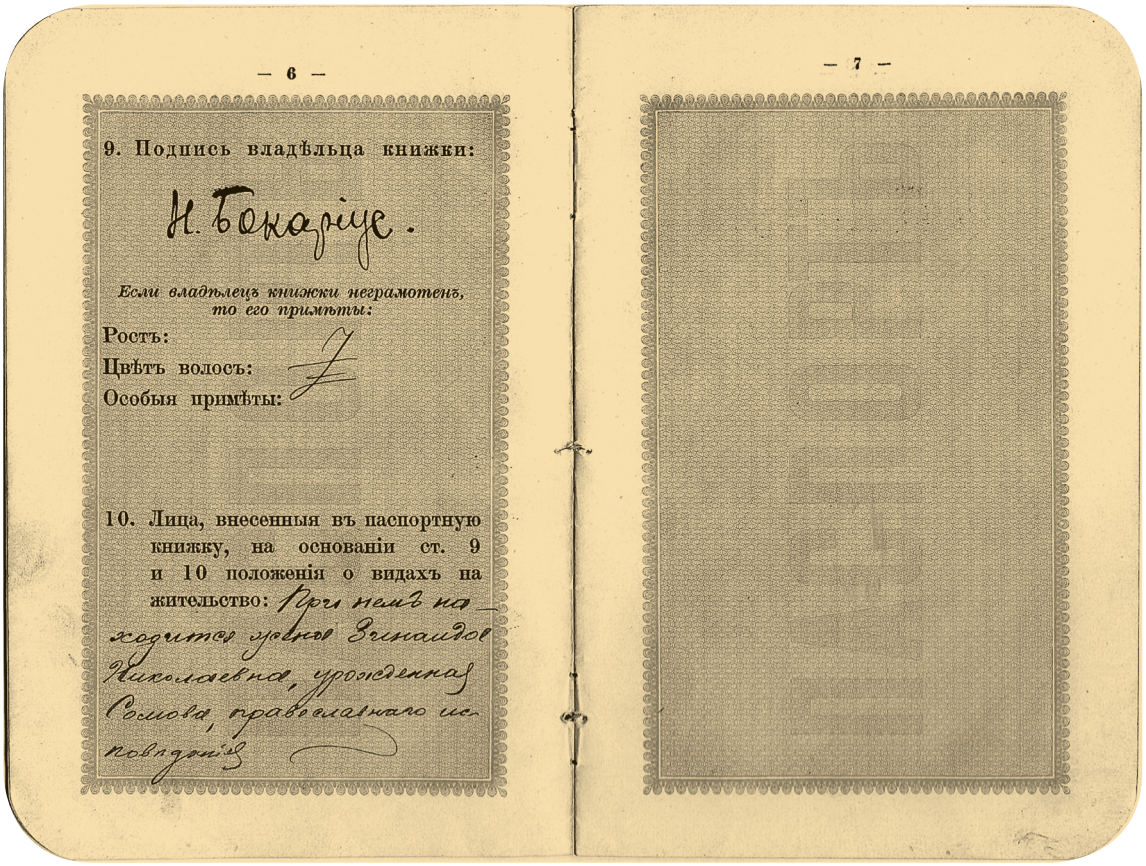

— 6 —

9. Подпись владѣльца книжки:

Н. Бокаріусъ.

Если владѣлецъ книжки неграмотенъ, то его примѣты:

Ростъ:

Цвѣтъ волосъ:

Особыя примѣты:

10. Лица, внесенныя въ паспортную книжку, на основаніи ст. 9 и 10 положенія о видахъ на жительство: При немъ находится супруга Зинаида Николаевна, урожденная Сомова, православнаго исповѣданія

— 7 —

Сторінка паспортної книжки М. С. Бокаріуса

The page of the passport book of M. S. Bokarius

Родина М. С. Бокаріусів

M. S. Bokarius family

Поштові відправлення, де вказано адресу проживання родини Бокаріусів

Postal services, where the address of the Bokarius family residence is indicated

Вшановуючи пам'ять М. С. Бокаріуса, у 2016 році, за ініціативи колективу ХНДІСЕ на цьому будинку було встановлено меморіальну дошку.

Після смерті заслуженого професора М. С. Бокаріуса Харківським науково-дослідним інститутом судових експертиз керував його син – *Микола Миколайович Бокаріус*, видатний учений, судовий експерт, талановитий вихователь плеяди судових медиків і криміналістів.

М. М. Бокаріус народився 28 червня (10 липня) 1899 р. у Харкові. У 1917 році він з відзнакою закінчив гімназію та вступив на медичний факультет Харківського університету.

Як і батько, Микола Миколайович рано почав працювати. У 15 років, ще навчаючись у гімназії, він служив діловодом у міському морзі. Будучи студентом, допомагав Миколі Сергійовичу в організації медичних курсів у роки першої світової війни. У 1919 році М. М. Бокаріус допомагає на практичних заняттях на кафедрі судової медицини в Жіночому медичному інституті[1].

М. М. Бокаріус закінчив реорганізований Харківський медичний інститут у 1924 році. Спочатку він працював на

Меморіальна дошка на будинку за адресою: вул. Чернишевська, 46, де мешкав М. С. Бокаріус з 1898 по 1919 рр.

Memorial plaque on the house at: Chernyshevskaya, 46, where M. S Bokarius lived from 1898 to 1919.

In honor of the memory of M. S. Bokarius, in 2016, a memorial plaque was set up at the initiative of the KhRIFE team at this building.

After the death of M. S. Bokarius, the Honored Professor, the Kharkiv Research Institute of Forensic Examinations was headed by his son Mykola Bokarius, a prominent scientist, forensic expert, talented teacher of a galaxy of forensic physicians and criminologists.

M. M. Bokarius was born on June 28 (July 10) in 1899 in Kharkiv. In 1917 he graduated high school with honors and entered the medical faculty of Kharkiv University.

Like his father, Mykola Serhiyovych began to work early. At the age of 15, while still studying at a gymnasium, he served as clerk in a city morgue. Being a student, he helped Mykola Serhiyovych in organizing medical courses during the First World War. In 1919, M. M. Bocarius assisted in practical classes at the Department of Forensic Medicine at the Women's Medical Institute.

M. M. Bokarius graduated from the reorganized Kharkiv Medical Institute in 1924. At first, he worked at the Department of Forensic Medicine as a preparer, and in

[1] Циганенко А. Я. Учень та вчитель: світлій пам'яті професора Миколи Миколайовича Бокаріуса. *Бокаріусовські читання*: зб. матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю. Харків, 2009. С. 36–37.

Микола Миколайович Бокаріус (1899–1966)

Mykola Serhiyovych Bokarius (1899–1966)

М. М. Бокаріус із батьком в інституті судових експертиз

M. M. Bokarius with his father at the Institute of Forensic Examinations

кафедрі судової медицини препаратором, а в 1927 році був затверджений на посаді позаштатного асистента. Глибока професійна підготовка, яку він одержав під керівництвом свого батька – Заслуженого професора М. С. Бокаріуса, багатий практичний досвід і широка загальноосвітня підготовка дозволили йому в 1932 році прийняти завідування кафедрою судової медицини, якою він успішно керував протягом 30 років[2].

Також М. М. Бокаріус із 1924 року завідував секцією ідентифікації, а пізніше – секцією судово-біологічних досліджень у Харківському інституті науково-судової експертизи.

У 1928 році М. М. Бокаріус захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата медичних наук за темою

1927 he was approved as a freelance assistant. The profound professional training he received under the guidance of his father, Honored Professor M. S. Bokarius, extensive practical experience and extensive general education allowed him in 1932 to take charge of the Department of Forensic Medicine, which he successfully managed for 30 years.

Also M. M Bokarius from 1924 headed the identification section, and later – a section of forensic research at the Kharkiv Research Institute and Forensic Examinations.

In 1928, M. M. Bokarius defended his dissertation for obtaining the scientific degree of the candidate of medical sciences on

[2] *Ольховський В. О., Шепітько В. Ю.* Професор М. М. Бокаріус: судовий медик та криміналіст. *Бокаріусовські читання*: зб. матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю. Харків, 2009. С. 34–36.

Решением
Совета 1-го Харьковского Медицинского Института
от 3 июня 1938 г (протокол N 20)
гражданину
Бокариусу Николаю Николаевичу
ПРИСУЖДЕНА УЧЕНАЯ СТЕПЕНЬ КАНДИДАТА
МЕДИЦИНСКИХ НАУК
Председатель Совета
Ученый Секретарь Совета
УРСР • Харківський Медичний Ін-т

Диплом кандидата медичних наук, виданий М. М. Бокаріусу 03.07.1938 р.

Diploma of the candidate of medical sciences, issued for M. M. Bokarius July 03, 1938

«Мікродіагностика вхідного шкірного кульового просвіту при судово-медичному дослідженні трупа».

За багаторічну плідну працю та значні наукові досягнення М. М. Бокаріусу в 1931 році присвоєно вчене звання «професор». Під його керівництвом захищено понад 30 дисертаційних робіт (серед них – 4 докторські дисертації).

З 1933 по 1937 рік М. М. Бокаріус працював Республіканським судово-медичним експертом і керівником Харківського обласного бюро судово-медичної експертизи, був головою Всесоюзного та Республіканського товариств судових медиків і криміналістів, членом редакційної ради журналу «Судово-медична експертиза»[3].

the theme "Micro-diagnostics of incoming skin spherical lumen during forensic examination of the corpse".

For many years of fruitful work and significant scientific achievements, M. M. Bokarius in 1931 was awarded the academic title of *Professor*. Under his leadership more than 30 dissertations were defended (among them 4 doctoral theses).

From 1933 to 1937, M. M. Bokarius worked as a Republican forensic expert and head of the Kharkiv Regional Bureau for Forensic Medical Examination, was chairman of the All-Union and Republican Societies of Forensic Physicians and Criminologists, a member of the editorial board of the Forensic Medical Examination journal.

[3] Видатні вихованці Харківської вищої медичної школи: бібліогр. довід. / за загал. ред. В. М. Лісового. Харків, 2010. С. 27.

Решением
Высшей Аттестационной Комиссии
от 5 апреля 1947г (протокол N 7)
гражданин
Бокариус Николай Николаевич
УТВЕРЖДЕН В УЧЕНОМ ЗВАНИИ
ПРОФЕССОРА
по кафедре
судебной медицины
Председатель Высшей Аттестационной Комиссии
Ученый Секретарь Высшей Аттестационной Комиссии

Атестат М. М. Бокаріуса про отримання вченого звання професор від 05.04.1947 р.

M. M. Bokarius certificate of professor rank 05.04.1947

М. М. Бокаріус очолював інститут судових експертиз у дуже складний період його діяльності – роки Другої світової війни та окупації м. Харкова. Однак М. М. Бокаріус зробив усе від нього залежне заради збереження кадрового потенціалу установи, розвитку науково-дослідної та експертної діяльності. До Другої світової війни наукова бібліотека інституту налічувала понад 5 тис. примірників різних видань із судової експертизи та криміналістики. Під час окупації Харкова майно інституту, музей і бібліотека зазнали значних збитків. У листопаді 1943 року Харківський науково-дослідний інститут судових експертиз, одним із перших у Харкові, відновив свою діяльність. Знов запрацювали відділи хімічних і фізико-хімічних досліджень, судово-медичних

M. M. Bokarius headed the institute of forensic examinations in a very difficult period of his activities; the years of the Second World War and the occupation of the city of Kharkiv. However, M. M. Bokarius did everything from him dependent on preserving the personnel potential of the institution, development of scientific research and expert activities. Before the Second World War, the scientific library of the Institute consisted of more than 5 thousand copies of various publications on forensic examination and criminalistics. During the occupation of Kharkiv, the property of the institute, the museum and the library suffered considerable damage. In November 1943, the Kharkiv Research Institute of Forensic Expertise, one of the first in Kharkiv, resumed its activities. The departments of

макро- і мікроскопічних досліджень, судово-фотографічних досліджень, ідентифікації особи. Наукова бібліотека розпочала роботу восени 1943 року, поповнення фонду, в основному, відбувалося за рахунок особистої бібліотеки М. М. Бокаріуса та інших співробітників інституту.

Після 1946 року М. М. Бокаріус стає членом ученої ради Харківського НДІ судових експертиз.

Микола Миколайович свято почитав і примножував здобутки свого батька. Він був ідейним натхненником проведення у Харкові розширеної наукової конференції, присвяченої 25-й річниці з дня смерті Заслуженого професора М. С. Бокаріуса (23–26 грудня 1956 року).

Протягом усієї своєї професійної діяльності М. М. Бокаріус брав активну участь у громадській роботі: обраний депутатом Дзержинської районної ради (1932–1935), депутатом Харківської міської ради депутатів трудящих (1957–1959), членом правління Всесоюзного наукового товариства судових медиків (1948–1966)[4].

Микола Миколайович Бокаріус пішов із життя 2 листопада 1966 р.

Після розлучення із першою дружиною, М. С. Бокаріус взяв шлюб із Ніною Марківною Асвадуровою (у шлюбі – Асвадуровою-Бокаріус). Блискучий вчений, вона закінчила Сорбонну (Париж) та отримала звання лікаря, працювала під керівництвом М. С. Бокаріуса на кафедрі судової медицини прозектором.

Н. М. Асвадурова-Бокаріус стала справжньою товаришкою і помічницею, людиною, яка підтримувала Миколу Сергійовича до останніх днів. Саме їй М. С. Бокаріус присвятив такі проникливі слова: «Моїм найближчим багаторічним співробітникам в нашій постійній дружньо-спільній невтомній роботі на однаково нами улюбленій ниві

chemical and physical-chemical research, forensic medical and macro-and microscopic studies, forensic-photographic studies, and person identification were resumed. The scientific library began work in the fall of 1943, replenishment of the fund, mainly, was due to the personal library of M. M. Bokarius and other staff of the Institute.

After 1946, M. M. Bokarius became a member of the academic council of the Kharkov Research Institute of Forensic Examinations.

Mykola Mykolaiovych celebrated and multiplied the achievements of his father. He was the ideological inspiration for an expanded scholarly conference devoted to the 25th anniversary of the death of the Honored Professor M. S. Bokarius (December 23–26, 1956) in Kharkiv. Throughout his professional career, M. M. Bokarius took an active part in public work:

he was elected deputy of the Dzerzhinsky district council (1932–1935), deputy of the Kharkiv City Council of Working People's Deputies (1957–1959), a member of the Board of the All-Union Scientific Society of Forensic Physicians (1948–1966).

Mykola Mykolaiovych Bokarius left his life on November 2, 1966.

After divorce with his first wife, M. S. Bokarius married Nina Markovna Asvadurova (married to Asvadorova-Bokarius). She was a brilliant scientist, she graduated from the Sorbonne (Paris) and received a doctor's degree, worked at the Department of Forensic Medicine as a prosector under the direction of M. S. Bokarius.

N. M. Asvadurova-Bokarius became a true friend and assistant, a man who supported Mykola Serhiyovych until the last days. It was M. S. Bokarius who devoted such insightful words to her: "My closest long-term staff in our constant friendly

[4] Вказана праця. С. 28.

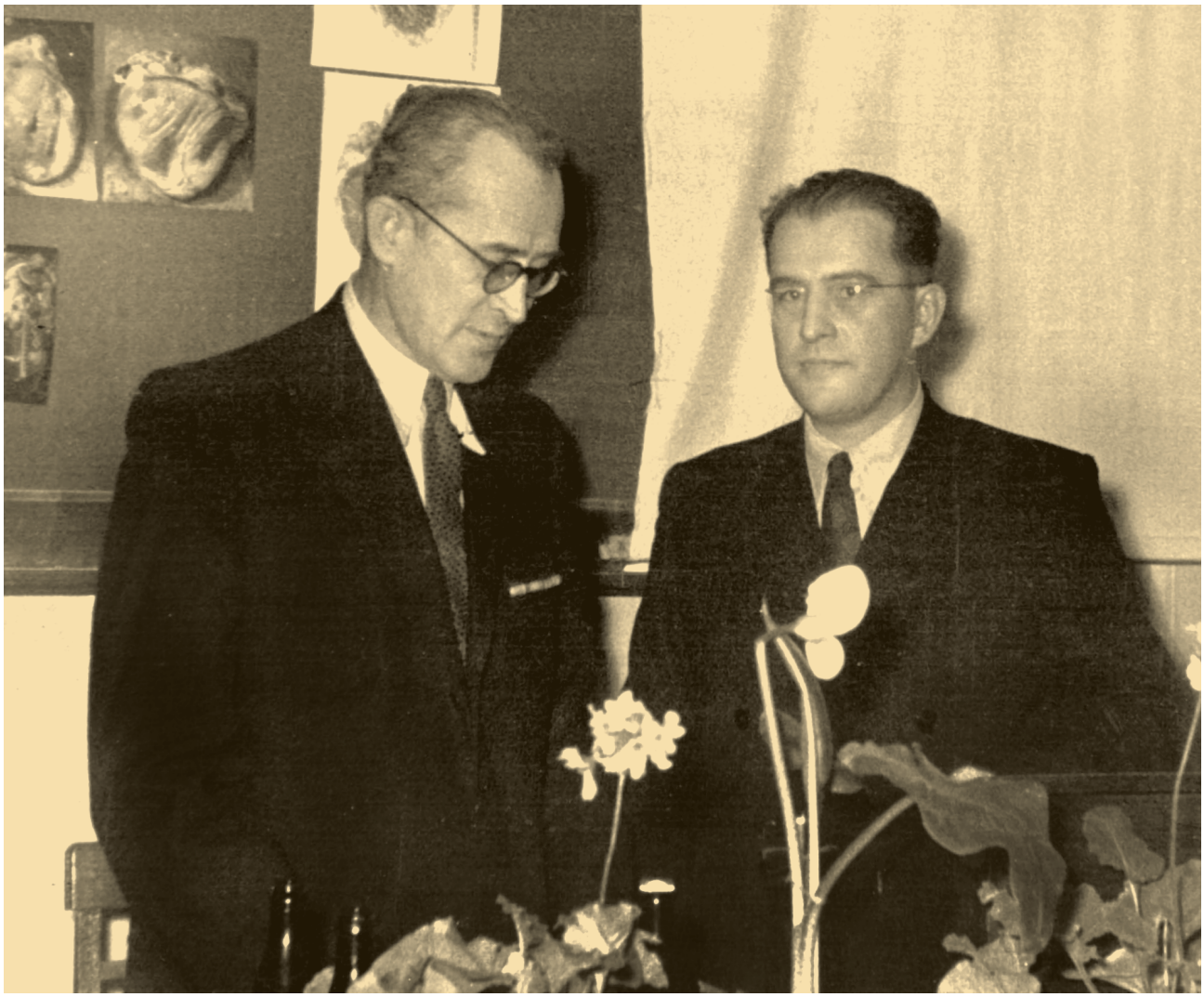

М. М. Бокаріус та В. М. Бокаріус на конференції, присвяченій пам'яті батька (1956)

M. M. Bokarius and V. M. Bokarius at a conference devoted to the memory of his father (1956)

медпросвіти учнівської молоді, що проходить через наш інститут, прозекторові Ніні Марківні Асвадуровой-Бокаріус і асистенту Миколі Миколайовичу Бокаріус, що нині дбайливо оберігають мої вже старіючі сили, присвячую з теплою душевною вдячністю мою скромну працю»[5].

Від цього шлюбу народилося двоє дітей: Флоренція (Лора) та Віталій (Алік) Бокаріус.

and unceasing work on our equally favorite field of student education, passing through our institute, the projector Nina Markivna Asvadurova-Bokarius and the assistant Mykola Mykolayovych Bocarius, who now carefully protects my already aging forces, I dedicate my modest work with warm spiritual gratitude".

From this marriage two children were born: Florence (Lora) and Vitalii Mykolaiovych (Alik) Bokarius.

[5] *Бокариус Н. С.* Судебная медицина для медиков и юристов (в 2-х частях). Харьков, 1930. I-я ч. 690 с.; II-я ч. 176 с.

М. С. Бокаріус та Н. М. Асвадурова-Бокаріус (1925)

M. S. Bokarius in the year of the end of the Imperial Kharkiv University (1925)

Віталій Миколайович Бокаріус (1921–1969)

Vitalii Mykolaiovych Bokarius (1921–1969)

Віталій Миколайович Бокаріус, молодший син Миколи Сергійовича Бокаріуса, відомий науковець, талановитий судовий експерт із багаторічним стажем професійної діяльності, народився у 1921 році у Харкові.

У дворі будинку, де жила сім'я Миколи Сергійовича, знаходився басейн прямокутної форми, на бортику якого була іграшкова залізниця, споруджена власноруч Миколою Сергійовичем для

Vitalii Mykolaiovych Bokarius, younger son of Mykola Serhiyovych Bokarius, famous scientist, talented forensic expert with many years of professional experience, was born in 1921 in Kharkiv.

In the yard of the house where Vitalii Mykolaiovych's family lived, there was a rectangular pool, on the side of which there was a toy railroad, built by Mykola Serhiyovych for his younger children, Vitalii and Florence.

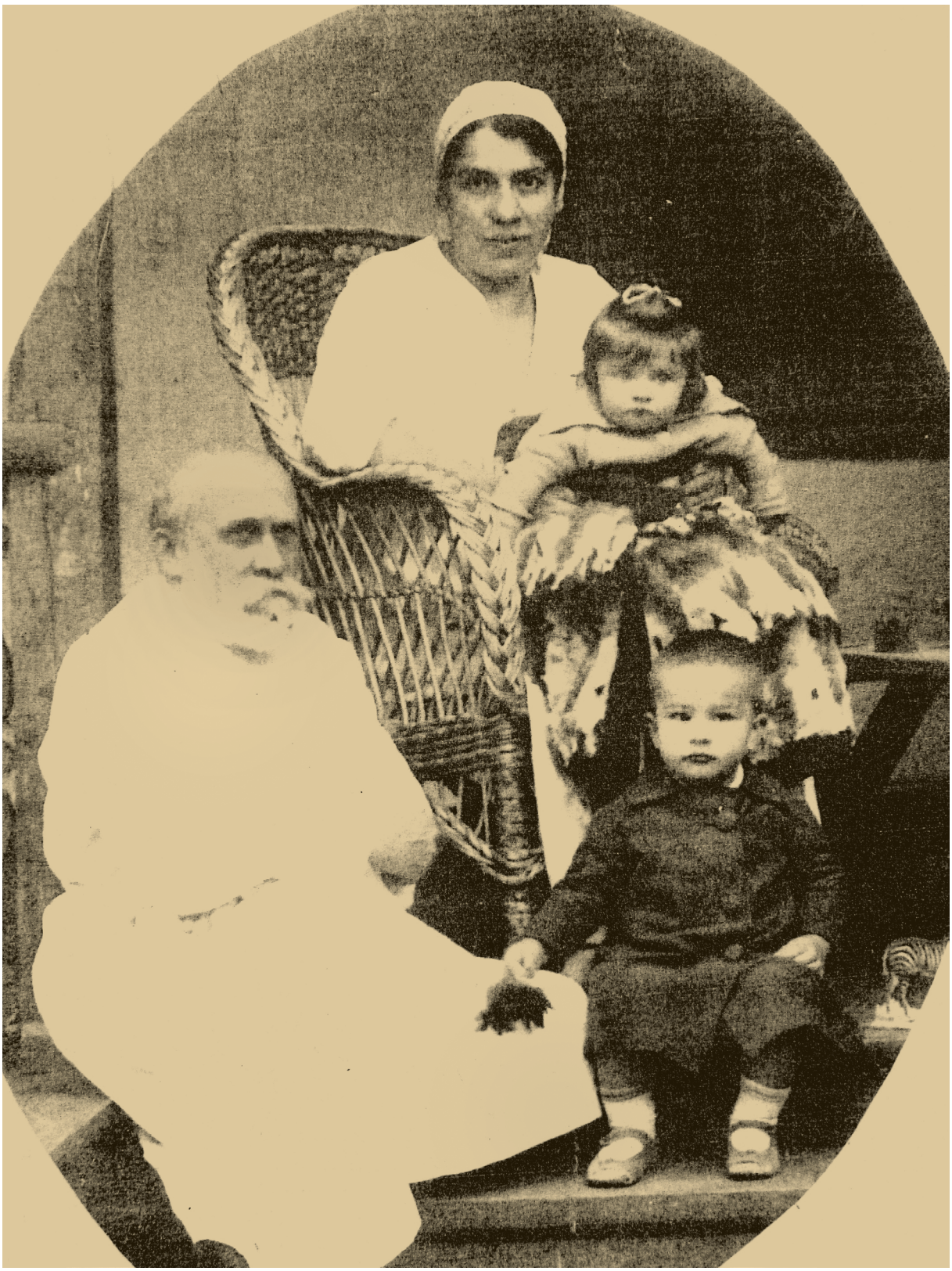

М. С. Бокаріус із родиною (1925)

M. S. Bokarius with his family (1925)

М. С. Бокаріус із донькою Флоренцією

M. S. Bocarius with his daughter Florence

своїх молодших дітей — Віталія та Флоренції.

Микола Сергійович сам учив дітей вдома, робив для них навчальні посібники і малюнки. Тому Віталій в одинадцять років пішов одразу в 6-й клас, хоча був підготовлений до 8-го (не прийнятий був через вік). Він завжди був відмінником[6].

У юнацькі роки Віталій Миколайович займався фізикою в Харківському Палаці піонерів і мріяв стати біофізиком. Для здійснення своєї мрії він вступив до

Mykola Serhiyovych himself taught children at home, did for them teaching aids and drawings. Therefore, Vitalii eleven years went straight to the 6th grade, although he was prepared for the 8th (not adopted through the age). He has always been an excellent student.

In his youth, Vitalii Mykolaiovych engaged in physics at the Kharkiv Palace of Pioneers and dreamed of becoming a biophysicist. To fulfill his dream, he entered the Leningrad Polytechnic Institute, but

[6] Спогади С. В. Бокаріус про батька — В. М. Бокаріус. Рукопис.

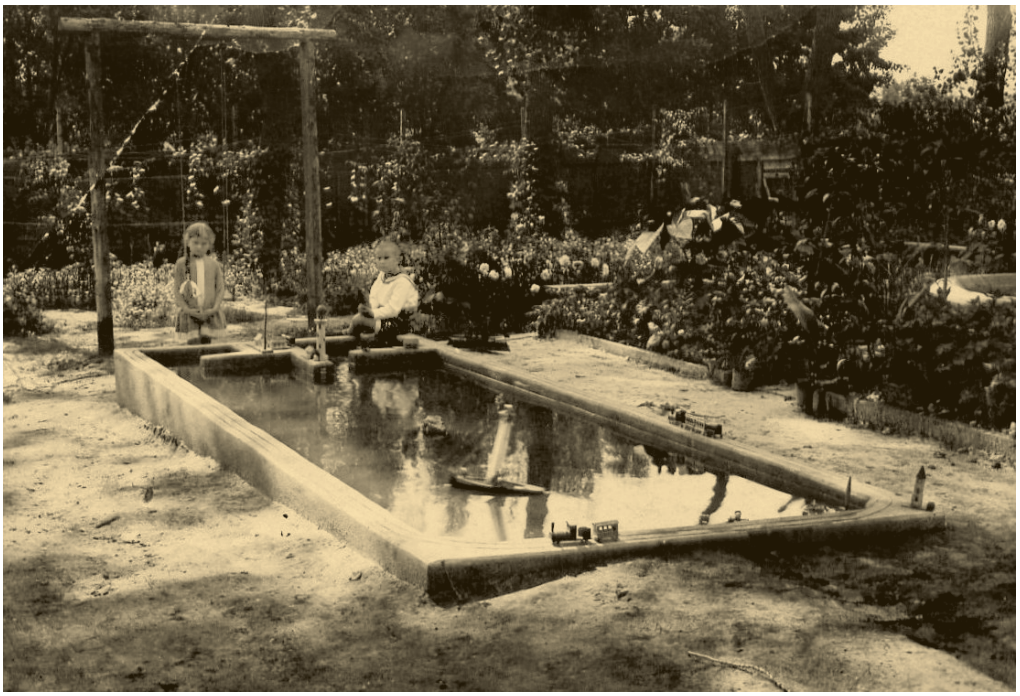

Віталій та Флоренція Бокаріус на ганку будинку

Vitalii and Florence Bocarius on the porch of the house

Ленінградського політехнічного інституту, але дуже швидко зрозумів, що це зовсім не те, до чого він прагнув. Віталій Миколайович повернувся до Харкова та вступив до 1-го Харківського медичного інституту, який закінчив з відзнакою.

Із початком Другої світової війни інститут був евакуйований до м. Чкалов (Оренбург), де Віталій Миколайович закінчив інститут за прискореною програмою. З 20 серпня 1942 року він уже старший лейтенант медичної служби – молодший лікар 34 Полку протитанкових рушниць. Надалі В. М. Бокаріус призначається начальником ІІІ-го відділення евакогоспіталю 3-го Українського фронту в званні капітана медичної служби[7].

З листопада 1944 по квітень 1945 року В. М. Бокаріус служив армійським судово-медичним експертом 57-ї армії 3-го Українського фронту. Він брав участь

quickly realized that this was not at all what he was seeking for. Vitalii Mykolaiovych returned to Kharkiv and entered the 1st Kharkiv Medical Institute, who graduated with honors.

Since the beginning of the Second World War, the Institute was evacuated to the city of Chkalov (Orenburg), where Vitalii Mykolaiovych graduated from the institute with the accelerated program. On August 20, 1942, he was already a senior lieutenant of the medical service – the youngest doctor of the 34th Anti-tank gun regiment. Later, V. M. Bokarius was appointed head of Third department of the Evacuation Hospital of the 3rd Ukrainian Front in the rank of captain of the medical service.

From November 1944 to April 1945, V. M. Bokarius served as an Army Forensic

[7] Лесовой В. Н., Перцева Ж. Н., Ольховский В. А., Кравченко Ю. Н. Династия судебных медиков Бокариусов. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. Харків, 2014. Вип. 14. С. 446.

у визволенні Одеси, пройшов шляхами війни через Румунію та Угорщину.

Перший орден Гвардії капітан медичної служби В. М. Бокаріус отримав за форсування Дунаю, де служив у передових частинах 73 Гвардійської стрілецької дивізії. У квітні 1945 року Віталій Миколайович відкликаний з театру військових дій для проходження курсів підвищення кваліфікації лікарів з судової медицини. Тоді йому було лише 23 роки[8].

В. М. Бокаріус

V. M. Bokarius

Восени 1946 року Віталій Миколайович направлений для подальшого проходження служби у Військово-Медичний Музей Міністерства оборони СРСР, якого було переведено з Москви до Ленінграду. Там він займав посади начальника і старшого наукового співробітника різних науково-дослідних відділів до 1956 року. Безумовною заслугою В. М. Бокаріуса за час його роботи у цій установі є створення Зали фашистських злодіянь у Другій Світовій війні.

У 1955 році В. М. Бокаріус захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата медичних наук за темою: «М. І. Пирогов і судова медицина» (науковий керівник — професор О. М. Максіменков)[9].

Medicine Specialist of the 57th Army of the 3rd Ukrainian Front. He participated in the liberation of Odessa, traveled through the wars of Romania and Hungary.

The first Order of the Guard captain of the medical service V. M. Bokarius received for the boom of the Danube, where he served in the advanced parts of the 73 Guard Rifle Division. In April 1945, Vitalii Mykolaiovych was withdrawn from theater of military actions for passing the courses of advanced training of doctors in forensic medicine. Then he was only 23 years old.

In the autumn of 1946, Vitalii Mykolaiovych was sent for further service in the Military Medical Museum of the USSR Ministry of Defense, which was transferred from Moscow to Leningrad. There he held the post of Chief and Senior Researcher of various research departments until 1956. Unconditional merit of V. M. Bokarius during his work in this institution is the creation of the Hall of Fascist atrocities in the Second World War.

In 1955 he defended his thesis for the Ph.D. degree in Legal Sciences on the topic: *M. I. Pyrohov and forensic medicine* (scientific adviser: professor O. M. Maksimenkov).

[8] Спогади С. В. Бокаріус про батька — В. М. Бокаріус. Рукопис.

[9] Лесовой В. Н., Перцева Ж. Н., Ольховский В. А., Кравченко Ю. Н. Династия судебных медиков Бокариусов. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. Харків, 2014. Вип. 14. С. 447.

В. М. Бокаріус на кафедрі судової експертизи (1957)

V. M. Bokarius at the Department of Forensic Examination (1957)

У 1956 році вже підполковником медичної служби В. М. Бокаріуса переведено на посаду доцента кафедри судової медицини Військово-медичної академії, де він працював до 1960 року, коли йому довелося піти у відставку через хворобу.

Пізніше він займав посаду доцента кафедри судової медицини Ленінградського державного інституту удосконалення лікарів. Так само, як і його батько, В. М. Бокаріус у процесі викладання широко використовував наочність, різноманітну фахову літературу при підготовці до лекцій, на які прагнули потрапити слухачі навіть з інших факультетів. Він був доброзичливий, але справедливо суворий, мав прекрасну професійну підготовку, широкий кругозір, знав кілька іноземних мов. Все це послужило створенню

In 1956, Lieutenant Colonel of the Medical Service of V. M. Bokarius was transferred to the post of Associate Professor of the Department of Forensic Medicine of the Military Medical Academy, where he worked until 1960 when he had to resign due to illness.

Later he held the post of Associate Professor of the Department of Forensic Medicine of the Leningrad State Institute for the Improvement of Physicians. In the same way as his father, V. M. Bokarius in the process of teaching widely used the visibility, a variety of professional literature in preparing for lectures, which sought to reach the audience, even from other faculties. He was friendly, but fairly strict, had excellent training, a broad outlook, and knew several foreign languages. All this served to create

В. М. Бокаріус зі студентами на кафедрі судової експертизи (1958)

V. M. Bokarius with students at the Department of Forensic Examination (1958)

високого авторитету В. М. Бокаріуса в інституті[10].

Наближалася до завершення робота над докторською дисертацією, захистити яку В. М. Бокаріус так і не встиг.

Помер Віталій Миколайович Бокаріус 10 січня 1969 року після тривалої хвороби. Йому було лише 47 років.

the high authority of V. M. Bokarius at the institute.

The work on the doctoral thesis was nearing completion but V. M. Bokarius did not have time to defend.

Vitalii Mykolaiovych Bokarius died on January 10, 1969, after a long illness. He was only 47 years old.

[10] Там само.

Формування світогляду дитини відбувається в родині, особливо, якщо це медична родина з певними сформованими традиціями. Велике значення має почуття гордості за батьків, які присвятили своє життя служінню людям, зміцненню та збереженню їх здоров'я. Бажання бути схожим на таких родичів, зберігати традиції і примножувати їх, гордість за медичну професію є причиною формування династій.

Микола Сергійович Бокаріус не тільки видатний вчений, медик та криміналіст. Він — засновник славетної династії судових медиків, четверте покоління якої вірою та правдою стоїть на захисті людства. Ця родина є взірцем працьовитості та цілеспрямованості. Медицина й судова експертиза — це їх професія, покликання і доля.

Сини Миколи Сергійовича — Микола Миколайович та Віталій Миколайович гідно йшли стежкою батька та робили це за покликом серця.

І нині живе їх головна спадщина, яка перейшла до дітей, а згодом й до онуків — любов до людини, своєї справи, порядність, відповідальність, професіоналізм та інші безцінні якості, якими володіли нащадки славетної династії Бокаріус.

The formation of a child's world-view takes place in a family, especially if it is a medical family with certain established traditions. Of great importance is the pride of the parents who devoted their lives to serving people, strengthening and preserving their health. The desire to be like these relatives, to keep traditions and multiply them, and the pride of the medical profession is the cause of the formation of dynasties.

Mykola Serhiyovych Bokarius is not only an outstanding scientist, physician and criminalist. He is the founder of the renowned dynasty of forensic physicians, whose fourth generation is faithfully and truthfully defending humanity. This family is an example of diligence and dedication. Medicine and forensic expertise are their profession, vocation and destiny.

Sons of Mykola Serhiyovych - Mykola Mykolaiovych and Vitalii Mykolaiovych dignifiedly walked in the path of his father and did so at the heart's call.

And now their main heritage, which passed to children, and later to their grandsons, is love for man, his business, decency, responsibility, professionalism and other invaluable qualities that were owned by the descendants of the glorious dynasty Bokarius.

ПІСЛЯМОВА

EPILOGUE

За час, що минув після смерті М. С. Бокаріуса, судова медицина та криміналістика, як і судово-медична та криміналістична експертизи пішли далеко вперед. Вони розвивалися, отримували нові організаційні форми, вдосконалювалися методи дослідження. Добре відомо, яке місце вони займають сьогодні. При такому положенні можна було б думати, що все зроблене Миколою Сергійовичем має тільки історичний інтерес. Але це не так. Все, що було зроблено за життя М. С. Бокаріуса у галузі судової медицини та криміналістики має величезне значення й сьогодні. Те, що експертизи отримали зараз настільки великий розвиток, не тільки не заперечує цінність зробленого Миколою Сергійовичем, а, навпаки, підтверджує, що фундамент, закладений при безпосередній його участі у двадцятих роках минулого століття в Україні, був закладений правильно та надійно. Саме ця міцна, науково обґрунтована закладка фундаменту створила ті умови, які протягом усіх наступних десятиліть дали можливість розвиватися судовій медицині, криміналістиці та іншим наукам і досягти того стану, в якому вони перебувають сьогодні. Все це всіляко допомагає правоохоронцям у виконанні поставлених перед ними завдань щодо здійснення законності, захисту правопорядку та запобігання злочинам. Врешті-решт це стосується охорони прав і свобод громадян.

Можна тільки дивуватися громадянській мужності, любові до справи, якій присвятив своє життя Микола Сергійович Бокаріус. Його діяльність мала велику гуманістичну місію, прагнення донести до співрозмовників свої моральні витоки пізнання, всі досягнення науки і техніки, за-

In the time elapsed after the death of M. S. Bokarius, forensic medicine and forensics, as well as forensic and forensic examinations went far ahead. They developed, received new organizational forms, improved research methods. It is well known what place they occupy today. Under such a situation one would think that everything made by Mykola Serhiyovych has only a historical interest. But that's not the case. All that was done during the life of M. S. Bokarius in the field of forensic medicine and forensic science is of great significance today. The fact that the expertise has now been so great is not only not denying the value of Mykola Serhiyovych's, but, on the contrary, confirms that the foundation laid down in his direct participation in the twenties of the last century in Ukraine was laid correctly and reliably. It is this strong, scientifically grounded foundation of the foundation that created the conditions that, over the next decades, enabled the development of forensic medicine, forensic science and other sciences and to reach the state in which they are today. All this in every way helps law enforcement officers in fulfilling their tasks of law enforcement, the protection of law and order and the prevention of crimes. In the end, this concerns the protection of the rights and freedoms of citizens.

One can only wonder about civic courage, love for the cause, which Mykola Serhiyovych Bokarius devoted his life to. His activities had a great humanistic mission, the desire to communicate to his interlocutors his moral origins of knowledge, all the achievements of science and technology, the universal culture, their aspirations in

гальнолюдської культури, свої устремління в пошуках правди, істини юридичної, медичної, моральної, сподіваючись, що його праця та наукові знання будуть служити торжеству істини та правопорядку.

Все життя М. С. Бокаріуса — це подвиг на благо процвітання своєї батьківщини, а сам Микола Сергійович — яскравий, неповторний, гідний приклад для наслідування.

search of truth, the truth of the legal, medical, and moral, hoping that his work and scientific knowledge would serve the triumph of truth and law and order.

All life of M. S. Bokarius is a feat for the prosperity of his homeland, and Mykola Serhiyovych himself is a bright, unique, worthy example for imitation.

СПИСОК НАУКОВИХ ПРАЦЬ М. С. БОКАРІУСА

LIST OF SCIENTIFIC WORKS OF M. S. BOKARIUS'S BIBLIOGRAPHY

1. Бокариус Н. С. Кристаллы Florence'a и их судебно-медицинское значение. *Вестник общества гигиены, судебной и практической медицины*. Харьков, 1900, Кн.VII.
2. Бокариус Н. С. К вопросу о пробе Florence'a. *Вестник общества гигиены, судебной и практической медицины*. Харьков, 1901, Кн. II.
3. Florences Krystalle und deren forensische Bedeutung. *Vierteijahrsschr. £. der.med.*, I90I. 3 P., Bd. XXI. H. 2.
4. Бокариус Н. С. К вопросу о кристаллах гемоглобина с судебно-медицинской точки зрения. *Русский медицинский вестник*, 1901. Ноябрь.
5. Бокариус Н. С. Об открытом овальном отверстии в перегородке между предсердиями у взрослых людей. *Русский медицинский вестник*, 1902. Январь.
6. Zur Kenntnis der Substanz, welche die Bildung von FIorence'schen Krystallen bedingt. Hoppe-SeyIer»s Zeitschr. £. physiol. *Chemie*, 1902. Bd. XXXIУ, H. 3–4.
7. Бокариус Н. С. К дифференциальной диагностике прижизненного и посмертного происхождения странгуляционной борозды при повешении. *Вестник общества гигиены, судебной и практической медицины*. Харьков, 1902, Кн. IX.
8. Бокариус Н. С. Кристаллы Florence'a, их химическая природа и судебномедицинское значение: дис. на степень доктора медицины. Харьков, 1902. 163 с.
9. Бокариус Н. С. О значении странгуляционной борозды при повешении. *Записки Харьковского университета*, 1904.
10. Бокариус Н. С. По поводу заметки Пеля о реакции Florence'a. *Русский журнал кожных и венерических болезней*, 1905. Т. X. С 10.

1. Bokarius N. S. Kristally Florence'a i ih sudebno-medicinskoe znachenie. *Vestnik obshestva gigieny, sudebnoj i praktich-eskoj mediciny*. Kharkov, 1900, Kn. VII.
2. Bokarius N. S. K voprosu o probe Flor-ence'a. *Vestnik obshestva gigieny, sudeb-noj i prakticheskoj mediciny*. Kharkov, 1901, Kn. II.
3. Florences Krystalle und deren foren-sische Bedeutung. *Vierteijahrsschr. £. der. med.*, 1901. 3 P., Bd. XXI. H. 2.
4. Bokarius N. S. K voprosu o kristallah ge-moglobina s sudebno-medicinskoj toch-ki zreniya. *Russkij medicinskij vestnik*, 1901. Noyabr.
5. Bokarius N. S. Ob otkrytom ovalnom otverstii v peregorodke mezhdu pred-serdiyami u vzroslyh lyudej. *Russkij medicinskij vestnik*, 1902. Yanvar.
6. Zur Kenntnis der Substanz, welche die Bildung von FIorence'schen Krystal-len bedingt. Hoppe-SeyIer"s Zeitschr. £. physiol. *Chemie*, 1902. Bd. XXXIУ, H. 3–4.
7. Bokarius N. S. K differencialnoj diag-nostike prizhiznennogo i posmertno-go proishozhdeniya strangulyacionnoj borozdy pri poveshenii. *Vestnik obshestva gigieny, sudebnoj i prakticheskoj medici-ny*. Kharkov, 1902, Kn. IX.
8. Bokarius N. S. Kristally Florence'a, ih himicheskaya priroda i sudebno-medicinskoe znachenie: dis. na stepen doktora mediciny. Harkov, 1902. 163 s.
9. Bokarius N. S. O znachenii strangulya-cionnoj borozdy pri poveshenii. *Zapiski Harkovskogo universiteta*, 1904.
10. Bokarius N. S. Po povodu zametki Pel-ya o reakcii Florence'a. *Russkij zhurnal kozhnyh i venericheskih boleznej*, 1905. T. X. S10.

11. Бокариус Н. С. К вопросу о микрохимических реакциях на семя. *Вестник общества гигиены, судебной и практической медицины*. Харьков, 1907. Кн. 1.

12. Ueber eiuige mikrochemische Reaktionen des Spermas *Vierteljahrsschr .£.ger. med.,* 1907. 3 F. Bd. XXXIII. H. 2.

13. Бокариус Н. С. Записки по пластической анатомии.) *Учение о скелете человека* (литограф. Харьков, 1908. Вып. I. 175 с.

14. Бокариус Н. С. Понятие о судебной медицине и ее значение. *Народная энциклопедия*. Т. 5 «Медицина», 1910. 2-й полутом.

15. Бокариус Н. С. Первая помощь в несчастных случаях до прибытия врача. *Народная энциклопедия*. Т. 5 «Медицина», 1910. 2-й полутом.

16. Бокариус Н. С. Судебно-медицинские микроскопические и микрохимические исследования вещественных доказательств. Харьков, 1910, 211 с.

17. Entstehung des Lungenödems. *Vierteljahrss chr. f.gen. Med*, 1911. 3 F. Bd. XLI, H. 2.

18. Бокариус Н. С. Краткий курс судебной медицины (для студентов). Харьков, 1911. 465 с.

19. Бокариус Н. С. Новый прием получения кристаллов Teichmanna. *Записки Харьковского университета*, 1913.

20. Бокариус Н. С. К вопросу о способе получения кристаллов Teichmanna. *Вестник общества гигиены, судебной и практической медицины*. Харьков, 1914. Кн. VIII.

21. Бокариус Н. С. К технике приготовления препаратов на гемохромоген при исследовании кровяных пятен. *Записки Харьковского университета*. Харьков, 1915. Кн. 2.

22. Бокариус Н. С. Судебная медицина в изложении для юристов. Харьков, 1915. Т. 1. 779 с.

11. Bokarius N. S. K voprosu o mikrohimicheskih reakciyah na semya. *Vestnik obshestva gigieny, sudebnoj i prakticheskoj mediciny*. Kharkov, 1907. Kn. 1.

12. Ueber eiuige mikrochemische Reaktionen des Spermas *Vierteljahrsschr .£.ger. med.,* 1907. 3 F. Bd. XXXIII. H. 2.

13. Bokarius N. S. Zapiski po plasticheskoj anatomii.) *Uchenie o skelete cheloveka* (litograf. Harkov, 1908. Vyp. I. 175 s.

14. Bokarius N. S. Ponyatie o sudebnoj medicine i ee znachenie. *Narodnaya enciklopediya*. T. 5 «Medicina», 1910. 2-j polutom.

15. Bokarius N. S. Pervaya pomosh v neschastnyh sluchayah do pribytiya vracha. *Narodnaya enciklopediya*. T. 5 «Medicina», 1910. 2-j polutom.

16. Bokarius N. S. Sudebno-medicinskie mikroskopicheskie i mikrohimicheskie issledovaniya veshestvennyh dokazatelstv. Kharkov, 1910, 211 s.

17. Entstehung des Lungenödems. *Vierteljahrss chr. f.gen. Med*, 1911. 3 F. Bd. XLI, H. 2.

18. Bokarius N. S. Kratkij kurs sudebnoj mediciny (dlya studentov). Harkov, 1911. 465 s.

19. Bokarius N. S. Novyj priem polucheniya kristallov Teichmanna. *Zapiski Harkovskogo universiteta*, 1913.

20. Bokarius N. S. K voprosu o sposobe polucheniya kristallov Teichmanna. *Vestnik obshestva gigieny, sudebnoj i prakticheskoj mediciny*. Kharkov, 1914. Kn. VIII.

21. Bokarius N. S. K tehnike prigotovleniya preparatov na gemohromogen pri issledovanii krovyanyh pyaten. *Zapiski Harkovskogo universiteta*. Kharkov, 1915. Kn. 2.

22. Bokarius N. S. Sudebnaya medicina v izlozhenii dlya yuristov. Kharkov, 1915. T. 1. 779 s.

23. Bokarius N. S. Svedeniya k prakticheskim rabotam studentov po sudebnoj

23. Бокариус Н. С. Сведения к практическим работам студентов по судебной медицине. *Вып. 1 «Сведения к изучению оптических приборов, употребляемых при судебно-медицинских экспертизах»*. Харьков, 1916. 16 с.

24. Бокариус Н. С. Сведения к практическим работам студентов по судебной медицине. *Вып. 2 «Сведения к исследованию кровяных пятен»*. Харьков, 1916. 16 с.

25. Бокариус Н. С. Сведения к практическим работам студентов по судебной медицине. *Вып. 3 «Сведения к исследованию семенных пятен»*. Харьков, 1916. 8 с.

26. Бокариус Н. С. Сведения к практическим работам студентов по судебной медицине. *Вып. 4 «Сведения к исследованию волос, волокон и перьев»*. Харьков, 1916. 16 с.

27. Бокариус Н. С. Сведения к практическим работам студентов по судебной медицине. *Вып. 5 «Сведения к судебно-химическим исследованиям (предварительные пробы на вскрытии и в лаборатории)»*. Харьков, 1917. 16 с.

28. Бокариус Н. С. Сведения к практическим работам студентов по судебной медицине. *Вып. 6 «Сведения к судебно-химическим исследованиям (Открытие и определение алкалоидов при судебно-химических исследованиях)»*. Харьков, 1917. 16 с.

29. Бокариус Н. С. Сведения к практическим работам студентов по судебной медицине. *Вып. 7 «Сведения к судебно-медицинскому исследованию человека (Законоположения: Устав уголовного судопроизводства и другое)»*. Харьков, 1917. 40 с.

30. Бокариус Н. С. Сведения к практическим работам студентов по судебной медицине. *Вып. 8 «Сведения к судебно-медицинскому исследованию человека (Законоположения Устав уголовного судопроизводства и другое.)»*. Харьков, 1917. 20 с.

24. Bokarius N. S. Svedeniya k praktycheskim rabotam studentov po sudebnoj medicine. *Vyp. 1 «Svedeniya k izucheniyu opticheskih priborov, upotreblyaemyh pri sudebno-medicinskih ekspertizah»*. Kharkov, 1916. 16 s.

24. Bokarius N. S. Svedeniya k praktycheskim rabotam studentov po sudebnoj medicine. *Vyp. 2 «Svedeniya k issledovaniyu krovyanyh pyaten»*. Kharkov, 1916. 16 s.

25. Bokarius N. S. Svedeniya k praktycheskim rabotam studentov po sudebnoj medicine. *Vyp. 3 «Svedeniya k issledovaniyu semennyh pyaten»*. Kharkov, 1916. 8 s.

26. Bokarius N. S. Svedeniya k praktycheskim rabotam studentov po sudebnoj medicine. *Vyp. 4 «Svedeniya k issledovaniyu volos, volokon i perev»*. Kharkov, 1916. 16 s.

27. Bokarius N. S. Svedeniya k praktycheskim rabotam studentov po sudebnoj medicine. *Vyp. 5 «Svedeniya k sudebno-himicheskim issledovaniyam (predvaritelnye proby na vskrytii i v laboratorii)»*. Kharkov, 1917. 16 s.

28. Bokarius N. S. Svedeniya k praktycheskim rabotam studentov po sudebnoj medicine. *Vyp. 6 «Svedeniya k sudebno-himicheskim issledovaniyam (Otkrytie i opredelenie alkaloidov pri sudebno-himicheskih issledovaniyah)»*. Kharkov, 1917. 16 s.

29. Bokarius N. S. Svedeniya k praktycheskim rabotam studentov po sudebnoj medicine. *Vyp. 7 «Svedeniya k sudebno-medicinskomu issledovaniyu cheloveka (Zakonopolozheniya: Ustav ugolovnogo sudoproizvodstva i drugoe)»*. Kharkov, 1917. 40 s.

30. Bokarius N. S. Svedeniya k praktycheskim rabotam studentov po sudebnoj medicine. *Vyp. 8 «Svedeniya k sudebno-medicinskomu issledovaniyu cheloveka (Zakonopolozheniya Ustav ugolovnogo sudoproizvodstva i drugoe.)»*. Kharkov, 1917. 20 s.

31. Бокариус Н. С. Сведения к практическим работам студентов по судебной медицине. *Вып. 13 «Сведения к составлению протокола судебно-медицинского вскрытия»*. Харьков, 1918. 16 с.

32. Zur Frage der Darstellung Teichmannische Häminkristall. *Vierteljahrsschr. £. der. Med.*, 1918, 3 F., Bd. 55.

33. Бокариус Н. С. Сведения к практическим работам студентов по судебной медицине. *Вып. 1 «Сведения к изучению оптических приборов, употребляемых при судебно-медицинских исследованиях»*. Изд. 2-е, Харьков, 1919. 80 с.

34. Бокариус Н. С. Справочный подручный альбом для работников уголовного розыска и милиции при составлении словесного портрета. Харьков, 1924. 87 с.

35. Бокариус Н. С. Первоначальный наружный осмотр трупа при милицейском и розыскном дознании. Харьков, 1925. 541 с.

36. Бокариус Н. С. Лупа для работ над дактилоостпечатками. *Архив криминальной и судебной медицины*. Харьков, 1927, Кн. 2–3.

37. Бокариус Н. С. Особые способы самоубийства. *Архив криминальной и судебной медицины*. Харьков, 1927, Кн. 4–5.

38. Бокариус Н. С. Сведения к практическим работам студентов по судебной медицине. *Вып. 2. «Сведения к исследованию кровяных пятен»*. Изд. 2-е переработ. Харьков, 1928. 16 с.

39. Бокариус Н. С. Сведения к практическим работам студентов по судебной медицине. *Вып. 4 «Сведения к исследованию семенных пятен»*. Изд. 2-е переработ. Харьков, 1928. 8 с.

40. Бокариус Н. С. Сведения к практическим работам студентов по судебной медицине. *Вып. 5 «Сведения к судебно-химическим исследованиям (Предварительные пробы при судебно-медицинских вскрытиях)»*. Изд. 2-е перер., Харьков, 1928. 32 с.

31. Bokarius N. S. Svedeniya k prakticheskim rabotam studentov po sudebnoj medicine. *Vyp. 13 «Svedeniya k sostavleniyu protokola sudebno-medicinskogo vskrytiya»*. Kharkov, 1918. 16 s.

32. Zur Frage der Darstellung Teichmannische Häminkristall. *Vierteljahrsschr. £. der. Med.*, 1918, 3 F., Bd. 55.

33. Bokarius N. S. Svedeniya k prakticheskim rabotam studentov po sudebnoj medicine. *Vyp. 1 «Svedeniya k izucheniyu opticheskih priborov, upotreblyaemyh pri sudebno-medicinskih issledovaniyah»*. Izd. 2-e, Kharkov, 1919. 80 s.

34. Bokarius N. S. Spravochnyj podruchnyj albom dlya rabotnikov ugolovnogo rozyska i milicii pri sostavlenii slovesnogo portreta. Kharkov, 1924. 87 s.

35. Bokarius N. S. Pervonachalnyj naruzhnyj osmotr trupa pri milicejskom i rozysknom doznanii. Kharkov, 1925. 541 s.

36. Bokarius N. S. Lupa dlya rabot nad daktiloostpechatkami. *Arhiv kriminalnoj i sudebnoj mediciny*. Kharkov, 1927, Kn. 2–3.

37. Bokarius N. S. Osobye sposoby samoubijstva. *Arhiv kriminalnoj i sudebnoj mediciny*. Kharkov, 1927, Kn. 4–5.

38. Bokarius N. S. Svedeniya k prakticheskim rabotam studentov po sudebnoj medicine. *Vyp. 2. «Svedeniya k issledovaniyu krovyanyh pyaten»*. Izd. 2-e pererabot. Kharkov, 1928. 16 s.

39. Bokarius N. S. Svedeniya k prakticheskim rabotam studentov po sudebnoj medicine. *Vyp. 4 «Svedeniya k issledovaniyu semennyh pyaten»*. Izd. 2-e pererabot. Kharkov, 1928. 8 s.

40. Bokarius N. S. Svedeniya k prakticheskim rabotam studentov po sudebnoj medicine. *Vyp. 5 «Svedeniya k sudebno-himicheskim issledovaniyam (Predvaritelnye proby pri sudebno-medicinskih vskrytiyah)»*. Izd. 2-e perer., Kharkov, 1928. 32 s.

41. Бокариус Н. С. Сведения к практическим работам студентов досудебной медицине. *Вып. 8. «К методике исследования некоторых частей тела, его органов и явлений в области повреждений тела»*. Харьков, 1928. 40 с.

42. Бокариус Н. С. Алкоголь і злочин. *За грамоту*. 1929. № 4–5.

43. Бокариус Н. С. Наружный осмотр трупа на месте происшествия или обнаружения его практическое пособие для следователей, работников милиции и судебных медиков. Харьков : НАРКОМЮСТ УССР, 1929. 188 с.

44. Бокариус Н. С. Контурные изображения частей тела человека для приложения к протоколам судебно-медицинских вскрытий. Харьков, 1930.

45. Бокариус Н. С. Судебная медицина для медиков и юристов (в 2-х частях). Харьков, 1930, 1-я ч. 690 с., 2-я ч. 176 с.

46. Бокариус Н. С. Криміналістика й науково-судова експертиза. *Питания криміналістики та науково-судової експертизи* 1931. № 1–2.

47. Contrsbuction al Conocimiento de la substancia productora de los Cristales de Florence. *Revista de Medisiua Legal de Cuba*, 1931, № XII.

48. Архив криминологии и судебной медицины, 1926, Т. 1, кн. 1, 1927, Т. 1, Кн. 2–3 и 4–5.

49. Питання криміналістики та науково-судової експертизи, 1931, № 1–2 и № 3–4, № 5–6 (вийшов друком після смерті М. С. Бокаріуса).

41. 41. Bokarius N. S. Svedeniya k prakticheskim rabotam studentov dosudebnoj medicine. *Vyp. 8. «K metodike issledovaniya nekotoryh chastej tela, ego organov i yavlenij v oblasti povrezhdenij tela»*. Kharkov, 1928. 40 s.

42. 42. Bokarius N. S. Alkogol i zlochin. Za gramotu. 1929. № 4–5.

43. 43. Bokarius N. S. Naruzhnyj osmotr trupa na meste proisshestviya ili obnaruzheniya ego prakticheskoe posobie dlya sledovatelej, rabotnikov milicii i sudebnyh medikov. Kharkov : NARKOMYuST USSR, 1929. 188 s.

44. 44. Bokarius N. S. Konturnye izobrazheniya chastej tela cheloveka dlya prilozheniya k protokolam sudebno-medicinskih vskrytij. Kharkov, 1930.

45. 45. Bokarius N. S. Sudebnaya medicina dlya medikov i yuristov (v 2-h chastyah). Harkov, 1930, 1-ya ch. 690 s., 2-ya ch. 176 s.

46. 46. Bokarius N. S. Kriminalistika j naukovo-sudova ekspertiza. *Pitaniya kriminalistiki ta naukovo-sudovoyi ekspertizi*. 1931. № 1–2.

47. 47. Contrsbuction al Conocimiento de la substancia productora de los Cristales de Florence. *Revista de Medisiua Legal de Cuba*, 1931, № XII.

48. 48. Arhiv kriminologii i sudebnoj mediciny, 1926, T. 1, kn. 1, 1927, T. 1, Kn. 2–3 i 4–5.

49. 49. Pitannya kriminalistiki ta naukovo-sudovoyi ekspertizi, 1931, № 1–2 i № 3–4, № 5–6 (vijshov drukom pislya smerti M. S. Bokariusa).

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

BIBLIOGRAPHY

1. Castellanos J. Prof. N. Bokarius. *Revista de Medisina Legal de Cuba*. Habana, 1931. № 12. P. 311–313.
2. Laguna G. Wartosc prob mikrokrystalograficznych przy wykazywaniu sladow krwawych. *Czas. Sad. Lek.*, Warszawa, 1928. № 2.
3. Puppe G. Atlas und Grundriss der gerichtlichen Medizin, Teil I, München, 1908. S. 45.
4. Анатомический Театр Женского Медицинского Института. URL: https://www.facebook.com/kharkovgo/posts/анатомический-театр-женского-медицинского-института.
5. Архив криминологии и судебной медицины, 1926. Т 1, Кн. 1; 1927. Т. 1. Кн. 2–3 и 4–5.
6. Бокариус Н. С. Сведения к практическим работам студентов по судебной медицине. *Вып. 1 «Сведения к изучению оптических приборов, употребляемых при судебно-медицинских исследованиях»*. Изд. 2-е, Харьков, 1919. 80 с.
7. Бокариус Н. Н. XXV лет работы Харьковского научно-исследовательского института судебной экспертизы им. Засл. проф. Н. С. Бокариуса. Харьков, 1948. С. 9–27.
8. Бокариус Н. Н. Жизнь и деятельность Заслуженного профессора Николая Сергеевича Бокариуса. Харьков, 1966. 75 с. (рукопись).
9. Бокариус Н. Н. Роль Засл. проф. Н. С. Бокариуса в развитии судебной экспертизы на Украине. *Сборник научных работ по судебной медицине и криминалистике, посвященной памяти Засл. проф. Н. С. Бокариуса.* Харьков, 1956. С. 7–15.

1. Castellanos J. Prof. N. Bokarius. *Revista de Medisina Legal de Cuba*. Habana, 1931. № 12. P. 311–313.
2. Laguna G. Wartosc prob mikrokrystalograficznych przy wykazywaniu sladow krwawych. *Czas. Sad. Lek.*, Warszawa, 1928. № 2.
3. Puppe G. Atlas und Grundriss der gerichtlichen Medizin, Teil I, München, 1908. S. 45.
4. 4. Anatomicheskij Teatr Zhenskogo Medicinskogo Instituta. URL: https://www.facebook.com/kKharkovgo/posts/anatomicheskij-teatr-zhenskogo-medicinskogo-instituta.
5. Arhiv kriminologii i sudebnoj mediciny, 1926. T 1, Kn. 1; 1927. T. 1. Kn. 2–3 i 4–5.
6. Bokarius N. S. Svedeniya k prakticheskim rabotam studentov po sudebnoj medicine. *Vyp. 1 «Svedeniya k izucheniyu opticheskih priborov, upotreblyaemyh pri sudebno-medicinskih issledovaniyah»*. Izd. 2-e, Kharkov, 1919. 80 s.
7. Bokarius N. N. XXV let raboty Kharkovskogo nauchno-issledovatelskogo instituta sudebnoj ekspertizy im. Zasl. prof. N. S. Bokariusa. Kharkov, 1948. S. 9–27.
8. Bokarius N. N. Zhizn i deyatelnost Zasluzhennogo professora Nikolaya Sergeevicha Bokariusa. Kharkov, 1966. 75 s. (rukopis).
9. Bokarius N. N. Rol Zasl. prof. N. S. Bokariusa v razvitii sudebnoj ekspertizy na Ukraine. *Sbornik nauchnyh rabot po sudebnoj medicine i kriminalistike, posvyashennoj pamyati Zasl. prof. N. S. Bokariusa*. Kharkov, 1956. S. 7–15.

10. Бокариус Н. Н. Роль Засл. проф. Н. С. Бокариуса в развитии судебной экспертизы на Украине. *Сборник научных работ по судебной медицине и криминалистике, посвященной памяти Засл. проф. Н. С. Бокариуса*. Харьков, 1956. С. 7–15.

11. Бокариус Н. С. К вопросу о способе получения кристаллов Teichmanna. *Вестник общества гигиены судебной и практической медицины*. Харьков, 1914. Кн. VIII.

12. Бокариус Н. С. К технике приготовления препаратов на гемохромоген при исследовании кровяных пятен. *Записки Харьковского университета*. Харьков, 1915. Кн. 2.

13. Бокариус Н. С. Контурные изображения частей тела человека для приложения к протоколам судебно-медицинских вскрытий. Харьков, 1930.

14. Бокариус Н. С. Краткий курс судебной медицины (для студентов). Харьков, 1911. 465 с.

15. Бокариус Н. С. Лупа для работ над дактилоостпечатками. *Архив криминологии и судебной медицины*. Харьков, 1927. Кн. 2–3.

16. Бокариус Н. С. Наружный осмотр трупа на месте происшествия или обнаружения его: практическое пособие для следователей, работников милиции и судебных медиков. Харьков, 1929. 188 с.

17. Бокариус Н. С. Новый прием получения кристаллов Teichmanna. *Записки Харьковского университета*, 1913.

18. Бокариус Н. С. Об открытом овальном отверстии в перегородке между предсердиями у взрослых людей. *Вестник общества гигиены, судебной и практической медицины*. Харьков, 1902. № 9.

19. Бокариус Н. С. Первоначальный наружный осмотр трупа при милицейском и розыскном дознании. Харьков, 1925. 541 с.

10. Bokarius N. N. Rol Zasl. prof. N. S. Bokariusa v razvitii sudebnoj ekspertizy na Ukraine. *Sbornik nauchnyh rabot po sudebnoj medicine i kriminalistike, posvyashennoj pamyati Zasl. prof. N. S. Bokariusa*. Kharkov, 1956. S. 7–15.

11. Bokarius N. S. K voprosu o sposobe polucheniya kristallov Teichmanna. *Vestnik obshestva gigieny sudebnoj i prakticheskoj mediciny*. Kharkov, 1914. Kn. VIII.

12. Bokarius N. S. K tehnike prigotovleniya preparatov na gemohromogen pri issledovanii krovyanyh pyaten. *Zapiski Kharkovskogo universiteta*. Kharkov, 1915. Kn. 2.

13. Bokarius N. S. Konturnye izobrazheniya chastej tela cheloveka dlya prilozheniya k protokolam sudebno-medicinskih vskrytij. Kharkov, 1930.

14. Bokarius N. S. Kratkij kurs sudebnoj mediciny (dlya studentov). Kharkov, 1911. 465 s.

15. Bokarius N. S. Lupa dlya rabot nad daktiloostpechatkami. *Arhiv kriminologii i sudebnoj mediciny*. Kharkov, 1927. Kn. 2–3.

16. Bokarius N. S. Naruzhnyj osmotr trupa na meste proisshestviya ili obnaruzheniya ego: prakticheskoe posobie dlya sledovatelej, rabotnikov milicii i sudebnyh medikov. Kharkov, 1929. 188 s.

17. Bokarius N. S. Novyj priem polucheniya kristallov Teichmanna. *Zapiski Kharkovskogo universiteta*, 1913.

18. Bokarius N. S. Ob otkrytom ovalnom otverstii v peregorodke mezhdu predserdiyami u vzroslyh lyudej. *Vestnik obshestva gigieny, sudebnoj i prakticheskoj mediciny*. Kharkov, 1902. № 9.

19. Bokarius N. S. Pervonachalnyj naruzhnyj osmotr trupa pri milicejskom i rozysknom doznanii. Kharkov, 1925. 541 s.

20. Бокариус Н. С. Сведения к практическим работам студентов досудебной медицине. *Вып. 8. «К методике исследования некоторых частей тела, его органов и явлений в области повреждений тела»*. Харьков, 1928. 40 с.

21. Бокариус Н. С. Сведения к практическим работам студентов по судебной медицине. *Вып. 1 «Сведения к изучению оптических приборов, употребляемых при судебно-медицинских экспертизах»*. Харьков, 1916, 16 с.

22. Бокариус Н. С. Сведения к практическим работам студентов по судебной медицине. *Вып. 2 «Сведения к исследованию кровяных пятен»*. Харьков, 1916. 16 с.

23. Бокариус Н. С. Сведения к практическим работам студентов по судебной медицине. *Вып. 3 «Сведения к исследованию семенных пятен»*. Харьков, 1916. 8 с.

24. Бокариус Н. С. Сведения к практическим работам студентов по судебной медицине. *Вып. 4 «Сведения к исследованию волос, волокон и перьев»*. Харьков, 1916. 16 с.

25. Бокариус Н. С. Сведения к практическим работам студентов по судебной медицине. *Вып. 5 «Сведения к судебно-химическим исследованиям (предварительные пробы на вскрытии и в лаборатории)»*. Харьков, 1917. 16 с.

26. Бокариус Н. С. Сведения к практическим работам студентов по судебной медицине. *Вып. 6 «Сведения к судебно-химическим исследованиям (Открытие и определение алкалоидов при судебно-химических исследованиях)»*. Харьков, 1917. 16 с.

27. Бокариус Н. С. Сведения к практическим работам студентов по судебной медицине. *Вып. 7 «Сведения к судебно-медицинскому исследованию человека (Законоположения — Устройство уголовного судопроизводства и др.)*. Харьков, 1917. 40 с.

20. Bokarius N. S. Svedeniya k prakticheskim rabotam studentov dosudebnoj medicine. *Vyp. 8. «K metodike issledovaniya nekotoryh chastej tela, ego organov i yavlenij v oblasti povrezhdenij tela»*. Kharkov, 1928. 40 s.

21. Bokarius N. S. Svedeniya k prakticheskim rabotam studentov po sudebnoj medicine. *Vyp. 1 «Svedeniya k izucheniyu opticheskih priborov, upotreblyaemyh pri sudebno-medicinskih ekspertizah»*. Kharkov, 1916, 16 s.

22. Bokarius N. S. Svedeniya k prakticheskim rabotam studentov po sudebnoj medicine. *Vyp. 2 «Svedeniya k issledovaniyu krovyanyh pyaten»*. Kharkov, 1916. 16 s.

23. Bokarius N. S. Svedeniya k prakticheskim rabotam studentov po sudebnoj me-dicine. *Vyp. 3 «Svedeniya k issledovaniyu semennyh pyaten»*. Kharkov, 1916. 8 s.

24. Bokarius N. S. Svedeniya k prakticheskim rabotam studentov po sudebnoj medicine. *Vyp. 4 «Svedeniya k issledovaniyu volos, volokon i perev»*. Kharkov, 1916. 16 s.

25. Bokarius N. S. Svedeniya k prakticheskim rabotam studentov po sudebnoj me-dicine. *Vyp. 5 «Svedeniya k sudebno-himicheskim issledovaniyam (predvaritelnye proby na vskrytii i v laboratorii)»*. Kharkov, 1917. 16 s.

26. Bokarius N. S. Svedeniya k prakticheskim rabotam studentov po sudebnoj medicine. *Vyp. 6 «Svedeniya k sudebno-himicheskim issledovaniyam (Otkrytie i opredelenie alkaloidov pri sudebno-himicheskih issledovaniyah)»*. Kharkov, 1917. 16 s.

27. Bokarius N. S. Svedeniya k prakticheskim rabotam studentov po sudebnoj medicine. *Vyp. 7 «Svedeniya k sudebno-medicinskomu issledovaniyu cheloveka (Zakonopolozheniya — Ustrojstvo ugolovnogo sudoproizvodstva i dr.)*. Kharkov, 1917. 40 s.

28. Бокариус Н. С. Сведения к практическим работам студентов по судебной медицине. *Вып. 8 «Сведения к судебно-медицинскому исследованию человека (Законоположения — Уст. врач.)»*. Харьков, 1917. 20 с.

29. Бокариус Н. С. Сведения к практическим работам студентов по судебной медицине. *Вып. 13 «Сведения к составлению протокола судебно-медицинского вскрытия»*. Харьков, 1918. 16 с.

30. Бокариус Н. С. Сведения к практическим работам студентов по судебной медицине. *Вып. 2. «Сведения к исследованию кровяных пятен»*. Изд. 2-е переработ., Харьков, 1928. 16 с.

31. Бокариус Н. С. Сведения к практическим работам студентов по судебной медицине. *Вып. 4 «Сведения к исследованию семенных пятен»*. Изд. 2-е переработ., Харьков, 1928. 8 с.

32. Бокариус Н. С. Сведения к практическим работам студентов по судебной медицине. *Вып. 5 «Сведения к судебно-химическим исследованиям (Предварительные пробы при судебно-медицинских вскрытиях)»*. Изд. 2-е переработ., Харьков, 1928. 32 с.

33. Бокариус Н. С. Справочный подручный альбом для работников уголовного розыска и милиции при составлении словесного портрета. Харьков, 1924. 87 с.

34. Бокариус Н. С. Судебная медицина для медиков и юристов (в 2-х частях). Харьков, 1930. I-я ч. 690 с.; II-я ч. 176 с.

35. Бокаріусъ Н. С. Понятие о судебной медицине и ее значение; Первая помощь в несчастных случаях до прибытия врача. *Народная энциклопедия*. Т. 5 «Медицина». Харьков, 1910, 2-й полутом.

36. Бокаріусъ Н. С. К дифференциальной диагностике прижизненного и посмертного происхождения странгуляционной борозды при повешении. *Вестник общества гигиены, судебной и практической медицины*. Харьков, 1902, Кн. IX.

28. Bokarius N. S. Svedeniya k praktycheskim rabotam studentov po sudebnoj medicine. *Vyp. 8 «Svedeniya k sudebno-medicinskomu issledovaniyu cheloveka (Zakonopolozheniya — Ust. vrach.)»*. Kharkov, 1917. 20 s.

29. Bokarius N. S. Svedeniya k praktycheskim rabotam studentov po sudebnoj medicine. *Vyp. 13 «Svedeniya k sostavleniyu protokola sudebno-medicinskogo vskrytiya»*. Kharkov, 1918. 16 s.

30. Bokarius N. S. Svedeniya k praktycheskim rabotam studentov po sudebnoj medicine. *Vyp. 2. «Svedeniya k issledovaniyu krovyanyh pyaten»*. Izd. 2-e pererabot., Kharkov, 1928. 16 s.

31. Bokarius N. S. Svedeniya k praktycheskim rabotam studentov po sudebnoj medicine. *Vyp. 4 «Svedeniya k issledovaniyu semennyh pyaten»*. Izd. 2-e pererabot., Kharkov, 1928. 8 s.

32. Bokarius N. S. Svedeniya k prakticheskim rabotam studentov po sudebnoj medicine. *Vyp. 5 «Svedeniya k sudebno-himicheskim issledovaniyam (Predvaritelnye proby pri sudebno-medicinskih vskrytiyah)»*. Izd. 2-e pererabot., Kharkov, 1928. 32 s.

33. 33. Bokarius N. S. Spravochnyj podruchnyj albom dlya rabotnikov ugolovnogo rozyska i milicii pri sostavlenii slovesnogo portreta. Kharkov, 1924. 87 s.

34. Bokarius N. S. Sudebnaya medicina dlya medikov i yuristov (v 2-h chastyah). Kharkov, 1930. I-ya ch. 690 s.; II-ya ch. 176 s.

35. Bokarius N. S. Ponyatie o sudebnoj medicine i ee znachenie; Pervaya pomosh v neschastnyh sluchayah do pribytiya vracha. *Narodnaya enciklopediya*. T. 5 «Medicina». Kharkov, 1910, 2-j polutom.

36. Bokarius N. S. K differencialnoj diagnostike prizhiznennogo i posmertnogo proishozhdeniya strangulyacionnoj borozdy pri poveshenii. *Vestnik obshestva gigieny, sudebnoj i prakticheskoj mediciny*. Kharkov, 1902, Kn. IH.

37. Бокаріусъ Н. С. Судебная медицина въ изложеніи для юристові. 1915. 779 с.

38. Бокаріусъ Н. С. Судебно-медицинские микроскопические и микрохимические исследования вещественных доказательств. Харьков, 1910, 211 с.

39. Бокаріусъ Н. С. Кристаллы Florence'a, их химическая природа и судебно-медицинское значение. Харьков, 1902. 163 с.

40. Бондар Л. Славетний український педагог — М. І. Пирогов. До 195-річчя від дня нар. *Рідна школа*. 2005. № 9–10. С. 58–61.

41. Бораковский А. Г. Реакция Barberio и ея судебно-медицинское значение. Харьков, 1914. 105 с.

42. Бронникова М. А. Исследование выделений и остатков. Основы судебной медицины / под ред. Н. В. Попова. Москва — Ленинград, 1938.

43. Бронникова М. А. Судебно-медицинское исследование вещественных доказательств. Москва, 1947.

44. Видатні вихованці Харківської вищої медичної школи: бібліогр. довід. / за загал. ред. В. М. Лісового. Харків, 2010. 208 с.

45. Вісник загальної гігієни, судової та практичної медицини, 1902, № 9, С. 128

46. Вчені Харківського державного медичного університету (1805–2005): зб. біографічної інформації / за ред. А. Я. Циганенка. Харків, 2005. 470 с.

47. Выдающиеся харьковчане. Бокариус — главный судмедэксперт СССР. *Вечерний Харьков*. 28.03.2005.

48. Грановский Г. Л. Вопросы дактилоскопии в трудах Засл. проф. Н. С. Бокариус. *Сборник реферативных докладов расширенной научной конференции, посвященной 25-й годовщине со дня смерти Засл. проф. Н. С. Бокариус*. Харьков, 1956. С. 13–14.

49. Грживо-Дамбровський В. А. Нариси судової медицини. Одесса, 1929.

37. Bokarius N. S. Sudebnaya medicina v izlozhenii dlya yuristovi. 1915. 779 s.

38. Bokarius N. S. Sudebno-medicinskie mikroskopicheskie i mikrohimicheskie issledovaniya veshestvennyh dokazatelstv. Kharkov, 1910, 211 s.

39. Bokarius N. S. Kristally Florence'a, ih himicheskaya priroda i sudebno-medicinskoe znachenie. Kharkov, 1902. 163 s.

40. Bondar L. Slavetnij ukrayinskij pedagog — M. I. Pirogov. Do 195-richchya vid dnya nar. *Ridna shkola*. 2005. № 9–10. S. 58–61.

41. Borakovskij A. G. Reakciya Barberio i eya sudebno-medicinskoe znachenie. Kharkov, 1914. 105 s.

42. Bronnikova M. A. Issledovanie vydelenij i ostatkov. Osnovy sudebnoj mediciny / pod red. N. V. Popova. Moskva — Leningrad, 1938.

43. Bronnikova M. A. Sudebno-medicinskoe issledovanie veshestvennyh dokazatelstv. Moskva, 1947.

44. Vidatni vihovanci Harkivskoyi vishoyi medichnoyi shkoli: bibliogr. dovid. / za zagal. red. V. M. Lisovogo. Harkiv, 2010. 208 s.

45. Visnik zagalnoyi gigiyeni, sudovoyi ta praktichnoyi medicini, 1902, № 9, S. 128.

46. Vcheni Harkivskogo derzhavnogo medichnogo universitetu (1805–2005): zb. biografichnoyi informaciyi / za red. A. Ya. Ciganenka. Harkiv, 2005. 470 s.

47. Vydayushiesya Kharkovchane. Bokarius — glavnyj sudmedekspert SSSR. *Vechernij Kharkov*. 28.03.2005.

48. Granovskij G. L. Voprosy daktiloskopii v trudah Zasl. prof. N. S. Bokarius. *Sbornik referativnyh dokladov rasshirennoj nauchnoj konferencii, posvyashennoj 25-j godovshine so dnya smerti Zasl. prof. N. S. Bokarius*. Kharkov, 1956. S. 13–14.

49. Grzhivo-Dambrovskij V. A. Narisi sudovoyi medicini. Odessa, 1929.

50. Громов Л. И., Митяева Н. А. Пособие по судебно-медицинской гистологии. Москва, 1958.

51. Грохольский В. П., Дереча Л. Н., Филипенко Н. Е. Судебно- экспертная деятельность Н. С. Бокариуса. *Сучасні напрямки розвитку судової експертизи та криміналістики :* тези доп. наук. – практ. конф., присвяч. пам'яті Засл. проф. М. С. Бокаріуса. Харків, 2016. С. 61–64.

52. Гусев А. Д. Виды механической асфиксии. Основы судебной медицины / под. ред. Н. В. Попова. Москва – Ленинград, 1938.

53. Игнатовский А. С. Судебная медицина: курс лекций. Вып. 1–2, 1910–1912.

54. Кернер Ю. Підручник до практичних вправ з судової медицини. Харків – Київ, 1931.

55. Клюєв О. М. Роль Миколи Сергійовича Бокаріуса у становленні та розвитку судової експертизи в Україні. *Сучасні напрямки розвитку судової експертизи та криміналістики :* Тези доповіді наук.-практ. конф., присв. пам'яті Засл. проф. М. С. Бокаріуса. Харків, 2016. С. 92–98.

56. Козаченко І. М. Діяльність заслуженого професора М. С. Бокаріуса, як організатора вітчизняної судово-медичної та криміналістичної експертизи. *Бокаріусовські читання :* матеріали І міжнародної науково-практичної конференції судових медиків і криміналістів, присвяченої 75-річчю з дня смерті Заслуженого професора М. С. Бокаріуса. Харків, 2006. С. 8–12.

57. Колмаков В. П. Вопросы методики расследования преступлений против жизни в трудах Засл. проф. Н. С. Бокариус : *сборник реферативных докладов расширенной научной конференции, посвященной 25-й годовщине со дня смерти Засл. проф. Н. С. Бокариус*. Харьков, 1956. С. 11–13.

50. Gromov L. I., Mityaeva N. A. Posobie po sudebno-medicinskoj gistologii. Moskva, 1958.

51. Groholskij V. P., Derecha L. N., Filipenko N. E. Sudebno-ekspertnaya deyatelnost N. S. Bokariusa. *Suchasni napryamki rozvitku sudovoyi ekspertizi ta kriminalistiki :* tezi dop. nauk. – prakt. konf., prisvyach. pamyati Zasl. prof. M. S. Bokariusa. Harkiv, 2016. S. 61–64.

52. Gusev A. D. Vidy mehanicheskoj asfiksii. Osnovy sudebnoj mediciny / pod. red. N. V. Popova. Moskva – Leningrad, 1938.

53. Ignatovskij A. S. Sudebnaya medicina: kurs lekcij. Vyp. 1–2, 1910–1912.

54. Kerner Yu. Pidruchnik do praktichnih vprav z sudovoyi medicini. Harkiv – Kiyiv, 1931.

55. Klyuyev O. M. Rol Mikoli Sergijovicha Bokariusa u stanovlenni ta rozvitku sudovoyi ekspertizi v Ukrayini. *Suchasni napryamki rozvitku sudovoyi ekspertizi ta kriminalistiki :* Tezi dopovidi nauk.-prakt. konf., prisv. pamyati Zasl. prof. M. S. Bokariusa. Harkiv, 2016. S. 92–98.

56. Kozachenko I. M. Diyalnist zasluzhenogo profesora M. S. Bokariusa, yak organizatora vitchiznyanoyi sudovo-medichnoyi ta kriminalistichnoyi ekspertizi. *Bokariusovski chitannya :* materiali I mizhnarodnoyi naukovo-praktichnoyi konferenciyi sudovih medikiv i kriminalistiv, prisvyachenoyi 75-richchyu z dnya smerti Zasluzhenogo profesora M. S. Bokariusa. Harkiv, 2006. S. 8–12.

57. Kolmakov V. P. Voprosy metodiki rassledovaniya prestuplenij protiv zhizni v trudah Zasl. prof. N. S. Bokarius : *sbornik referativnyh dokladov rasshirennoj nauchnoj konferencii, posvyashennoj 25-j godovshine so dnya smerti Zasl. prof. N. S. Bokarius*. Kharkov, 1956. S. 11–13.

58. Koni A. F. Za poslednie gody. SPb., 1898.

58. Кони А. Ф. За последние годы. СПб., 1898.

59. Косоротов Д. П. Новая наука. *Вестник общества гигиены, судебной и практической медицины*, 1916. № 9. С. 103–105.

60. Косоротов Д. П. Учебник судебной медицины. Москва, 1926. 537 с.

61. Кочаров Г. И., Виноградов И. В. Рецензия на работу Н. И. Гуковского и В. А. Свешникова «Судебно-медицинская экспертиза трупа в делах о насильственной смерти». *Социалистическая законность*, 1958, № 10.

62. Ларченко А. И. Николай Сергеевич Бокариус – выдающийся судебный медик. *Сб. трудов бюро главной судебно-медицинской экспертизы и кафедры судебной медицины Института им. Авиценны*. Вып. 6. Сталинабад, 1958. С. 7–11.

63. Лесовой В. Н., Капустник В. А., Ольховский В. А., Каплуновский П. А., Гуров А. М., Козаченко И. Н. Мы для студентов, а не студенты для нас. *Бокаріусовські читання :* матеріали І міжнародної науково-практичної конференції судових медиків і криміналістів, присвяченої 75-річчю з дня смерті Заслуженого професора М. С. Бокаріуса. Харків, 2006. С. 13–15.

64. Лесовой В. Н., Перцева Ж. Н. Роль профессора Н. С. Бокариуса в подготовке кадров милиции и криминалистики Украины. *Сучасні напрямки розвитку судової експертизи та криміналістики :* тези доп. наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті Засл. проф. М. С. Бокаріуса, Харків, 2016. С. 135–138.

65. Лесовой В. Н., Перцева Ж. Н., Ольховский В. А., Кравченко Ю. Н. Династия судебных медиков Бокариусов. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики.* Харків, 2014. Вип. 14. С. 441–448.

66. Лесовой В. Н., Цымбал М. Л., Перцева Ж. Н., Ольховський В. А. Путь науки

59. Kosorotov D. P. Novaya nauka. *Vestnik obshestva gigieny, sudebnoj i praktich-eskoj mediciny*, 1916. № 9. S. 103–105.

60. Kosorotov D. P. Uchebnik sudebnoj mediciny. Moskva, 1926. 537 s.

61. Kocharov G. I., Vinogradov I. V. Recenziya na rabotu N. I. Gukovskogo i V. A. Sveshnikova «Sudebno-medicinskaya ekspertiza trupa v delah o nasilstvennoj smerti». *Socialisticheskaya zakonnost*, 1958, № 10.

62. Larchenko A. I. Nikolaj Sergeevich Bokarius – vydayushijsya sudebnyj medik. *Sb. trudov byuro glavnoj sudebno-medicinskoj ekspertizy i kafedry sudebnoj mediciny Instituta im. Avicenny*. Vyp. 6. Stalinabad, 1958. S. 7–11.

63. Lesovoj V. N., Kapustnik V. A., Olhovskij V. A., Kaplunovskij P. A., Gurov A. M., Kozachenko I. N. My dlya studentov, a ne studenty dlya nas. *Bokariusovski chitannya :* materiali I mizhnarodnoyi naukovo-praktichnoyi konferenciyi sudovih medikiv i kriminalistiv, prisvyachenoyi 75-richchyu z dnya smerti Zasluzhenogo profesora M. S. Bokariusa. Harkiv, 2006. S.13–15.

64. Lesovoj V. N., Perceva Zh. N. Rol professora N. S. Bokariusa v podgotovke kadrov milicii i kriminalistiki Ukrainy. *Suchasni napryamki rozvitku sudovoyi ekspertizi ta kriminalistiki :* tezi dop. nauk.-prakt. konf., prisvyach. pamyati Zasl. prof. M. S. Bokariusa, Harkiv, 2016. S. 135–138.

65. Lesovoj V. N., Perceva Zh. N., Olhovskij V. A., Kravchenko Yu. N. Dinastiya sudebnyh medikov Bokariusov. *Teoriya ta praktika sudovoyi ekspertizi i kriminalistiki*. Harkiv, 2014. Vip. 14. S. 441–448.

66. Lesovoj V. N., Cymbal M. L., Perceva Zh. N., Olhovskij V. A. Put nauki i truda: pamyati professorov Bokariusov.

и труда: памяти профессоров Бокариусов. *Бокаріусовські читання :* зб. матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю. Харків, 2009. С. 8–15.

67. Лісовий В. М., Тацій В. Я., Сташис В. В., Ольховський В. О., Шепітько В. Ю., Цимбал М. Л. Дві Харківські наукові школи в життєвій долі професорів Бокаріусів. *Бокаріусовські читання :* зб. матеріалів Всеукраїнської наук.-практ. конф. з міжнародною участю. Харків, 2009. С. 5–7.

68. Матеріали наукової конференції, присвяченої пам'яті М. С. Бокаріуса від 23 грудня 1946 р. С. 53.

69. Матова Е. Е. Выдающиеся деятели советской судебно-медицинской науки. *Вопросы судебно-медицинской экспертизы*. Вып. 2. Москва, 1955. С. 5–12.

70. Медицинский факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805–1905 гг.) / под ред. И. П. Скворцова и Д. И. Багалія. Харьков, 1907.

71. Національна юридична академія України 1920–1995 рр.: історичний нарис. Харків, 1995. С. 9, 87.

72. Ольховський В. О., Шепітько В. Ю. Професор М. М. Бокаріус: судовий медик та криміналіст. *Бокаріусовські читання :* зб. матеріалів Всеукраїнської наук.-практ. конф. з міжнародною участю. Харків, 2009. С. 34–36.

73. Пирогов Н. И. Дополнение к замечаниям на проект общего устава Императорских российских университетов. Университетский вопрос Н. И. Пирогова. Избранные педагогические сочинения. Москва, 1953. С. 324–393.

74. Питання криміналістики та науково-судової експертизи, 1931. № 1–2 и № 3–4 (№ 5–6 вийшов після смерті М. С. Бокаріуса).

75. Попов Н. В. Судебная медицина. Москва, 1950. 444 с.

Bokariusovski chitannya : zb. materialiv Vseukrayinskoyi naukovo-praktichnoyi konferenciyi z mizhnarodnoyu uchastyu. Harkiv, 2009. S. 8–15.

67. Lisovij V. M., Tacij V. Ya., Stashis V. V., Olhovskij V. O., Shepitko V. Yu., Cimbal M. L. Dvi Harkivski naukovi shkoli v zhittyevij doli profesoriv Bokariusiv. *Bokariusovski chitannya :* zb. materialiv Vseukrayinskoyi nauk.-prakt. konf. z mizhnarodnoyu uchastyu. Harkiv, 2009. S. 5–7.

68. Materiali naukovoyi konferenciyi, prisvyachenoyi pamyati M. S. Bokariusa vid 23 grudnya 1946 r. S. 53.

69. Matova E. E. Vydayushiesya deyateli sovetskoj sudebno-medicinskoj nauki. *Voprosy sudebno-medicinskoj ekspertizy*. Vyp. 2. Moskva, 1955. S. 5–12.

70. Medicinskij fakultet Kharkovskogo universiteta za pervye 100 let ego sushestvovaniya (1805–1905 gg.) / pod red. I. P. Skvorcova i D. I. Bagaliya. Kharkov, 1907.

71. Nacionalna yuridichna akademiya Ukrayini 1920–1995 rr.: istorichnij naris. Harkiv, 1995. S. 9, 87.

72. Olhovskij V. O., Shepitko V. Yu. Profesor M. M. Bokarius: sudovij medik ta kriminalist. *Bokariusovski chitannya :* zb. materialiv Vseukrayinskoyi nauk.-prakt. konf. z mizhnarodnoyu uchastyu. Harkiv, 2009. S. 34–36.

73. Pirogov N. I. Dopolnenie k zamechaniyam na proekt obshego ustava Imperatorskih rossijskih universitetov. Universitetskij vopros N. I. Pirogova. Izbrannye pedagogicheskie sochineniya. Moskva, 1953. S. 324–393.

74. Pitannya kriminalistiki ta naukovo-sudovoyi ekspertizi, 1931. № 1–2 i № 3–4 (№ 5–6 vijshov pislya smerti M. S. Bokariusa).

75. Popov N. V. Sudebnaya medicina. Moskva, 1950. 444 s.

76. Райский М. И. Судебная медицина. Москва, 1953. 467 с.

77. Сапожников Ю. С. Заслуженный профессор Николай Сергеевич Бокариус, как основоположник криминалистического направления в судебной медицине. *Сборник реферативных докладов расширенной научной конференции, посвященной 25-й годовщине со дня смерти Засл. проф. Н. С. Бокариус.* Харьков, 1956. С. 6–8.

78. Скорик Н. В. Николай Сергеевич Бокариус – создатель ХНИИСЭ, его выдающаяся роль в развитии судебной экспертизы в Украине (размышления о творчестве и судьбе): к 130-летию со дня рождения. Харьков, 1998. 33 с.

79. Социалистическая законность, 1958, № 10. С. 88.

80. Спогади С. В. Бокаріус про батька – В. М. Бокаріус. Рукопис.

81. Столітній шлях судової експертизи в Україні (1918–2018): монографія / авт.-укладач. О. М. Клюєв, О. П. Угровецький та ін.; за ред. О. М. Клюєва. Харків, 2018. 336 с.

82. Субтельний Орест. Україна: історія / пер. з англ. Ю. І. Шевчука; Вст. ст. С. В. Кульчицького. Київ, 1991. 512 с.

83. Татиев К. И. Николай Сергеевич Бокариус – основоположник научного метода первоначального наружного осмотра трупа на месте его обнаружения: *сборник реферативных докладов расширенной научной конференции, посвященной 25-й годовщине со дня смерти Засл. проф. Н. С. Бокариус.* Харьков, 1956. С. 9–10.

84. Тихенко С. И. Развитие советской криминалистики на Украине. *Криминалистика и научно-судебная экспертиза*. Сборник 2. Киев, 1948. С. 5–24.

85. Харківський науково-дослідний інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса Міністерства юстиції України – 95 років сумлінного служіння

76. Rajskij M. I. Sudebnaya medicina. Moskva, 1953. 467 s.

77. Sapozhnikov Yu. S. Zasluzhennyj professor Nikolaj Sergeevich Bokarius, kak osnovopolozhnik kriminalisticheskogo napravleniya v sudebnoj medicine. *Sbornik referativnyh dokladov rasshirennoj nauchnoj konferencii, posvyashennoj 25-j godovshine so dnya smerti Zasl. prof. N. S. Bokarius*. Kharkov, 1956. S. 6–8.

78. Skorik N. V. Nikolaj Sergeevich Bokarius – sozdatel HNIISE, ego vydayushayasya rol v razvitii sudebnoj ekspertizy v Ukraine (razmyshleniya o tvorchestve i sudbe): k 130-letiyu so dnya rozhdeniya. Kharkov, 1998. 33 s.

79. Socialisticheskaya zakonnost, 1958, № 10. S. 88.

80. Spogadi S. V. Bokarius pro batka – V. M. Bokarius. Rukopis.

81. Stolitnij shlyah sudovoyi ekspertizi v Ukrayini (1918–2018): monografiya / avt.-ukladach. O. M. Klyuyev, O. P. Ugroveckij ta in.; za red. O. M. Klyuyeva. Harkiv, 2018. 336 s.

82. Subtelnij Orest. Ukrayina: istoriya / per. z angl. Yu. I. Shevchuka; Vst. st. S. V. Kulchickogo. Kiyiv, 1991. 512 s.

83. Tatiev K. I. Nikolaj Sergeevich Bokarius – osnovopolozhnik nauchnogo metoda pervonachalnogo naruzhnogo osmotra trupa na meste ego obnaruzheniya: *sbornik referativnyh dokladov rasshirennoj nauchnoj konferencii, posvyashennoj 25-j godovshine so dnya smerti Zasl. prof. N. S. Bokarius*. Kharkov, 1956. S. 9–10.

84. Tihenko S. I. Razvitie sovetskoj kriminalistiki na Ukraine. *Kriminalistika i nauchno-sudebnaya ekspertiza*. Sbornik 2. Kiev, 1948. S. 5–24.

85. Harkivskij naukovo-doslidnij institut sudovih ekspertiz im. Zasl. prof. M. S. Bokariusa Ministerstva yusticiyi Ukrayini – 95 rokiv sumlinnogo sluzhinnya istini: biografiya kolektivna / avt.-ukladach.

істині: біографія колективна / авт.-укладач. О. М. Клюєв, О. П. Угровецький та ін.; за ред. О. М. Клюєва. Харків, 2018. 192 с.

86. Циганенко А. Я. Учень та вчитель: світлій пам'яті професора Миколи Миколайовича Бокаріуса. *Бокаріусовські читання :* зб. матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю. Харків, 2009. С. 36–37.

87. Цимбал М. Л., Сімакова-Єфремян Е. Б. Роль М. С. Бокаріуса у формуванні Харківської експертної школи. *Бокаріусовські читання :* матеріали І міжнародної науково-практичної конференції судових медиків і криміналістів, присвяченої 75-річчю з дня смерті Заслуженого професора М. С. Бокаріуса, Харків. 2006. С. 16–17.

88. Цымбал М. Л., Сімакова-Єфремян Е. Б., Дереча Л. Н. О вкладе Н. С. Бокариуса – в становление судебной экспертизы и криминалистики. *Бокаріусовські читання :* зб. матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю. Харків, 2009. С. 30–33.

89. Черваков В. Ф. Жизнь и деятельность заслуженного профессора Н. С. Бокариус. *Сборник реферативных докладов расширенной научной конференции, посвященной 25-й годовщине со дня смерти Засл. проф. Н. С. Бокариус*. Харьков, 1956. С. 3–6.

90. Шибков А. И. Лекции по судебной медицине (учение о вещественных доказательствах и судебно-медицинском отношении). Ростов-на-Дону, 1924.

O. M. Klyuyev, O. P. Ugroveckij ta in.; za red. O. M. Klyuyeva. Harkiv, 2018. 192 s.

86. Ciganenko A. Ya. Uchen ta vchitel: svitlij pamyati profesora Mikoli Mikolajovicha Bokariusa. *Bokariusovski chitannya :* zb. materialiv Vseukrayinskoyi naukovo-praktichnoyi konferenciyi z mizhnarodnoyu uchastyu. Harkiv, 2009. S. 36–37.

87. Cimbal M. L., Simakova-Yefremyan E. B. Rol M. S. Bokariusa u formuvanni Harkivskoyi ekspertnoyi shkoli. *Bokariusovski chitannya :* materiali I mizhnarodnoyi naukovo-praktichnoyi konferenciyi sudovih medikiv i kriminalistiv, prisvyachenoyi 75-richchyu z dnya smerti Zasluzhenogo profesora M. S. Bokariusa, Harkiv. 2006. S. 16–17.

88. Cymbal M. L., Simakova-Yefremyan E. B., Derecha L. N. O vklade N. S. Bokariusa – v stanovlenie sudebnoj ekspertizy i kriminalistiki. *Bokariusovski chitannya :* zb. materialiv Vseukrayinskoyi naukovo-praktichnoyi konferenciyi z mizhnarodnoyu uchastyu. Harkiv, 2009. S. 30–33.

89. Chervakov V. F. Zhizn i deyatelnost zasluzhennogo professora N. S. Bokarius. *Sbornik referativnyh dokladov rasshirennoj nauchnoj konferencii, posvyashennoj 25-j godovshine so dnya smerti Zasl. prof. N. S. Bokarius*. Kharkov, 1956. S. 3–6.

90. Shibkov A. I. Lekcii po sudebnoj medicine (uchenie o veshestvennyh dokazatelstvah i sudebno-medicinskom otnoshenii). Rostov-na-Donu, 1924.

ЗМІСТ

CONTENTS

Вітальне слово Міністра юстиції України 6

Вітальне слово директора Харківського науково-дослідного інституту судових експертиз імені Заслуженого професора Миколи Сергійовича Бокаріуса 8

Вітальне слово ректора Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого 10

Вітальне слово ректора Харківського національного медичного університету 12

Передмова до видання 15

Вступ 17

I. Біографічні відомості та аналіз наукової діяльності М. С. Бокаріуса 21

II. Організаційно-адміністративна робота М. С. Бокаріуса 107

III. Продовжувачі славетної справи 139

Післямова 158

Список наукових праць М. С. Бокаріуса 160

Список використаної літератури 165

Welcome speech by the Minister justice of Ukraine 6

Opening speech by the director of Hon. Prof. M. S. Bokarius Kharkiv Research Institute of Forensic Examinations 8

Opening speech by the rector of the Yaroslav Mudryi National Law University 10

Opening speech by the rector of Kharkiv National Medical University 12

Preface to publication 15

Preface 17

I. Biographical information and scientific activity analysis of M. S. Bokarius 21

II. Management activity of M. S. Bokarius 107

III. Successors of glorious affairs 139

Epilogue 158

List of scientific works of M. S. Bokarius's 160

Bibliography 165

Наукове видання

Олександр Миколайович КЛЮЄВ
Олег Петрович УГРОВЕЦЬКИЙ
Елла Борисівна СІМАКОВА-ЄФРЕМЯН
Ганна Олександрівна СПІЦИНА
Наталія Євгенівна ФІЛІППЕНКО

ДО 150-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ЗАСЛУЖЕНОГО ПРОФЕСОРА МИКОЛИ СЕРГІЙОВИЧА БОКАРІУСА

Монографія

Scientific publication

Oleksandr Mykolaiyovych KLIUIEV
Oleh Petrovych UHROVETSKYI
Ella Borysivna SIMAKOVA-YEFREMIAN
Hanna Oleksandrivna SPITSYNA
Nataliya Evgenievna FILIPPENKO

DEDICATED TO 150TH ANNIVERSARY OF THE BIRTH OF MYKOLA SERHIYOVYCH BOKARIUS, THE HONORED PROFESSOR

Monograph

Відповідальні за випуск — *Г. О. Спіцина, А. С. Тяпкін*
Художнє оформлення — *А. С. Тяпкін, С. І. Северин, К. М. Корчемака*

Видавець Видавництво «Промінь»
61000. м. Харків, вул. Рибалка 10/68.
тел. (057)731-86-50, 759-49-80

Надруковано ФОП «Куденко Ю.В»
м. Харків , вул. Шевченка, 235